

Ольга Слоновська

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

7



*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України, Протокол
№ 5/1-19 від 12.04.2007 р., Лист № 1/11-2172 від 28.04.2007 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ



— опрацюйте прочитане



— поміркуйте і дайте відповіді



— пофантазуйте



— робота з ілюстраціями



— запам'ятайте



— порівняйте



— запитання і завдання з теорії літератури



— матеріали для самостійного читання та опрацювання



— матеріали для допитливих

Слоцьовська Ольга

С48 Українська література: Підруч. для 7 кл. загальноосв.
навч. закл.— К.: Освіта, 2007.— 352 с.

ISBN 978-966-04-0544-8.

ББК 83.34УКР.я721

ISBN 978-966-04-0544-8

© О. В. Слоцьовська, 2007
© Видавництво «Освіта»,
художнє оформлення, 2007

Дорогі семикласники!

Ось і закінчилися літні канікули. Ви засмагли, подорослішали й уже маєте повне право називатися не дітьми, а підлітками. Це слово утворилося від прийменника «під» та іменника «літа», тобто «роки», й означає хлопців і дівчат від 12 до 16 років — перехідного віку від дитинства до юнацтва. Але водночас слово «підліток» асоціюється з дієсловом «літати». Справді, це такий час, коли людина літає не тільки вві сні, а й у мріях.

У ваших руках підручник «Українська література» для сьомого класу. В ньому зібрано твори, доступні вашому вікові, цікаві й захопливі, але вже зі значно складнішими завданнями, ніж у шостому класі. Щоб полегшити роботу з книжкою, до завдань подано певні позначки, які допомагатимуть вам зосередити свою увагу на найважливішому. Тому спочатку навчіться користуватися підручником, «розшифруйте» для себе символічні позначення, погортайте сторінки, прискіпливо розгляньте ілюстрації.

Підручник розраховано на учнів із різним рівнем підготовки, різними уподобаннями. Спробуйте дати відповіді на запитання певної групи й визначте, з якими з них вам працювати найцікавіше, а які запитання викликають труднощі.

Читаючи художні тексти, обов'язково звертайте увагу на виноски, адже вони тлумачать малозрозумілі слова, які письменник вжив у художньому тексті, опрацьовуйте літературознавчі статті, що пояснюють не відомі вам поняття.

У кінці підручника є літературознавчий словничок. І в класі, й удома під час підготовки домашніх завдань користуйтеся ним і незабаром переконаєтесь, що ваші знання стали глибшими, ґрунтовнішими.

Бажаємо вам успіхів і цікавих відкриттів протягом усього навчального року.



Художній твір як явище мистецтва



Прочитавши чимало художніх творів, ви, мабуть, уже маєте належне уявлення про те, що літературний текст відтворює світ, дуже подібний до справжнього, але водночас змодельований лише уявою митця. Читаючи художній твір, ми уявляємо події, які могли мати місце в реальному житті, віримо, що жили колись і живуть зараз люди, дуже подібні до наших улюблених літературних героїв кмітливістю, мужністю, гострим розумом, сміливістю, порядністю, чесністю.

Цікаво, що навіть тоді, коли письменник пише книгу про якусь відому людину або про самого себе, твір аж ніяк не стає копією чи фотографією чужої або його власної долі. Чому? Бо митець має право на художній вимисел, бачить події в дещо іншому світлі, ніж безпосередній їх учасник. У випадку ж написання твору про самого себе письменник уже збагачений досвідом, тому переосмислює й оцінює пережите з точки зору минулого. Інша річ, що така позиція аж ніяк не означає, що автор має право спотворити чиюсь біографію чи суттєво змінити ключові моменти своєї біографії. За таких умов твір не зможе називатися ні біографічним, ні автобіографічним. Це буде літературний, художній текст, у якому діятимуть вигадані персонажі, лише частково списані з реальних людей — прототипів.

Творча праця надзвичайно складна. Найбільш продуктивно і якісно автор творить тоді, коли приходить натхнення — особливий стан душі митця, за якого на повну силу розігрується творча уява, герої як живі постають перед письменником, мислять, взаємодіють з іншими персонажами майже самостійно, без авторської підказки, а митцеві залишається лише записати те, що він так яскраво й виразно уявляє в найменших деталях. Без натхнення за всю історію людства не вдалося створити жодного геніального твору, оскільки митець — не ремісник, що виконує замовлення, буденну, стандартну ро-

боту. Письменник потребує Божого благословення, як твердили древні греки, присутності музи, яка нашіптуватиме йому те, до чого сам він не додумався б. Ось чому геніальні митці говорили, що твори їм диктує Бог.

Мистецтво — найбільш таємнича і складна сфера людської діяльності. Якщо людина не має таланту, її ніякими силами, погрозами, заохоченнями неможливо примусити написати геніальну музику, намалювати дивовижну за красою картину, скласти пісню, яка переживе не одне покоління. Справжнє, високоталановите мистецтво вічне навіть тоді, коли те, про що йдеться на картині чи в літературному тексті, давно минуло і ніколи не повернеться. Відійшли в історію легендарний козацький ватажок, соратник Богдана Хмельницького, Максим Кривоніс і поневолювач України Ярема (Єремія) Вишневецький, а коли ми розглядаємо картину *Миколи Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким»*, нас охоплює гордість за славного сина рідного народу, що в жорстокому поединку перемагає зрадника. Залишилися позаду страшні події Другої світової війни, а ми з величезною цікавістю й невідомими переживаннями читаємо повість *Григора Тютюнника «Климко»*, в якій маленький хлопчик усім смертям і небезпекам наперекір



*Микола Самокиш. Бій Максима Кривоноса
з Єремією Вишневецьким*

вирушає по дефіцитну в роки війни кухонну сіль і як найбільший скарб несе немовляті своєї вчительки пляшку молока. Музичний, літературний, образотворчий шедеври зачіпають найпотаємніші струни наших душ, дають нам велику естетичну насолоду, пропагують красу і добро, вчать нас, ненав'язливо й мудро виховують, часто-густо набагато успішніше, ніж усі буденні настанови й умовляння дорослих.

Мистецтво таїть у собі величезну силу. Воно робить людину людиною. Картина на стіні, касета чи диск з улюбленими піснями, кінофільм, улюблена книжка, звичайно, не втамують жагу спраглого, не нагодують голодного, не одягнуть убогого, але вони потрібні нам так само, як вода і харчі, як захист від холоду й дах над головою. Тож не дарма у Біблії сказано, що не хлібом єдиним живе людина. Протягом усіх віків вона живе ще й скарбом духовним, без якого ніколи не може почуватися самодостатньою, щасливою і повноцінною особистістю.



1. Що цікавого ви дізналися про творче натхнення і працю письменника?
2. Яку роль у написанні художніх творів відіграє художній вимисел?
3. Назвіть функції літератури й мистецтва. Який вплив на людей мають різні види мистецтва?



Микола Самокиш (1860—1944) — український живописець і графік. Закінчив Академію мистецтв у Санкт-Петербурзі і продовжував навчання як художник у Парижі. Академік з 1890 року. Викладав у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв. Творчий доробок складають картини про період Хмельниччини, зокрема «Бій під Жовтими Водами» та «Бій Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким», а також батальні сцени періоду громадянської війни в Україні.



Розгляньте картину Миколи Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким» на с. 5. Висловіть власні думки про її мистецьку вартість. Проаналізуйте кольорову гаму картини, динаміку зображеного на ній, доведіть, що за жанром це баталія, тобто художнє полотно, на якому зображено битву.



Прочитайте опис поєдинку Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким, зроблений Іваном Нечусем-Левицьким. Зробіть висновки, який момент двобою передано на картині, а який — у романі «Князь Єремія Вишневецький».

Єремія в одну мить повернув коня назад: просто на нього летів баский чорний кінь, а на коні стримів сухорлявий козак... Червоні поли жупана піднялися од швидкого руху, неначе

крила, і ніби летіли слідком по обидва боки коня. Червоний світ од заходу облив і коня, і верхівця. Кінь пирхав і вищиряв зуби. Чорні очі в Кривоноса горіли од злості й помсти:

— Здоров був, князю Яремко! Здоров був, кате України! — крикнув несамовито Кривоніс і летів просто на Єремію, піднявши криву шаблю вгору.

Неполохливий зроду, Єремія почувив, перший раз на віку, що він одразу охолов, що його усе тіло здеревеніло й ніби замерзло... Перед ним неначе десь із землі виросла та страшна народна й козацька сила, котру він ненавидів більше за все на світі... Щоб битись з такою силою, не стало хисту, сили і снаги у князя Єремії... І князя покинула мужність. Він повернув назад коня якось механічно, несамохіть і раптом кинувся навітки. Дорогою кінь неначе й сам почував, що на князя налягає щось страшне, непереможне, непоборне. Кінь звився орлом і полетів попід лісом... Кривоніс свиснув, крикнув диким голосом і вихором погнався слідком за князем.

Із пісенних скарбів

Українська пісня!.. Який митець не був натхненний її багатими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів, її чарівною силою, що викликає в душі людській найскладніші, найтонші, найглибші асоціації, почуття, думки і прагнення всього, що є кращого в людині, що підносить її до вершин людської гідності, до людяності, до творчості? Який боєць не знаходив для себе в українській пісні сили й завзяття, бойової щедрості, любові до народу, презирства до ворога і до смерті? Який трудівник не почував легкості і бадьорості од її геніального ритму? Яка мати не співала цих легких, як сон, пісень над колискою дорогих дітей своїх?

Олександр Довженко





Суспільно-побутові пісні



Українські народні пісні — яскравий вияв талановитості нашої нації. Мабуть, жоден народ не може похвалитися такою кількістю, різноманітністю, задушевністю, ліризмом своїх пісень, як українці. Арабський учений і мандрівник **Павло Халебський**, який відвідав Україну в 1654 та 1656 роках, залишив свої враження від українських пісень: *«Співи козаків тішать душу і зціляють від печалі, бо йдуть вони від серця і виконуються наче з одних уст»*. Письмові згадки донесли чимало задокументованих фактів такого визнання. Українські пісні лунали при королівських дворах Польщі, Франції, Італії. Так, у 1547 році співак-кифарист отримав від польського воєводи велику грошову винагороду за чудове виконання українських пісень, а в румунській Трансильванії був дуже популярний ще один безіменний український бандурист. Митці Польщі та Чехії й значно пізніше публічно визнавали велич і красу української пісні.

✿ Українська народна поезія є одним із найважливіших джерел світової поезії (**Міхал Грабовський**).

✿ Українські простори — столиця ліричної поезії. Звідси пісні невідомих авторів часто поширювалися по всій Слов'янщині (**Адам Міцкевич**).

✿ Українські народні пісні будуть покладені в основу літератури майбутнього (**Юліуш Словацький**).

✿ Українці дуже багаті, може, найбагатші поміж усіма слов'янами, різнобарвними народними піснями. Вони не мудрують, складаючи свої пісні; у них пісні виростають самі, як квіти на полях зелених, і їх така кількість, якою не може похвалитися жоден народ у світі (**Павел Шафарик**).

У XVII столітті українськими піснями захоплювалася Франція, у XVIII — їх часто виконували при дворі російських можновладців, зокрема імператриць Єлизавети Петрівни та

Катерини II, де комплектували цілі хори співаків з України. Тож цілком справедливо український хоровий диригент і композитор **Олександр Кошиць** підкреслював: «Українська пісня зустрічала завжди не тільки здивування, захоплення, а й бувало якесь релігійне схиляння з боку найвибагливіших і найсучасніших критиків усього світу».

Проте не лише чудовий зміст, а й прекрасні мелодії українських пісень дивували й заворожували слухачів. Такі видатні композитори, як Людвиг ван Бетховен, Йоганн Себастьян Бах, Франц Йозеф Гайдн, Ференц Ліст, запозичували для своїх геніальних творів музичні теми з українських пісень. А російський оперний співак **Леонід Собінов**, уперше почувши українську пісню, вигукнув: «Та це ж бо звучить зовсім по-італійському! Гарно, звучно, благородно і поетично!» Український поет **Леонід Кисельов**, вірші якого ви будете вивчати в цьому навчальному році, теж виразно підкреслював божественне начало української пісні.

Протягом століть наш народ створив понад двісті тисяч пісенних шедеврів. Зібрати, систематизувати, навіть просто скласти облік українських пісень до цих пір не вдавалося нікому: скільки б їх у народі не записували збирачі пісень, завжди якась частка залишається не охопленою, не задокументованою, а при цьому таки реально існуючою, живою.

За виконанням народні пісні поділяють на одноголосні й хорові, які в українців вирізняються чудовим багатоголоссям. Виконуються народні пісні в супроводі та без супроводу музичних інструментів. Серед народних пісень найбільшою за кількістю й розрядами групою є суспільно-побутові. Фольклористи поділяють їх на **козацькі**, **чумацькі**, **кріпацькі** (пісні про панщину), **солдатські** (рекрутські), **ремісницькі**, **бурлацькі**, **заробітчанські** (наймитські), **переселенські**. Кожен розряд налічує по кілька тисяч оригінальних пісень, багато з яких мають ще й по декілька варіантів.

До **козацьких пісень** належать ті, що створені в часи існування Запорозької Січі. У них не згадані конкретні історичні особи козацької доби, а лише рядові козаки, безіменні запорожці-січовики, хорунжі, сотники. Подібно до історичних пісень, козацькі теж сповнені високих почуттів, викликаних важливою подією, піднесенням, запалом, пафосом.



Пафос — рівень емоційної напруги, піднесення, натхнення. Пафос характерний для державних гімнів, народних легенд і дум. У літературних текстах пафос найчастіше виявляється у щирому захопленні героями, однозначному схваленні їхніх вчинків, тому наявний насамперед у прозових і віршованих творах історичної тематики й у громадянській ліриці.

Інколи козацька пісня доносить до нас окремі відомі імена. Наприклад, у пісні «Ой на горі та жінці жнуть» згадано кошового отамана *Петра Конашевича-Сагайдачного*, відомого успішними походами проти Туреччини й Кримського ханства 1605 і 1615 років, одного з найвідоміших в історії гетьманів — *Михайла Дорошенка*, що був обраний гетьманом у 1625 році й загинув у битві під мурами Кафи, чи його внука *Петра Дорошенка*, який став гетьманом у 1665 році. Але насамперед це пісня про козацький похід, тому герої дещо різних історичних проміжків — Сагайдачний і Дорошенко — опиняються в одному часопросторі.



Чумацькі пісні оспівують нелегке ремесло чумаків, які з приходом весни впрягали відгодованих за зиму волів і з навантаженими товаром возами вирушали з дому на півроку чи й більше, долаючи неблизький, сповнений небезпек шлях у Крим чи на Дон. У пісні «Ой чумаче, чумаче» про це сказано афористично:

Ой чумаче, чумаче!
В тебе життя собаче.
Поховали два дядьки,
Заплакали чумачки.

До того ж часто чумак не мав грошей, щоб закупити товар, волів, вози, а лише наймався на таку нелегку роботу в багатого власника. Саме про такого бідолаху розповідає пісня «Чумаче, чумаче, чого зажурився?»:

— Чумаче, чумаче, чого зажурився?
Чи воли пристали, чи з дороги збився?
— Воли не пристали, ні з дороги збився,
Того зажурився — без долі вродився.
Весь вік у дорозі марно літа трачу.
Ні жінки, ні діток ніколи не бачу.
Темна моя хата, чорне моє поле,
А діти без батька голодні і голі.
Як в будень, так в свято одно тільки знаю:
Ярма нариваю, воли запрягаю,
В далеку дорогу вічно поспішаю.

До суспільно-побутових пісень належать *кріпацькі*. Значна їх частина назавжди втрачена, бо із скасуванням кріпацтва такі пісні перестали побутувати. Але ті, що збереглися в записах, свідчать про тяжкий гніт і повну безправність селян. У пісні «Бодай пану в дворі страшно» підкреслено виснажливу працю кріпаків під час жнив:



Марія Приймаченко. «Орав Іван край дороги...»

Бодай пану в дворі страшно,
Як нам сонце в полі зайшло.
Сонце зайшло, ми ще жнемо,

При місяці сніп кладемо.
Опівночі шкандибаєм,
На світанні вечереєм.

Крім панщини, українське суспільство мало ще одну біду — солдатчину. Молодого селянина на 25 років відривали від батьківської чи власної сім'ї, а оскільки царська Росія постійно вела війни, то приходив солдат додому або калікою, або взагалі не повертався. Тому *солдатські пісні* переповнені невимовною тугою і жалем за змарнованим життям. У них ідеться про те, як молодого чоловіка чи парубка насильно везуть до прийому, часто навіть у кайданах, голять чуб і перевдягають у солдатську форму, забирають у військо єдиного сина матері-вдови, як-от у пісні «Наїхала старшина»:

Наїхала старшина
До вдовиного двора,
Стала думать і гадать,
Кого в рекрути віддать.
Ой де п'ять — там не брать,

Де чотири — не велять,
А де три — то втекли,
А де два — то нема.
А у вдови один син
Та й підійшов під аршин.

Наймитські та *бурлацькі пісні* відтворюють страждання сільської бідноти. Хлопці з незаможних родин заради шматка хліба були змушені виконувати найтяжчу роботу з малих літ, наймаючись до багатіїв. Бурлака в пошуках праці долав відстані від села до села, від господаря до господаря. На жаль, бурлакування рідко коли закінчувалося добрими заробітками, значно

частіше вело до розчарування, пияцтва, деградації. У пісні «Нема гірше так нікому» розповідається про безправність бурлаки, його напівголодне існування й тяжку працю:

Нема гірше так нікому.
Як бурлаці молодому.
Гей, гей! Як бурлаці молодому!
Заросився, забродився,
Де ти, бурлак, волочився?
Яром, яром за товаром,
А лугами за волами.
Гей, гей! А лугами за волами.
Прийшов бурлак та й до хати:
— Дай, хазайко, вечеряти!
Гей, гей! Дай, хазайко, вечеряти!
— Ні палила, ні топила,
Вечеряти не варила.
Лягай, бурлак, і так спати.
Нема чого вечеряти.
Гей, гей! Нема чого вечеряти!

На відміну від хлопців, які зважувалися на заробітки далеко від дому, дівчата переважно наймалися у своєму або сусідньому селі, найчастіше на певний термін, наприклад, на жнива чи на сапання або збирання буряків. Такий термін у народі називали строком. У пісні «Розлилися води на чотири броди» дівчина-наймичка подумки жаліється рідній неньці:

«Ой матінко-зірко,	Ой матінко-зоре,
Як у строку гірко:	Яке в строку горе:
Куди хилять, то й хилюся,	Ні дойти, ні допити,
Бо я всіх боюся.	Ні сісти спочити».

Кількісно меншими розрядами суспільно-побутових пісень є *ремісницькі* та *переселенські*. У перших розповідається про людей певного ремесла. Наприклад, у пісні «Що й у лісі погребець» ідеться про бондаря, який займається улюбленою працею:

Що й у лісі погребець,	Обручки струже
А в погребці бондарець	Тонесенькі дуже.

У переселенських ідеться про українських селян, переважно із Західної України, які емігрували¹ за океан в кінці XIX — на початку XX століття. Такими є пісні «Ой пішов я до Бельгії, пішов у чужину», «Ой Канадо, Канадочко, яка ж ти зрадлива», «Америка, Америка, яка ти невдобна».

Інколи трапляється так, що пісня, назву якій народ дає переважно за першим рядком, а фольклористи саме за ним і записують та упорядковують, має посестру чи й двох-трьох із

¹ Емігрувати — переселятися зі своєї країни до іншої.



Марія Приймаченко. «Три сестриці-жалібниці...»

таким самим початком, але з іншим змістом. Кожна з таких пісень може належати до різних розрядів. У цьому випадку йдеться не про варіанти одного народнопоетичного тексту, а про окремі фольклорні твори, які народилися в різний час і складені різними невідомими авторами, а згодом відшліфовані поколіннями виконавців. Наприклад, є кілька абсолютно відмінних пісень, які називаються «Стоїть явір над водою». У одній з них розповідається, як дівчина з козаком обмінюються подарунками, коли козак вирушає нібито в далеку дорогу, а насправді — до свого рідного села. Не доїжджаючи до своєї хати, козак зустрічає дівчину, яка несе воду на коромислі, й просить в неї напитися, але виявляється, що це його колишня мила, яка відмовляється напоїти козака:

«Не казала мені мати
Сеї води дати:
Як прийдеш увечері,
будем чарувати.

Очаруєм руки, ноги
І чорні очі,
Щоб не ходив до іншої
Темньої ночі».

Отже, маємо типову пісню про кохання, любов і зраду. Ця пісня не належить до суспільно-побутових, а є родинно-побутовою. Дві інші пісні, які розпочинаються словами «Стоїть явір над водою», хоч і належать до суспільно-побутових, та перша з них козацька, оскільки в ній йдеться про поневолення козаків, а друга — рекрутська, бо в ній розповідається про вербування вродливого й дужого парубка.



1. Що нового ви дізналися про фольклорні пісні?
2. Який з поданих висловів про українську пісню вам найбільше сподобався і чому?
3. На які розряди поділяють суспільно-побутові пісні?



1. У яких європейських державах належно цінували українські пісні й чому саме?
2. Прокоментуйте висловлювання Павела Шафарика та Олександра Кошиця про українські пісні.
3. Розкрийте зміст цитати Олександра Довженка: «Українська пісня — це геніальна поетична біографія народу. Це історія... народу-трудівника, народу-воїна, народу, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, що цілі роки витрачав усю свою силу, кров, життя, як казав Шевченко, «без золота, без каменю, без хитрої мови» на виборювання у боротьбі свободи, права на повноцінне життя, на виявлення в житті всіх своїх здібностей!»



Порівняйте з висловлюваннями митців (с. 9) подані українські приказки та прислів'я про пісню.

*Як заспіває, то аж плакати смачно.
Без пісні нема ні пташини, ні людини.
Скільки пісень знає, що й на волівій шкурі не списати.
Остерігайся мідиці¹, що від пісні кривиться.*

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорозьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку

На тютюн і люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Одай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Та потягнем люльки,
Не журися!»



1. На основі першого куплета пісні доведіть, що в цьому фольклорному творі одночасно йдеться і про мирну працю, і про військовий похід. Чи була така картина загалом характерною для часів існування Запорозької Січі?

¹ Мі́диця — змія-мідянка; в переносному значенні — недобра людина.

2. Яким постає в пісні Дорошенко? Як ви розумієте слова «веде своє військо... хорошенько»?

3. Як зображено Сагайдачного? Чому його названо необачним?



Доведіть, що пісня «Ой на горі та жінці жнуть» сповнена пафосу, водночас у ній щедро використано доброзичливий гумор.



Підготуйте реферат про композитора Миколу Лисенка та його знаменитий «Запорозький марш». Прослухайте цей твір у звукозапису в класі, висловіть свої враження.

СТОЇТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ (I)

Стоїть явір над водою, на воду схилився;
Сидить козак у неволі, тяжко зажурився.
Не хилися, явороньку, ще ж ти зелененький.
Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький!
«Не рад явір хилитися — вода корінь мие;
Не рад би я журитися — само серце мле».
Десь у тебе, козаченьку, нерідная мати,
Ой що тобі дозволяє тутки пропадати?
Мабуть, тебе, козаченьку, дівчинонька лає,
Ой що тобі, молодому, фортуни немає?
Ой з-за гори, з-за крутої чорний ворон криче,
З України далекої дівчинонька плаче.
Плаче вона та й журиться, ще й тяжко голосить,
Свого батька старенького слізоньками просить:
«Продай, тату, продай, тату, та сірії воли
Та викупи козаченька з тяжкої неволі».



1. Визначте тему пісні.

2. Хто є головним героєм пісні? Поясніть свою думку.

3. З якої причини у творі згадується мати козака? Що повинна була робити пенька, довідавшись, що син потрапив у неволю?

4. Як у цьому народному творі показано благородний вчинок коханої дівчини?



1. До якого розряду суспільно-побутових пісень належить ця пісня? Обґрунтуйте свою думку.

2. Знайдіть у творі паралелізми. Прочитайте відповідні пари рядків уголос. З якою метою використано такий художній засіб?

3. Для чого в пісні вжито пестливі слова? Випишіть їх у зошит.

4. Які постійні епітети наявні в тексті цієї пісні?

СТОЇТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ (II)

Стоїть явір над водою, в воду похилився,
Сидить козак на конику, сильно зажурився.
Не хилися, явороньку, ти ще зелененький,
Не журися, козаченьку, ти ще молоденький.
Не рад явір хилитися — вода корінь мие,

Не рад козак журитися, так серденько ние.
Да узяли козаченька, взяли у солдати
Та й забили у кайдани — годі утікати.
Як привели перед пани, кайдани упали,
Ударили усі пани об поли руками:
Яким дужим, козаченьку, мамка тя вродила,
Що тепера при нещасті фортуна вслужила!
Десь у тебе, козаченьку, нерідная мати,
Що як станеш на каменю, то й підківки знати.



1. Як у творі передано несподіваність вербування козака в солдати? Прочитуйте словами пісні.
2. Які рядки дають підстави твердити, що солдатська служба для козака небажана і немила?
3. Поясніть, як ви розумієте останній рядок пісні.



Чим ця пісня відрізняється від попередньої? Чи може вона бути її варіантом?



1. До якого розряду суспільно-побутових пісень належить ця пісня? Обґрунтуйте свою думку.
2. Знайдіть у тексті пісні гіперболи, які підкреслюють багатирську силу козака.

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває...
Мати сина проганяє:
— Іди, сину, пріч від мене,
Нехай тебе орда візьме!
Нехай тебе орда візьме!
— Мене, мамо, орда знає,
В чистім полі об'їжджає.
В чистім полі об'їжджає.
— Іди, сину, пріч від мене,
Нехай тебе турчин візьме!
Нехай тебе турчин візьме!
— Мене, мамо, турчин знає,
Сріблом-злотом наділяє.
Сріблом-злотом наділяє.
— Іди, сину, пріч від мене,
Нехай тебе ляхи візьмуть!
Нехай тебе ляхи візьмуть!
— Мене, мамо, ляхи знають,
Пивом-медом напувають.
Пивом-медом напувають.
— Іди, сину, пріч від мене,
Нехай тебе москаль візьме!
Нехай тебе москаль візьме!

— Мене, мамо, москаль знає,
 Жить до себе підмовляє!
 Жить до себе підмовляє!
 — Вернись, сину, додомоньку,
 Змию тобі головоньку.
 Змию тобі головоньку.
 — Мені, мамо, змиють дощі,
 А розвіють буйні вітри,
 А розчешуть густі терни!



1. У цій пісні використано надуманий мотив вигнання молодого козака матір'ю з дому, адже жодна українка не бажала б своєму синові таких випробувань. З якою метою використано цей прийом?
2. Чи боїться син ворогів? Як про це сказано у творі? Про що свідчить таке ставлення козака до своїх супротивників?
3. Доведіть, що в кінціві твору передано величезну турботу нещки про сина та її безмежну любов до нього. Прочитуйте відповідні рядки.
4. Як ви розумієте три останні рядки пісні?



Назвіть розряди суспільно-побутових пісень. До якого з них належить твір «Гомін, гомін по діброві»? Обґрунтуйте свою думку.



Розгляньте картину Олександра Мурашка «Похорон кошового». Як художник відтворив колорит тієї доби? Які художні деталі (одяг, зброя, символи влади) засвідчують, що зображено запорозьких козаків? Які барви переважають на полотні? Чи передають вони емоційний стан персонажів картини?



Олександр Мурашко. Похорон кошового (фрагмент картини)



Олександр Мурашко (1875—1919) — український живописець. Відомими є його портрети «Дівчина в червоному капелюсі», «Продавщиця квітів», «Старий вчитель». Сюжети з народного життя він відтворив на картинах «Карусель», «Селянська родина», «Неділя», «Похорон кошового».

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу криниченька,
Там чумацька столиченька.
Там чумаки стояли,
Отамана чекали.
Отамана чекали,
Снігом воли припали.
— Отамане, батьку наш!
Порадь же ти тепер нас.
Що ми будем робити?
Нічим волів кормити.
— А це, хлопці, не біда,
Єсть у полі лобода.

Їдьте, хлопці, на базар,
Купіть косу із кіссям.
Будем сіно косити,
Будем воли кормити.
Будем воли кормити,
З Криму солі возити.
Косіть, хлопці, лободу,
Забуйте цю біду.
Косіть, хлопці, очерет,
Наваримо вечерять.
Укинемо кабака
Та пом'янем чумака.



1. Про яку трагедію розповідає пісня, що, на перший погляд, здається жартівливою?
2. Як у пісні сказано про причину спізнення чумаків? Прочитуйте рядки, що вказують на голодну й холодну пору року.
3. Чи справді чумацький отаман знаходить вихід із вкрай скрутного становища? Чи довго зможуть перебути воли на сухому бадиллі й лободі?
4. Як ви розумієте два останні рядки пісні?
5. Чому серед чумацьких пісень переважають сумні, часто навіть із трагічною розв'язкою?



Чумацтво в козацькі й дещо пізніші часи було розвинутим промислом в Україні. Є відомості, що чумакував навіть Шевченків батько Григорій. Також чумаком був дід Олександра Довженка. Чумацьку валку — декілька важких і містких возів — споряджали дуже прискіпливо. У далеку мандрівку чумаки обов'язково брали півня, який мав своїм співом проганяти нечисту силу. Отаман перевіряв, чи нічого не забули, чи здорові воли, цікавився, які харчі чумаки взяли про запас і як озброєні на випадок нападу розбійників. У дорозі чумацький ватажок отримував повноваження судді й священика, адже вирішував суперечки своїх побратимів і сповідав перед смертю тяжкохворого. Людину, яка хоч раз під час подорожі повела себе негідно, більше в дорогу не брали. Проте всі ці застереження не завжди рятували чумаків від нападів розбійників і ординців, блукань, невдалих торгів, епідемій, зокрема чуми, назва якої, на думку деяких дослідників, і спричинила виникнення слова «чума».



Іван Айвазовський. Чумацька валка

1. Розгляньте картину Івана Айвазовського «Чумацька валка». Якими художник зобразив чумаків? Як ви гадаєте, валка возів прямує до Криму чи повертається додому? Які деталі підтверджують вашу здогадку? Яку пору року й час доби відтворено живописцем? Аргументуйте своє твердження. Які почуття викликає у вас ця картина?

2. На другому форзаці розгляньте картину Марфи Тимченко «Верніть мені моїх часняток». Чим вона вас вразила? Зверніть увагу, що сонце, степові рослини, птахи стилізовані: сонце зображене у вигляді велетенської квітки, колоски та мальви — завбільшки з людину, чаїне гніздо — серед казкових трав і квітучих кактусів. Дорога й небо теж оздоблені химерними узорами. Як ви думаєте, з якою метою художниця вдалася до стилізації?

3. Знайдіть у фольклорному збірнику народну пісню «Ой горе тій чайці», яка стала поштовхом для створення картини Марфи Тимченко «Верніть мені моїх часняток». Порівняйте зміст обох творів. У чому полягає відмінність між ними? Чи можна стверджувати, що пісня — песимістична, картина — оптимістична? Відповідь належно обґрунтуйте.

Іван Айвазовський (1817—1900) — російський та український живописець, створив близько 6 тисяч картин. Своєрідність його полотен полягає в романтичному зображенні величі морської стихії («Дев'ятий вал», «Чорне море», «Серед хвиль»). Автор картин на українські теми: «Чумацька валка», «Український пейзаж», «Весілля на Україні».



Коломийки – «перли розситаного намиста»

Найчастіше назву цих дворядкових пісень пов'язують із прикарпатським містом Коломия, що є культурним центром Гуцульщини. Це місто дуже давнє, в Іпатіївському літописі згадується ще з 1240 року. Цілком ймовірно, що його назва утворилася від слова «коло», а магічне коло в заклинаннях, танцях, чаруваннях завжди несло особливий зміст. Коломийки мають усталену мелодію, використовують їх переважно як приспівки до швидкого, динамічного, запального танцю, який теж називається коломийкою і виконується в парах або в колі. В одній із відомих коломийок йдеться про тісний зв'язок пісні, мелодії і танцю:

Коломийки заспівати, коломийки грати,
Але тоту коломийку файно танцювати.

Побутують коломийки переважно в Прикарпатті, Закарпатті та Карпатах. У кінці ХІХ — на початку ХХ століть ці пісні залунали також і під небом Канади, Сполучених Штатів Америки, Аргентини, Бразилії, куди доля занесла щонайменше 120 тисяч перших українських трудових емігрантів з Галичини:

О Кападо, ти, принадо, Канадо-небого,
Заманила на край світу не мене одного.

У Канаді, в чужім краї свій вік коротаю.
З чим додому вертатися? Що робити маю?

Егей, у тій Америці — як на другім світі:
Там не чути зозулечки ні взимі, ні вліті.

Егей, тота Америка — велика країна,
А живе в пій руський парід, як та худобина.

Приїхали в Бразилію не в гості, не в гості —
Полишимо в Бразилії свої білі кості.

Ой сяду я на машину¹, а далі — на шіфу²,
Та не знаю, чи ся верну під пнянькову стріху.

Проста будова коломийок як дворядкових пісень спричиняла їх появу у величезній кількості. Невідомі автори коломийками відгукувалися на всі події в житті: на любов і зраду, народження дитини і смерть старих батьків, будівництво хати, одруження, розлучення, суперництво, навіть на опришківство³, рекрутство, ставлення до панів:

Ой на горі, на високій зародили рижки⁴,
Закохав за зиму силу — піду у опришки.

Панам добре було в світі, панам в пеклі добре:
Дров не возять, не рубають — й чорти на них роблять.

✧ «У коломийках бачимо сльози і радощі, турботи і забави, серйозні мислі й жарти нашого народу в різних його розверстаннях, його сусідів, його соціальний статус, його життя... від колиски до могили, його традиції і вірування, його громадські й етичні ідеали» (Іван Франко).

Інколи коломийки групувалися у «в'язанки» з двох-трьох і більше пісень, об'єднаних однією темою:

Ой на Кути доріженька, на Кути, на Кути —
Забирають легіників⁵ в рекрути, в рекрути.

Там, де мене відбирали, кам'яні підлоги,
Полетіли кучерики під ноги, під ноги.

Ой ходила дівчинонька в Косові по ринку
Та й збирала кучерики в шовкову хустинку.

Незважаючи на тематичну різноманітність, серед коломийок дуже мало песимістичних, зате в цих піснях часто звучать жарти, кепкування, іноді навіть іронія й сатира.



Коломийка — дворядкова народна пісня (співанка). Кожен рядок коломийки має 14 складів з обов'язковою цезурою (паузою) після восьмого складу.

¹ Машина — тут: потяг.

² Шіфа (діалектне) — корабель.

³ Опришківство — пародно-визвольна боротьба в Галичині, на Закарпатті та в Буковині проти кріпосницького гніту в другій половині XVI — першій половині XIX століть.

⁴ Рижки — назва грибів.

⁵ Легінь — парубок.

Цікаво, що перші вісім складів у першому рядку коломийки переважно розбиваються на два коліна, чого вже немає в другому рядку:

Урвав би Бог, / цісарику¹, // за те тобі віка,
Що забрав ти на війноньку // мого чоловіка.

Римування рядків у коломийках суміжне (парне), рими — жіночі (з наголосом на передостанньому складі). Проте в багатьох коломийках наявне не лише кінцеве суміжне римування, а й внутрішнє, що підсилює ритміку такої пісні:

Ой рве дівка барвіночок та плете віночок,
Голосочок, як дзвіночок, лиш до співаночок.

У коломийках на повну потужність цього художнього засобу використовуються паралелізми. Найчастіше зіставляються типові явища природи та події з життя окремої людини. Також широко задіяні сталі епітети, яскраві метафори, гіперболи, порівняння.

Коломийки спричинили виникнення в літературі коломийкового вірша, який у своїй творчості використовували українські поети Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Яків Щоголів, Платон Воронько.

У Галичині коломийки створюють і в наш час.

1. Що ви дізналися про коломийки? У якому регіоні побутують ці пісні?

2. Прочитайте й прокоментуйте висловлювання Івана Франка про коломийки.

1. Чи погоджуєтесь ви, що слово «коломийка» утворилося від назви міста Коломия? А яка ваша версія?

2. Що таке «в'язанка» коломийок і чим вона відрізняється від окремої коломийки?

На прикладі однієї-двох коломийок доведіть, що в цих піснях є по 14 складів у кожному рядку, наявна цезура після восьмого складу, в першому рядку вісім складів розбиваються на два коліна; римування суміжне, а рими жіночі; крім прикінцевого суміжного римування, може бути ще й внутрішнє.

КОЛОМИЙКИ ПРО ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ

Коломийку заспіваю, голосом поведу,
Так до мене хлопці липнуть, як мухи до меду.

Звідки мої співаночки — питаються люди.
В полонинах, буковинах ростуть вони всюди.

¹ Цісáрик, цісар — цар, правитель, монарх.



Марія Приймаченко. «Чом не прийшов...»

Скрипка, бубон та цимбали — найкраща музика:
І парубкам, і дівочкам забава велика.

Ой іду я танцювати, беру першу скраю,
Аби люди не казали, що перебираю.

Ой до мене молодой два легіні рвуться.
Уже й чари підсипали — мене не беруться.

Носить мені мій миленький вишні солоденькі,
Та що з того, коли в нього кишені маленькі.

Коли б, мамко, не дівчата та не молодичі,
Я би тобі дров нарубав і приніс водиці.

Ой дівчино молоденька, ой кралечко¹ пишна,
Така мені солоденька, як достигла вишня.

Яку дівку не сватаю — обіцяє бити,
Вже складає по копійці нагайку купити.

Ой сиділа стара дівка коло молодого:
«Поцілуй ня², легінику, дам ти золотого».

¹ Кралечка, крала — красуня.

² Ня (діалектне) — мене.

Ой, гадав я, милий брате, що то скрипка грає,
А то моя чорнобрива по саду співає.

Цвірінькають горобчики у мене на хатці —
Кожен собі те співає, що має на гадці.

Ой зірву я два яблучка, за пазуху вержу¹,
Недалеко до вечора — любкові придержу.

Ще ватерки² не наклала, а з комина курно,
Ще нікого не любила — а вже брешуть дурно.

Ой вдар, коню, копитами перед воротами.
Вийди, вийди, дівчинонько, з чорними бровами.

Не сам іду, коня веду, білявко-небого,
Отворяй мі воротенця, не бійся нікого.

Тоді ти ся, мій миленький, з іншов роз'газдуєш,
Як я сльози визбираю, а ти порахуєш.

Як я сльози визбираю, складу на долоню,
Тоді газдуй, з котров хочеш — більше не бороню.

Сопілочка калинова, з черешні обручки,
Ой у любка³ до сопілки золотенькі ручки!

Ой ішов я у садочок, де шумить поточок,
Така дівка воду брала — живий образочок!

Ой пішов я з вечорниць та попід городи,
Замотався в гарбузи та й наробив шкоди.

Коломийки заспівати, коломийки грати!
Але ж тоту коломийку файно танцювати!

Ой весела коломийка, весела, весела,
Та й танцюють коломийку і міста, і села!



1. Яка з прочитаних коломийок вам найбільше сподобалася і чим саме?

2. Визначте, які з поданих коломийок співаються від імені дівчини, а які — від імені парубка. Якою постає молодь у цих творах?



1. Яким коломийкам, крім кінцевого суміжного, притаманне ще й внутрішнє римування? Наведіть приклади.

2. Визначте, котрі з перелічених коломийок входять у «в'язанки» коломийок. Обґрунтуйте свою думку.



Спробуйте самостійно скласти три-чотири коломийки на будь-яку тему. Прочитайте або проспівайте їх однокласникам.

¹ В е р ж у (діалектне) — вкину.

² В а т е р к а (діалектне) — ватра, багаття, вогонь.

³ Л ю б к о — коханий хлопець.



ЖАРТІВЛИВІ КОЛОМИЙКИ

Бодай тобі, легінику, чиряк учинився —
Вчора мене поцілував і всім похвалився.

Казали ми женитися, узяти Олену,
А я утік та й сховався в кропиву зелену.

Казали ми женитися, взяти Василю,
А я погнав свої гуси аж на полонину.

Ой женила мене мамка, женила, женила:
І коцюбу¹ поламала, і горшки побила.

Жартували легіники, як намальовані,
Пішли сумні із вечорниць, бо не ціловані.

Іван знає працювати лишень коло миски,
А минуло двадцять років, як він із колиски.



1. Як ви вважаєте, чому серед коломийок найбільше жартівливих?

2. Що саме висміює народ у таких коломийках?



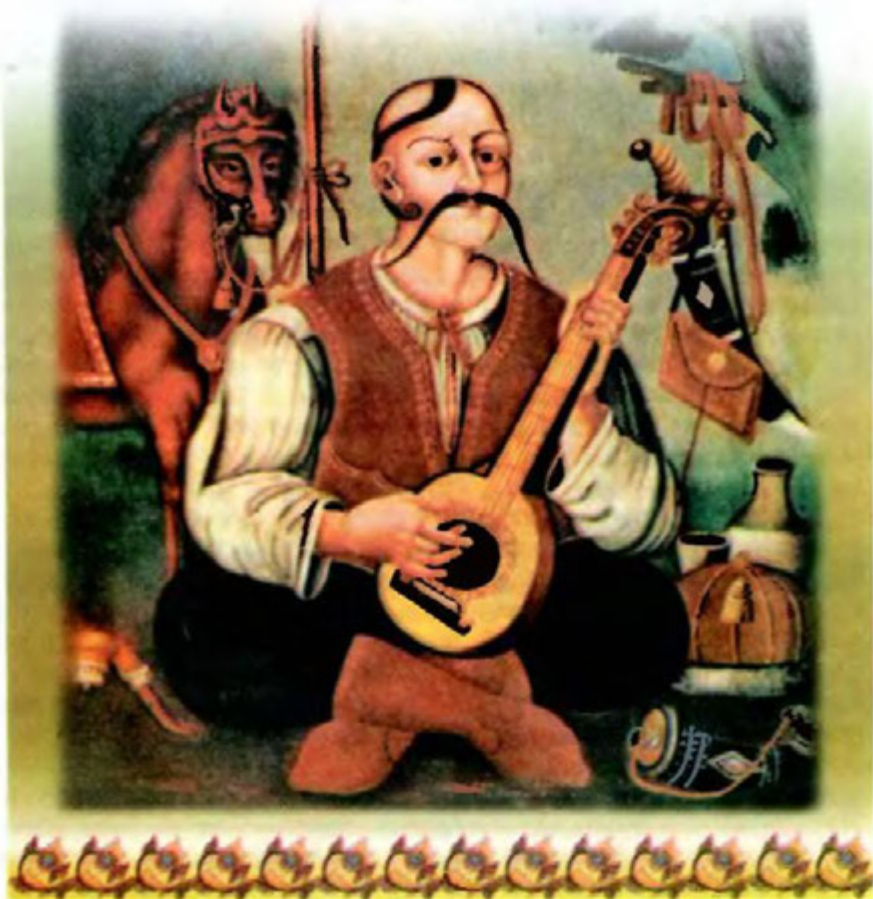
Порівняйте своє враження від щойно прочитаних дворядкових пісень із думкою Івана Франка про жартівливі коломийки: *«Жарти пересипаються з висловами глибокого чуття, чистий запал мішається з іронією, ніжність із брутальними погрозами й прокляттями — зовсім як у дійсному житті»*. Зробіть висновок.

¹ Коцюба́ (діалектне) — кочерга, знаряддя у вигляді залізного прута із загнутим кінцем для перемішування палива в печі та вигрібання жару.

Про далекі минулі часи

Який з періодів української історії ми сприймаємо сьогодні як найяскравіший, найгероїчніший? Це, без сумніву, період Запорозької Січі, козаччини, дивовижного суспільного ладу, що відомий у світовій науці як козацька християнська республіка... За часів Запорозької Січі Українська держава в тогочасному слов'янському світі справді була висококультурною. І головною рисою козацького менталітету була висока громадянська свідомість наших предків.

Наталя Черченко





Іван Франко (1856—1916)



На Дрогобиччині є чудове мальовниче село, у наш час назване іменем Івана Франка. Колись цей населений пункт називався Нагуєвичі. Тут 27 серпня 1856 року в сім'ї заможного літнього коваля Якова Франка народився син-первісток Іван, якому судилося стати одним з найталановитіших українських письменників, автором безсмертної поеми «Мойсей», чудових віршів, цікавих повістей, правдивих драм із народного життя, прекрасним літературознавцем, фольклористом, критиком і вченим.

До ковалевої кузні сходилися люди з усієї округи: одним треба було зробити підкову чи полагодити сільськогосподарське знаряддя, іншим — порадитися, розповісти про свої біди або радощі. Батькова кузня стала найулюбленішим місцем для рудоголового Іванка.

Мати Івана Франка — Марія Миколаївна Кульчицька — була родом із сусіднього села Ясениці-Сільної, мала дуже гарний голос, любила співати й розповідати казки. Від неї до сина перейшло глибоке розуміння краси природи і неповторності кожної хвилини життя.

Виховуючись у атмосфері людяності й добра, Івась ріс тямущою дитиною, мав чудово розвинені пам'ять, мислення та уяву. Оскільки в Нагуєвичах школа знаходилася дуже далеко від оселі батьків, хлопчик відвідував початкову школу в Ясениці-Сільній. Тут малий Франко жив у сім'ї дядька Павла Кульчицького, який протягом десяти днів навчив хлопчика читати. За два роки навчання в початковій школі хлопець досягнув значних успіхів: читав і писав по-українськи, по-польськи, по-німецьки, опанував арифметику. У Ясениці-Сільній Івась користувався величезною бібліотекою священика Йосипа Левицького, перекладача творів Гете й Шіллера. Після смерті панотця всі книги перейшли Іванові, як було обумовлено в заповіті.

З юних літ Івась був душею хлоп'ячого гурту, лідером дитячої компанії. У теплу пору року він часто приводив своїх друзів із сусіднього села до батька в кузню, де старий Франко для таких бажаних гостей навіть зробив лавочку. Іван, якого в дитинстві звали також Ясем, міг годинами дивитися на полум'я. Пізніше сам письменник писав про це так: *«На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке огнище неблизького, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі... Се огонь в кузні могого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі».*

Проте Яків Франко безпомилково вгадував у своєму синові майбутнє не ремісника, а проводиря народу. Розумів це й перший вчитель Івана Яковича — Адрасевич, тільки висловлював свою версію в душі простонародного розуміння: *«Ти будеш великим писателем, або великим багатцем, або великим злодієм».* Василь Стефаник у своїй «Автобіографії» залишив уже пізніші враження сучасників про молодого Франка: *«Мати могого товариша з гімназії, Гіберманова, розповідала мені багато про Івана Франка. Між іншим, говорила, що такої великої голови в Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром».*

У 1864 році батьки віддали сина в Головну міську школу в Дрогобичі. Навчання тут велося німецькою мовою, хоч були також уроки і польської, й української. Після успішного іспиту Івана зарахували відразу до другого класу. Здавалось би, ніяких труднощів у цьому закладі для здібного хлопчика не передбачалося. Та оскільки в Головній міській школі вчилися переважно панські діти, до селянських дітей тут ставилися зверхньо. Проте навіть образи й кривди не згасили в хлопчикові жадоби до знань, бажання вивчитися і вийти в люди. Дуже швидко вчителі переконалися, що Франко — найздібніший учень. Батько був присутній на випускному екзамені, тішився успіхами сина, а через два місяці старенького батька не стало. Господарство в Нагуєвичах без чоловічих рук почало занепадати.

Мати не могла дати ради з полем та худобою, тож вийшла заміж за бідного наймита Гриня Гаврилика, який згодом посприяв пасинкові продовжити навчання в Дрогобицькій гімназії. У 1872 році юнак втратив ще й матір, проте вітчим і словом не обмовився, що Іванові слід повернутися в село до праці на землі або в кузні, навпаки, палко підтримував бажання Івана вчитися в університеті, хоч здобуття вищої освіти потребувало великих коштів.

В останньому класі гімназії Франко налагодив стосунки з журналами та видавництвами і почав друкуватися під псевдонімом Джеджалик у львівському часопису «Друг».

У 1875 році Франко успішно закінчив гімназію і вступив на філософський факультет Львівського університету. Юнак і тут виявив непересічні здібності й уже після перших іспитів як найталановитіший студент був звільнений від оплати за навчання й одержував заохочувальну стипендію.

У 1876 році вийшла перша Франкова збірка «Баллади і розкази», зі сторінок якої символічно поставав уярмлений та безправний український народ.

Франко став членом студентського товариства, був обраний секретарем журналу «Друг». У цей час Іван Якович пише й друкує поетичні, прозові й драматичні твори. Про нього починають говорити як про надзвичайно талановитого митця, а критики пророкують йому велике майбутнє. Франко стає уособленням стійкого й упевненого в собі українця, подає добрий приклад своїм землякам, висловлює передові ідеї. Це не залишається поза увагою влади. Студента арештовують і відраховують з університету. Та випробування не аламали молодого патріота. Він усвідомлював, що українська література стала важливою справою його життя, бо навчав своїх читачів оптимістично дивитися на світ, не цуратися народу, пишатися минулим, мріяти про державність та будувати підмурівок для майбутньої самостійної України. За політичні переконання Франка тричі ув'язнювали — в 1877-му, 1880-му і 1897 роках.

У 1885—1886 роках Франко живе в Києві, знайомиться з композитором Миколою Лисенком, письменниками Іваном Нечуєм-Левицьким, Михайлом Старицьким, зустрічається з іншими прогресивними людьми, одружується з Ольгою Хоружинською, якій присвятив збірку поезій «З вершин і низин».


Згодом Франко продовжив навчання в Чернівецькому університеті. У цей час він пише прозові, драматичні, публіцистичні твори і, звичайно, вірші. Одержавши в 1891 році диплом про вищу освіту, письменник поїхав до Відня, де згодом захистив докторську дисертацію. У 1893 році Франкові було присвоєно ступінь доктора філософії. Молодий професор мріяв викладати у Львівському університеті, навіть прочитав тут пробну лекцію, яка надзвичайно сподобалася і студентам, і викладачам, але на роботу його так і не прийняли. Лише 1906 року з нагоди п'ятдесятиріччя Франка, Вчена рада Харківського університету за поданням найвідоміших науковців цього закладу обрала Івана Яковича почесним доктором російської словесності.

✧ Франко вже від самого початку дався пізнати всім як з природи дуже здібна, талановита людина, мав надзвичайну пам'ять..., нотував собі в своїй голові так, що кожну викладану річ пам'ятав настільки докладно, що так ніхто не міг собі докладно знотувати в зошиті, навіть в скороченні. Найбільшим його заняттям поза школою у вільний час було замилювання до читання всього, що йому лишень попадало в руки, і в тім напрямі ніхто йому не дорівнював (Михайло Кореневич).

Творив Іван Франко переважно для дорослих читачів, але в його доробку є й цікаві твори для дітей, зокрема віршована казка «Лис Микита» й збірка чудових казок з промовистою назвою «Коли ще звірі говорили». Ці твори Іван Якович адресував насамперед рідним дітям, яких у нього було четверо: три сини й дочка. Актуальною і нині залишається Франкова повість «Захар Беркут», яку ви будете вивчати на наступних уроках.

Початок Першої світової війни вкрай ускладнив становище Франкової сім'ї: один із синів помер через хворобу, двоє пішли на фронт, дружина перебувала в лікарні, дочка — в Києві. Злидні й хвороби переслідували письменника. 28 травня 1916 року Іван Якович помер. Некрологи¹ надрукували десятки європейських газет. Біля могили Франка на Личаківському цвинтарі у Львові завжди людно: сюди приїжджають із різних куточків світу, щоб поклонитися генію українського народу.

✧ Ще за життя Івана Франка вважали найталановитішим письменником у всій Україні, а може, і Європі. Він справді був титаном праці. Увесь Франковий доробок, як вважають літературознавці, навряд чи вміститься й у ста томах.

- 
1. У якій сім'ї народився Іван Франко? Хто були його батьки? Якими рисами характеру відзначалися?
 2. Розкажіть про навчання майбутнього письменника в гімназії. Які труднощі він пережив? Як поставився батько до перших успіхів сина-гімназиста?
 3. Чому Франка звільнили від оплати за навчання в університеті й навіть призначили йому заохочувальну стипендію?
 4. Як називалася перша збірка Івана Франка й скільки років було її авторові, коли вона побачила світ?
 5. Чому Франка двічі арештовували, а керівництво Львівського університету відрахувало студента-відмінника з цього закладу?
 6. З ким із відомих діячів культури познайомився Іван Франко під час відвідання Києва в 1885—1886 роках?
 7. У якому університеті Іван Франко отримав почесний ступінь доктора наук?
 8. Якими були останні роки життя Івана Франка?

¹ Некролог — повідомлення про смерть; стаття у періодичній пресі, де перелічуються заслуги покійного перед народом.



1. Як впливало виховання в дусі народної моралі на Франка-дитину і Франка-підлітка?
2. Що, на вашу думку, допомогло Івасеві перебороти упереджене ставлення вчителів і зневагу однокласників-панічів до нього як селянського сина?
3. Розкажіть про те, яку долю пророкували сучасники юному Франкові.
4. Про що свідчать гідні подиву цілеспрямованість і величезне прагнення Івана Франка стати науковцем?
5. Чому Івана Яковича називають митцем-титаном?
6. Який епізод із життя Франка вам найбільше запам'ятався і чому саме?



Самостійно прочитайте оповідання Івана Франка «Schönschreiben» (з нім. — чистописання, каліграфія) й проаналізуйте описані в ньому події.

ЗАХАР БЕРКУТ

(Скорочено)

I

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелемєня голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригір'я Зелемєня; недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату і оце першу учту¹ справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого² звіра — то не забавка, то боротьба тяжка, не раз кровава, не раз на життя і смерть. Тури, ведмеді, дики³ — се небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удасться повалити такого звіра; навіть рогатиною⁴, яку кидають на противника при відповіднім приближенні, нелегко дати йому раду. Тож остаточно і рішучо зброєю було важке коп'є, яким треба було влучити противника зблизька, власноручно, з цілою силою, відразу. Схиблений удар — і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в остатній хвилі сховатись у безпечну криївку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

¹ У ч т а — гостина, святкування, пишний прийом.

² Г р у б и й — тут: великий за розміром.

³ Д и к (діалектне) — дикий кабан.

⁴ Р о г а т и н а — холодна зброя, призначена для полювання на диких звірів зблизька.

Не диво, отже, що Тугар зі своїми гістьми вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живності, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рани. Не диво також, що Тугар і його гості були в повній рицарській зброї, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах¹ та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька Мирослава, не покидаючи батька, посміла також вирушити разом з гістьми на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І, певно, ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А се, певно, була немала похвала, бо Тугар Вовк був мужчиною, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лица і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських ведмедів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею нарівні, хоч і небагато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у смілості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастанній боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що виховання її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженні втратила матір. Нянька її, стара мужичка, відмалку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли піросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою і, щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити всякі невігоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охотніше бралась вона за діло, тим і краще проявлялася сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той довіку не міг забути її лица, її ходи, її голосу, тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

¹ Л о м — сухе гілля, хмиз.

На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрями¹, порослім густо величезними буками та смереками, покритими ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне леговище ведмедів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздилася ведмедяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини. І хоч не раз удавалось смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами або завабити під сліп², де йому ломала крижі важка колода, спадаючи вниз, — то все-таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полегша для околиці. То й не диво, що, коли новоприбулий боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі лови на ведмедів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удалця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника Захара, але, крім того, вирядили з власної волі цілий відділ пасемців³ з луками й ратищами⁴ для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити ведмедяче леговище і очистити його доразу від поганого звіра.

Мовчки пробиралася ловецька дружина непрохідними нетрями, дебрями й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли озираючись і надслухували пильно.

По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, аби вповні обсадити плай⁵. Доки плай ще вузький, кожному ловцеві прийдеться стояти о п'ять кроків від другого; але даліше вгорі, де плай розширяється в цілу площину, там прийдеться ловцям ширше розступитися. Одно тільки клопотало його: що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремім становищі, а не при боці свого батька. А що ж то я гірша від отсих твоїх пасемців? — говорила вона, рум'яніючись, мов рожа, до Максима, — їх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, сього не буде! І для мого батька се був би стыд, коли б нас двох стояло на однім становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивитися. Максим почав говорити їй про безпеку, про силу й лютість розжертого звіра, але вона зацитькала його.

¹ Д é б р і — густі зарості.

² С л і п (діалектне) — стовп.

³ П á с е м е ц ь — тут: мисливець, соратник, помічник.

⁴ Р á т и щ е (застаріле) — спис.

⁵ П л а й (діалектне) — гірська стежка.

— А що ж то в мене нема сили? А що ж то я не владаю луком, ратищем і топором? Ану, нехай котрий-будь із твоїх пасемців спробує зо мною порівнятися, — побачимо, хто дужчий!

Максим вкінці замовк і мусив учинити її волю. Та й чи міг спротивитися тій дивній, чарівній дівчині?

В однім місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломаччя, каміння і навіяне від давніх-давен листя загорожувало, бачилось, усякий приступ до природної твердині. Максим поповз понад самим краєм глибочезної пропасті, чіпляючись де-де моху та скальних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри ж, не навиклі до таких неприступних доріг, пішли здовж валу, надіючись знайти далі перерву і обійти його.

Мирослава зупинилася, немов щось держало її близ Максима; її бистрі очі вдивлювалися шильно в настовбурчену перед нею стіну лому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Недовго так і вдивлялася, але сміло почала вдиратися на великі кам'яні брили, що завалювали прохід. Стала на версі і гордо озирнулася довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна сутолока¹ скал та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Он там, трохи віддалік, лежить величезна смерека кладкою понад те пекло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Недовго думаючи, Мирослава пустилася на ту кладку. А вступаючи на неї, ще раз озирнулася і, горда зі свого відкриття, приложила гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубила на весь ліс. Луна покотилася полонинами, розбиваючись у дебрях чимраз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвався здалека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвилюк завагувалася Мирослава. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнява, а в споду, в непроглядній гущавині ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотання. Прислухалася ліпше — не чути нічого. Тоді вона сміло ступила на свою кладку. Але ледве уйшла з п'ять кроків, коли разом затріщала перетрупішла² смерека, зломалася під ногами Мирослави, і сміла дівчина враз із перегнилим трамом упала додолу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючи своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом оковане ратище; через плечі у неї висіли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що, мов вилитий, обхапував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями³. Звалившись несподівано в тьмаву пропасть, вона,

¹ Сутолока — нагромадження, звалище.

² Перетрупішлий (діалектне) — трухлявий.

³ Кістяні черенця — кістяне руків'я.



проте, не почула ані на хвилю страху, а тільки почала озиратися довкола, щоб доглядіти який вихід. Зразу не могла нічого виразно добачити, але швидко її очі привикли до півсмерку, і тоді побачила такий вид, котрий і найсмілішого міг пережити смертельною тривогою. Не далі, як на п'ять кроків, перед нею лежала величезна ведмедиця в гнізді коло своїх молодих ведмежат і гнівними, зеленкуватими очима гляділа на несподіваного гостя. Мирослава затремтіла. Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звіром, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але нелегко було знайти вихід; довкола їжилися ломи й обриви скал, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, та на очах дикого звіра була така робота крайне небезпечна. Недовго надумуючись, рішилася Мирослава не зачіпати звіра, лиш боронитися в разі нападу, а тим часом дати трубою тривожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубила, ведмедиця схопилася з леговища і, виючи, кинулась до неї. Не час було Мирославі братися до лука — звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і, опершись плечима о кам'яний облаз, наставила його насупротив ведмедиці.

Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився. Обі неприємельки стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схибляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не сміла перша нападати на ведмедицю; ведмедиця знов шукала очима, куди би напасти на ворога. Раптом ведмедиця вхопила в передні лапи великий камінь і, зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводилася на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно ведмедиця і перевернулась горілиць, обіллявши кров'ю. Але рана не була смертельна, і ведмедиця швидко зірвалася на ноги. Кров текла з неї, та, незважаючи на біль, вона знов кинулась на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертий¹ звір садив просто, грозючи вже тепер своїми страшними зубами. Один рятунок для Мирослави був — видряпатися на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух — і вона стояла на облазі. На серці в неї полегшало — тепер її положення не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіра згори. Та ледве Мирослава могла дослідити, що робить ведмедиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закровавлену пащеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розігратися боротьба на життя і смерть і що того буде перемога, хто зможе вдержатися на тім становищі й зіпхнути з нього противника.

¹ Розжёртий (діалектне) — розлючений.

Ведмедиця була вже близько; Мирослава пробувала заставити-ся від неї ратищем, але ведмедиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховзлось їй із рук, і звір кинув ним геть у ломи.

«Тепер прийдеться загинати!» — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покидала її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до остатньої оборони. Звір сунув чимраз ближче; гарячий його віддих чула вже Мирослава на своїм лиці; мохната лапа, насторожена острыми кігтями, грозила їй груді,— ще хвиля, і їй довелось би, пошарпаній, кровавій, упасти з каменя, бо топорище було закоротке супроти лап величезного звіра.

— Рятунку! — скрикнула у смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище, і пхнута в горло ведмедиця, мов колода, впала з каменя. В щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд урятованої дівчини проняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Ведмедиця ще жила і, ревучи, зірвалася з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що, не розуміючи цілої тої страшної боротьби, бавилися і переверталися в гнізді. Понюхавши їх, ведмедиця кинулася знов до Мирослави. На се Мирослава була приготована і, піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову ведмедиці. Впала опосочена¹ звірюка і, метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тим часом і Максим, прoderшись крізь навалені ломи, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблиснули дві перлові сльози, і, не кажучи ані слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов знітився, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не знав, де ти... Богу дякувати, що й так додряпався!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, одверте щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого, крім вдячності за рятунок від нехибної смерті. Але, коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну а так сильну руку, тоді Мирослава почула, як щось солодко зацеміло їй коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розліялось по лиці дивним чаром розгорячого сердечного чуття.

¹ Опосочений (діалектне) — облитий кров'ю, зарубаний.

Максим перший отямився. В його серці, смілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незломне рішення. Се вернуло йому всю сміливість і певність поступування. Приложивши ріг до уст, він затрубив радісно на знак побіди. Тут же, за стіною вивертів, обізвалися роги Тугара й інших бояр.

Звинна, як вівірка¹, Мирослава швидко видряпалася назад на той вал, з якого була впала, і відтам оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видряпався сюди Тугар Вовк, а за ним і інші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одязі, аж затремтів.

— І ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — І він раз по раз обнімав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз униз до Максима, що порався коло ведмедиці і коло молодих ведмедят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любенько в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не боялись людей. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Отсе ваша здобич! — сказав він. — Ви чей² же радо приймете в своїм домі таких гостей.

Згромаджені бояри гляділи то радісно на малі ведмедята, то зо страхом на вбиту ведмедицю, обзирали рани і подивлялися силу і сміливість Мирослави, що могла вдатися в боротьбу з такою страшною звірюкою.

Тугар Вовк узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти вирятував її життя з великої небезпеки. Прийми ж за своє чесне діло подяку вітця³, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині.

II

Сонце вже геть схилилося з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи⁴ про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима Товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним промінням, мов велике зелене

¹ Зві́нна, як ві́вірка (діалектне) — в'юнка, як білочка.

² Чéй (діалектне) — мабуть.

³ Віте́ць (діалектне) — батько.

⁴ Гутóрячи (діалектне) — розмовляючи.

озеро з невеличкими чорними острівцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких п'ялися деде пачоси¹ зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись о каміння сріблястою піною; поуз водопаду викутий був у скалі вузький вивіз, яким ішлося вгору і далі понад берегом потоку через верхи і полонини аж до угорської країни; се був звісний тодішнім гірнякам «тухольський прохід», найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять доколичних громад, з галицького і з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням сього Проходу. Тухольці і вложили найбільше праці в те діло, тож гордилися ним, як своїм.

— Гляди, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз, — гляди, боярине, се діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеться сеся дорога, перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протягу п'ятьох миль; кождий місток, кожда закрутина, кождий вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком виляса між скалами протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику владу над громадою? — спитав він.

— Власть, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, власті у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, але власті батько мій не має ніякої і не жадає її.

Очі Максима блищали огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі похилив голову; зате Мирослава гляділа на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стається для неї таким близьким, мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чимраз більше понурий, чоло його морщилося, і очі з виразом давно здержуваного гніву звернулися на Максима.

— То се твій батько бунтує тухольців против мене і против князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болющий дотик, вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішався від тих слів, а відповів спокійно:

¹ П а ч о с и — пасма.

— Бунтує громаду, боярине? Ні, се тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і полонину, не спитавши навіть громади, чи хоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питатися вашої громади! Мені князь дарував той ліс і тоту полонину, і мені ні в кого більше дозволятися.

Аж ось насеред села з ними пострічалася дивна компанія. Три старці, убрані по-празничному, несли дорогою на високій, гарно точеній і сріблом окованій дрючині великий, також сріблом окований ланцюг, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстень, нерозривного і замкнутого в собі. По-над тим ланцюгом повівала червона кармазинова, сріблом вишивана хоругва. Три старці йшли повільно. Перед кождим дворницем вони зупинялися і викликали голосно хазяїв по ім'ю, а коли хто-будь із жильців явився, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли далше.

— Се що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наближатися до них.

— Хіба ти не видав ще такого? — спитав адивований Максим.

Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що попи з корогвою, — почав насміхатися Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають потику, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обноситься по селі отсими закличниками; вони повинні кожного громадянина по ім'ю закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати се потрібним.

— Ти — сам... збирати копу? — спитав зачудований Максим. — Без наших закличників? Без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Але ж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А ваша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизилися наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвався:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не відповіли нічого і пішли далше.

— Не їх діло, боярине, говорити чого,— пояснив Максим, стараючись якомога втихомирити нехить боярина до тухольської громадської ради.

По довшій мовчанці, під час котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддатися вашому холопському судові?

— Що ж, боярине, тухольська громада судить по справедливості, а справедливому судові хіба стид піддатися?

— Таточку! — вмішалася й Мирослава до тої розмови. — Зроби так, як каже Максим! Він урятував моє життя, — він же ж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехотя всміхнувся на ту правдиво жіночу логіку, але чоло його швидко знов наморщилося.

— І вже ти протуркала мені уші тим Максимом! — сказав він. — Ну, урятував тобі життя, я і вдячний йому за те і, коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов о інші річі йде, до яких не слід мішатися ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине, — відповів на се Максим, — ти чей не схочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. Ані я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А то, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки зі щирої прихильності. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так, — сказав вкінці Тугар Вовк, — прийду завтра на тоту вашу раду, але не на те, щоб їй піддатися, а лише на те, щоб побачити, що се за рада буде.

— Прийди, боярине, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедливою.

Минули вже село і зближалися до того місця, де тухольська котловина замикалася, пропускаючи тільки вузькою скалистотою брамою потік у долину. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу, купаючи своє скісне проміння в спінених хвилях потоку. Від скал, що затіснявали вплив потоку з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіснині було сумрачно, холодно і слизько. Внизу розбивалася вода потоку в величезне, купами тут навалене каміння, а вгорі високо шуміли височезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели проковані в скалах вигідні стежки — також діло тухольців. Якась дрозж пройняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну «кам'яну браму»: чи то від пануючого тут холоду, чи від вогкості, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснулася до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині і озираючись кругом та догори. І справді, місце було не звичайне, дике. Потік був вузький, може, на три сажні, не більше, завширшки і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в скалі, що незнаючий був би міг присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв насторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папороттю та карлуватими берізками. Се був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто в ворожій цілі вдирався б до сього тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холід за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тьфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він. — Так нависла над самим проходом, що, бачиться, ось-ось упаде!

— Се святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому щовесні складають вінки з червоного огнику, — се наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас святе, все у вас тухольське, — аж слухати обридло! — скрикнув Тугар Вовк. — Немов-то поза вашою Тухольщиною вже й світа нема!

— Для нас і справді нема світа, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик, — коли б так кождий любив свій кутик, то, певно, всі люди жили б на світі спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирості й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами. Він не завважав також, якими злобними очима позирав на нього Тугар Вовк. Звертаючися до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; сеся кітловина була ще зовсім замкнена, і тільки через верх текла вода. Озеро се було заляте: в нім не було нічого живого, ні риби, ні хробачка; а котра звірина напилася з нього, мусила згинутися; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусила впасти в воду і втопитися. Озеро було під опікою Морани, богині смерті.

Але раз сталося, що цар велетнів посварився з Мораною і, щоб зробити їй наперекір, ударив своїм чародійським молотом о скалу і розвалив стіну, так що вся вода з залятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожила; дно озера зробилося плодючою долиною і зазеленілося буйними травами та цвітами; в потоці завелися риби, поміж камінням усяка гадь, у лісах звірина, в повітрі птиця. За те

розлютилася Морана, бо вона не любить нічого живого, і закліяла царя велетнів у отсей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертващої води, що виплила з озера; якби була вернула назад усю воду до краплини і заткала отсей в скалі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не жие, та проте й Морана не має вже тут власті. Але цар триває в тім камені і пильнує сеї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз ізбере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але отсей заклятий Сторож упаде тоді на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісті: вона глибоко щеміла їй в серці, — їй так бажалося стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живіше заграла в її молодім серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісті, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернувся, позирнув на кам'яного тухольського Сторожа і з погордою всміхнувся, немов подумав собі: «От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!»

III

За селом Тухлею, зараз же близ водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не зятив, коли її засаджено і коли вона розрослася така здорова та конариста¹.

Тухольці вірили, що тота липа — дар їх споконвічного добродія, царя велетнів, який засадив її власноручно на тухольській долині на знак своєї перемоги над Мораною. З-під коріння липи било джерело погожої води і відтак, тихо журчачи по дрібних камінцях, впливало до потока. Се було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в старовину являло з себе всю і одну власть у руських громадах. Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, остатні за всіма, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепіт між громадою, а коли вони наблизилися, все втихло. Закличники, тричі поклонившись громаді, вийшли під липу і познімали шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвалися закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і, піднявши високо вгору копне знамено, встромили його в дірку, продовбану в камені. Се був знак, що рада зачата.

¹ К о н а р і с т и й (діалектне) — гіллястий.

Мов стародавній дуб-велетень, стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радості міг він глядіти на них. Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і виживанні, в radoщах і в горі. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завжди, бачно¹ берегла своє добро. Бідних не було в громаді, земля доставляла пожитку для всіх, а громадські шпихліри² та стодоли стояли завжди отвором для потребуючих. Князі і їх бояри зависним оком гляділи на те життя, в яким для них не було місця, в яким їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалася якнайборше³ позбутися немилого урядового гостя: через день або два він виїздив обвантажений усяким добром — бо податки в великій мірі платили тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належить збірщикові, а що князеві, і не попускали йому зробити ніякого надужиття⁴.

Але не тільки в самій Тухольщині видний і спасений був вплив Захара Беркута; його знали люди на кільканадцять миль довкола, по руським і угорським боці. Та і то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісті, але й те менше як чудовного бесідника та порадирика, котрий «як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає», а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілий майдан старців набери, то й ті вкупі ліпшої ради не придумують.

Захар говорив далше:

— Гляньте ще раз на се знамено! Кожде колісце його ланцюга сковане блискучими срібними оковами в гарні узорі. Окови ті не обтяжують колісця, а додають йому оздобу й тривкості. Так само кожда громада має свої дорогоцінні установи і порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свободні, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланні, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і власті для охорони всього, що добре і хосенне⁵, а для знищення всього, що зле і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли би потріскати, і вся

¹ Б а ч н о (діалектне) — пильно.

² Ш п и х л і р (діалектне) — комора, зерносховище.

³ Я к н а й б о р ш е (діалектне) — якнайшвидше.

⁴ Н а д у ж и т т я — зловживання.

⁵ Х о с е н н и й (діалектний) — корисний.

одноцілість ланцюга пропала би. Так само, якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при яким нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушно громада. — Станемо в обороні своєї свободи, хоч би приїшлося нам і остатню краплю крові пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, се дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значіння тої хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До останньої краплі крові повинна боронити громада своєї свободи, свого святого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні.

В тій хвилі очі всіх громадян, немов на даний знак, звернулися в сторону села. Там, на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показалася невеличка громада пишно построяних, оружних людей. Се йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин Тугар Вовк зі своєю дружиною.

Незважаючи на гарячу весняну днину, боярин був у повній рицарській зброї: в панцирі з залізної, блискучої бляхи, в таких же набедrenиках і наколінниках і в блискучім спижевім¹ шоломі з розвіяною поверх нього китицею з когутячих косяць². При боці у нього теліпався в піхві тяжкий бойовий меч, через плечі перевішений був лук і сагайдак зі стрілами, а за поясом стримів топір, блискучий широким сталевим вістрям і бронзою набиваним обухом.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада. Тугар Вовк гордим, безпечним поступом вийшов перед громаду і, ледве окинувши її оком, проговорив:

— Ви кликали мене, — і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, котрим боярин, очевидно, хотів показати громаді свою вищість. При тім він не дивився на громаду, але обертав у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тою радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

¹ С п и ж е в и й (застаріле) — зроблений із бронзи.

² К о г у т я ч і к о с і ц і — пір'їни півня, прикраси.

— На суд громадський? — повторив, немов зачудований, Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про се, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечатися, — се нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізніше. Тепер тільки будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люди і не знаємо ніякого пана. А чого ж велів тобі твій пан йти в наше село?

Лице боярина облилося червоною пасмугою злості при тих словах Захара. Хвилию він вагувався, чи відповідати далі на його допитування, далі погамував свій невчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воєводою й начальником Тухольщини і дав мені і моїм нащадкам у вічне посідання тухольські землі в нагороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки вийняв з-за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто се такий той твій князь?

— Як то? — крикнув здивований боярин. — Ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Бугу?

— Ми не видали його ніколи, і у нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої, безпечної кошари. А князь чи робить се зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відповів боярин. — Він дає їм мудрі права і мудрих суддів, посилає їм своїх вірних слуг, аби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти се, боярине, — замітив строго Захар. — Бач, сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих суддів княжих ми не видали досі і жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші здавна вчили нас: один чо-

ловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воєвод жили наші батьки, жили й ми досі, і, як бачиш, хати наші не попустошені і діти не забрані до ворожої неволі.

— Так було досі, але відтепер не так буде.

— Як буде відтепер, сього ми не знаємо, і ти, боярине, не знаєш. Одно ще скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Весь світ знає і подивляє його справедливість.

— То він, певно, і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішався сим простим питанням, але по хвиливі вагуванні сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підвладних?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в серця справедливість і, кривдячи їх, з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрям свого топора.

— Гляди ж, боярине, — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумління твоє каже, що се не може бути. А прецінь же твій справедливий князь зробив се з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастям він не турбується, котрі йому не вчинили нічого злого, але, навпаки, щороку складають йому багату данину. Як він міг се зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривдити.

— А прецінь нас скривдив, отою самою грамотою, котрою ти так хвалишся! Бо зважай лишень: чи не скривдив би я тебе, якби без твоєї волі зняв із тебе отой блискучий панцир і дав його мойому синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, то для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, — а тут нараз приходиш ти від імені свого князя і кажеш: «Се мое! Мій князь дав мені се в нагороду за мої великі заслуги!» І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона нарушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Отес ти згадав про свою честь і раз у раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двадцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, се ще не заслуга. І розбійник не раз проливає свою кров, а його ж за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських, і польських, і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни — се ганьба, не заслуга, і для тебе, і для князів. Се чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки, ранений, не дістався до неволі.

— Отес ти добре сказав, — не знаємо тільки, чи се правда.

— Як не знаєте, то й не мішайтеся в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхайся над нашим незнанням. Постараємось переконатися.

І за тим словом Захар устав і звернувся до громади:

— Чесна громадо, ви чули признання боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчить за ним або против нього?

— Я можу! — озвався голос із народа.

Мов стрілою поражений, стрепенувся боярин на той голос і перший раз уважно, з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчити, нехай вийде перед громаду і свідчить, — сказав Захар.

Перед громаду вийшов нестарий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кулі¹, розповідаючи страшні вісті про монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих, що дісталися до неволі, а потім під час обіду монгольських полководців були удушені під дошками, на яких монголи засіли до учти. Він, Митько, також був у тій битві в дружині одного боярина і разом з ним дістався до неволі, з якої потім якимсь чудом уйшов. Довго блукав він по селах і містах святої Русі, поки вкінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобалося жити, а що своєю одною рукою вмів плести скусні коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада приняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою, загально люблячи і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїзником, і за його чесний, веселий характер. Отой-то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, — ти знаєш сього боярина, проти котрого хочеш свідчити?

¹ Куль (діалектне) — милиця.

— Знаю,— відповів твердим голосом Митько.— В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Яке ж свідоцтво хочеш ти зложити проти нього?

— Мовчи, підлий рабе! — скрикнув, побліднівши, боярин.— Мовчи, а то тут буде й кінець твому нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! Свідоцтво мое проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра...

— Мовчав досі, то мовчи і далі! — ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою, окровавлений, упав додолу.

Охнула громада і зірвалася на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скрикнув до них боярин.— Не боюсь вас! От так буде кожному, хто поважиться торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й тремтючі, обступили боярина. Грізний, червоний з лютості, стояв він посеред них з кровавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине,— сказав Захар.— Ти смертельно провинився проти Бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізналися і не хочемо знати,— нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убійством ти признався до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддалися з-між нас! За три дні віднині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин.— Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо з сього поганого збору!

Боярин віддалився зі своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодці винесли кроваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо,— сказав Захар,— чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.



1. Якою змальовано дочку боярина Тугара Вовка Мирославу? Чим вона імпонує нам і чому?

2. Як ставилися тухольці до боярської дочки і як — до її батька? Чому?

3. Розкажіть про дитинство Мирослави. Що саме вплинуло на формування основних рис характеру дівчини? Які риси вдачі Мирослави вам найбільше подобаються?

4. Розкажіть про смертельно небезпечну для життя сутичку дівчини з ведмедицею. Які вчинки свідчать про велику мужність Мирослави?

5. Як поставилася боярська дочка до свого рятівника?

6. З якої причини тухольці вирішили збирати копу?

7. Як зреагував боярин на запрошення прибути на тухольську копу? Про що свідчили його зверхні слова?

8. Як поведився Тугар Вовк під час народного зібрання? Що вас вразило в його поведінці?

9. Чому тухольці відмовлялися визнати своїм захисником як князя Данила Галицького, так і боярина Тугара Вовка?

10. З якої причини боярин зважився на прилюдне вбивство свого колишнього дружинника?

11. Як ви гадаєте, про що саме хотів свідчити перед громадою Митько Вояк? Доведіть свою думку, використовуючи цитати з твору.



1. У якому уривку повісті йдеться про те, що між Мирославою та її рятівником Максимом миттєво спалахнуло велике кохання? Прочитайте відповідну цитату.

2. Що ви довідалися про громадську копу в Тухлі? Чи можна назвати її місцевим самоврядуванням? Чому у звичаї індивідуальних запитів підкреслювалася повага до кожного громадянина Тухлі? Чи є подібні звичаї повчальними і похвальними? З якої причини?

3. Прочитайте вголос свідчення Митька Вояка проти Тугара Вовка. Як ви вважаєте, Митько казав правду чи свідомо вчинив обмову? Обґрунтуйте свою думку.

4. Як Захар Беркут дав зрозуміти Тугару Вовку, що вбивство Митька Вояка — найдоказовіше свідчення того, що боярин — злочинець, нечесна людина, яку ніколи не приймуть тухольці?

5. Чи обґрунтованим був вирок громади стосовно Тугара Вовка? Чи проголосували б ви за подібну кару злочинцеві, якби були громадянином Тухлі?



1. Розгляньте ілюстрацію до твору на с. 36. Який саме епізод зображено на малюнку?

2. Чи вдало передав художник високу напругу нерівного поєдинку розлюченої ведмедиці й тендітної дівчини? Яким способом він це зробив?



Які думки про князя висловлювали тухольці? Чи була їхня критика на адресу князя Данила Романовича (Данила Галицького) справедливою? Яке враження про цього ж правителя мав Тугар Вовк? Порівняйте різні думки персонажів і зробіть власні висновки про Данила Галицького як правителя.

Мова художнього твору

Читаючи художні твори, ви, напевно, вже звертали увагу, що мова в них відіграє далеко не останню роль. Від того, чи вміло письменник використовує мову, чи багатий його словниковий запас, залежить, як читач сприйматиме твір. Яку б цікаву подію не намагався змалювати митець, але якщо він невміло користується мовою, то його твір виявиться нечитабельним, малохудожнім, і ми відкладемо книжку, так і не дочитавши її. *Михайло Коцюбинський* підкреслював, що мова в художньому творі — «половина, коли не більше, його краси».

Наш народ спілкується українською мовою — мовою близьких і далеких наших предків, яка протягом століть шліфувалася, поповнювалася новими словами, збагачувалася й розвивалася. Ви вже знаєте, що є мова літературна: чиста, виразна, усім зрозуміла, — а є ще й мова розмовна — не зовсім унормована, пересипана не всім відомими словами. До того ж у кожній місцевості люди по-різному називають одні й ті самі явища та предмети, що їх оточують. Йдеться про діалектні слова. Кожне село має свою говірку, окремі групи населених пунктів — свій говір, більша група — діалект, а всього на території України розрізняють три наріччя: південно-східне, південно-західне й північне.

Закономірно, що діалектні слова часто незрозумілі для тих людей, які проживають в іншому куточку України. Із цієї причини значна кількість діалектизмів у художньому творі робить його тяжким для сприймання, утруднює читання й осмислення. Водночас доречно вжиті діалектизми допомагають письменнику відтворити колорит краю.

Для кращого зображення карпатського побуту *Іван Франко* в повісті «Захар Беркут» використав різноманітні діалектні слова. Наприклад, митець називає гірські стежки *паями*, як прийнято в Карпатах, швидкоплинні річки йменує *потоками*. Здавалося б, яка користь від цього, чому не сказати так, щоб одразу всім було зрозуміло, про що йдеться? Виявляється, наша уява нейтрально ставиться до давно знайомих слів. Коли ж під час читання ми натрапляємо на нове для нас слово, незрозуміле чи й незрозуміле зовсім, автоматично задіюється наша уява, змушуючи думку активно працювати, зіставляти, порівнювати, здогадуватися, знаходити спільне й відмінне між давно знайомим і новим. І ось уже слово «потік» підказує нам, що йдеться про швидку течію, а не про мляву річечку, а назва кабана — *дик* — наголошує на страшній силі цього звіра, жорстокості його вдачі. Якоюсь казковістю віє від словосполучення *смоляний світич* — і ми без пояснень розуміємо, що наші предки не мали не тільки ламп, а й достатньої кількості

свічок із бджолиного воску, а тому освітлювали своє житло за допомогою просмолених скіпок. Несподіваною точністю вражають нас такі діалектні слова, як *полоняник*, *чепіргата*, *нищитель*, *балаканка*, *тіснина*. Їхнє лексичне значення зрозуміле, і ми легко здогадуємося, про що йдеться, яку головну рису предмета підкреслено, хоч у літературній мові не використовуємо цих слів, а послуговуємося простішими — «полонений», «крислата», «винищувач», «розмова», «вузьке місце».

Отже, діалектні слова в повісті Франка допомагають читачам відчутти себе в певному проміжку історичного часу, на певній території. Не варто однозначно твердити, що діалектні слова лише засмічують мову. Часто вони її живлять, як дрібні струмочки повноводну ріку. Сьогодні літературними вважаються такі ще донедавна діалектні гуцульські слова, як *полонина*, *трембіта*, *цимбали*. Літературна мова черпає з розмовно-побутової, діалектної найкращі слова, а невдалі, неточні відторгає. Відбувається своєрідний природний відбір, відсіювання словесного зерна від полови.

Щоб відтворити колорит історичної епохи в повісті «Захар Беркут», Іван Франко вдався також до вживання застарілих слів — *архаїзмів* (*учта*, *хоругва*) і слів, які побутували в конкретну епоху, — *історизмів* (*князь*, *хан*, *боярин*).

1. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що від мови художнього твору значною мірою залежить його успіх серед читачів?

2. Пригадайте, що таке мова автора і що таке мова дійових осіб. Як ви думаєте, чому діалектизми найчастіше притаманні мові персонажів?

3. Чи утруднюють історизми та діалектизми сприйняття змісту повісті «Захар Беркут» Івана Франка? Чому?

1. Що таке діалектні слова? Чим вони відрізняються від історизмів та архаїзмів? Наведіть два-три приклади діалектизмів, історизмів та архаїзмів з тексту повісті «Захар Беркут».

2. Чи побутують діалектні слова в наш час? Запишіть 10—15 діалектизмів, які використовуються у вашій місцевості. Зробіть пояснення значення кожного з них, дібравши літературний синонім.

Смерком уже їхало вузьким плаєм поверх синевідських гір двоє людей на невеличких, та крепких гірських кониках. Один із їздців, мужчина вже в літах, був у рицарському строю, в зброї, з мечем і топором, з шоломом на голові і з списом, прип'ятим до кінського сидла. З-під шолома спливало довге і густе, сивіюче вже волосся на його плечі. Навіть густі сумерки, що хмаркою лежали на горах і величезними клубами котилися з ярів і дебрів чимраз вище на верхи, не могли на його лиці

закрити виразу глибокого невдоволення, гніву і якоїсь сліпої завзятості, що розливався по ньому то їдким, прикрим сміхом, то понурою хмарою, — немов щось шарпало його сугубо несподіваними, судорожними рухами і давалося взнаки його гарному коневі.

Другий їздець — то була молода, гарна дівчина, одіта в полотняну, шовковими нитками перетикану одіжку, з невеличким бобровим ковпаком на голові, що не міг вмістити в собі її багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся. Через плечі у неї перевішений був лук з тутового рога і сагайдак зо стрілами, її чорні, палкі очі ластівками літали довкола, любуючись рівними, хвилястими контурами верховини і темно-зеленими, ситими барвами лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвилюку зупинилися на крутім пригірку, через який вони з трудом пробиралися, щоб перед цілковитим смерком доїхати до цілі. — Що за чудово-гарна країна! — повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озираючись і тонучи поглядом у темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрізав їздець.

— Ні, таточку, сього не скажи! — сказала вона сміло, але зараз же якось змішалась і, значно понизивши голос, додала по хвилі: — Я не знаю, але народ тутешній мені сподобався...

Боярин мовчав, похиливши голову. Вони зближались вже до верха гори і їхали вузькою дорогою поміж високими буками, що зовсім заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і, форкаючи, тюпали звільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Куди ж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини? — спитала нараз Мирослава, стираючи рукавом сльози.

— В світ за очі, — відказав батько.

— Ти ж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То куди ж їдемо?

— Куди сама хочеш. Мені все одно. Може, їхати до Галича до князя, котрому я напирився і котрий рад був мене позбутися? О, хитра се штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть — на те він якраз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! «Іди, — сказав мені, — нехай лишень тут не бачу тебе! Йди і угризайся з тими смердами за нужденну межу, лиш сюди не вертай!». Ну, що, може, їхати нам до нього, жалуватися на тухольців, просити напроти них княжої помочі?..

— Ні, таточку! — говорила Мирослава. — Княжа поміч злого не направить, а тільки ще дужче прогрішить.

— А видиш, — сказав боярин, небагато зважаючи на остатні слова доньки. — Ну, а може, вертати нам до Тухлі, до тих проклятих хлопів, до того чорта Беркута, і просити у них ласки, піддатися їх карі, зректися свого боярства і благати їх, щоб нас прийняли до своєї громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями вкупі, між вівсом і гноєм?

Постава Мирослави незамітно, мимоволі простувалася, лице її прояснювалось при тих словах.

— А як гадаєш, таточку, чи вони приймили б нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризько боярин. — Се ще якби ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати сього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то по своєму праву. А може, й ти, таточку, своїм острим поступованням причинився до того? А коли б лагідно, по-людськи з ними...

— Ах, Боже, се що таке? — скрикнула параз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування. Вони станули саме на вершку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинулася широка стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кривавим відблиском. Немов з пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, що, перепалені, валилися додолу, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо. В кровавім розблиску огнів виднілися тут же в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотиригранних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люди, мов мурашки, снували поміж шатрами і громадилися коло огнищ. Мирослава стала на той вид мов остовпіла, не можучи відірвати від нього очей. Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потопаючи очима в тім лячнім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали тремтіти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздрями, немов лякалися йти далше.

— Тату, про Бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наші союзники, — сказав понуро Тутар Вовк.

— Ах, се мусять бути монголи, про котрих прихід говорив народ з такою тривоگو?

— Так, се вони!

— Нищителі Руської землі!

— Наші союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, се загибель наша! Як не стане хлопів, то хто буде кормити бояр?

— Не бійся, не вродилась іще та буря, що здужала б до кореня знищити те підле насіння!

— Але ж, таточку, монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти не раз оповідав, як вони подушили князів під дошками.

— І се добре! Нехай їх душать, тих хитрих круків! Але боярина не задушили ніякого. Ще раз кажу: се наші союзники!

— Але ж, таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагреними кров'ю нашого народа?

— Що мене се обходить, хто вони і які вони? Крім них, ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки помогли мені!

Мирослава, вся бліда, тривожними очима гляділа на свого батька. Кривавий відблиск вогню, що освічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов оббивав те лице кривавим вінцем. Вони обоє позлізали з коней і, стоячи на ostrім гребені гори, гляділи одно на одно.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сміло, говори, донечко! — сказав з якимсь диким насміхом батько. — Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: «Я не можу далше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчизни, а вернуся до свого милого, до свого вірного Беркута!» Скажи, скажи се одверто — і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя дбати про твоє добро!

Їдовитий голос боярина стався при кінці якимсь тремтючим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькові на шию, гірко ридаючи.

— Таточку, Богом святим молю тебе, вертаймо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! Підем, але не униженою просьбою. Підем в гості — і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвили монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та оточили їх.

— Хто іде? — закричали різними голосами, то по-нашому, то по-своєму.

— Поклонник великого Чингісхана! — сказав по-монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали, витріщивши очі на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — спитав один, очевидно, начальник сторожі.

— Не твоє діло, — відповів остро на монгольській мові боярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого Чингісхана: Пета-бегадир¹ і Бурунда-бегадир.

— Іди ж і скажи їм, що «Калка-ріка по болоті тече і в Дон упадає». А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушануванням розступилися монголи перед незнайомим приїжджим, що говорив їхньою мовою та ще й таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам, допавши коня, погнав до табору, якої, може, чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлазили з коней, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й прип'яли на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїжджі гості приступили до огнища, гріючи над ним руки, в які ципав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною монголи сповняли його волю, вона догадалася, що батько її не віднині знається з тими страшними нищителями рідної землі і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над Калкою зрадив Русь монголам, виявивши їм наперед цілий план битви, уложений руськими князями. Правда, говорили вісті, доказу на те певного нема, а то б бояринові прийшлося понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першій ряді і при першій замішанні взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидке увільнення без окуп, хоч боярин божився, що монголи випустили його, шануючи його хоробрість.

І при від'їзді з Галича якось холодно прощалися всі з боярином, довголітнім товаришем оружжя. Все те згадала тепер в одній хвилі Мирослава, і все те, що тоді дивувало й гнівило її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значиться, вісті й шепти говорили правду! Так, значиться, батько її віддавна від десятих років був у порозумінні з монголами, був зрадником.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, насилу здержуючи сльози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярина льодовим холодом. Він не знайшов на те

¹ Бегадир — полководець, ватажок орди.

питання відповіді, і мовчав, і вдивлювався в огнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого Чінгісхана шлють свій привіт новому другові і просять його до свого шатра на військову раду.

— Ходімо! — сказав коротко боярин і піднявся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертатися. В одній хвилині монголи привели їх коней, висадили Мирославу і, оточивши їх, повели до табору.

Вартові при вході до табору дикими голосами перекликалися з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім переняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників.

З похнюпленими додолу головами і з горляною, співучою мовою, вони подобали на вовків, що шукають, кого б пожерти. Шатри їх, як Мирослава зблизька приглянулася, зроблені були з войлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, зв'язаних угорі до купи, і накриті були вверху для безпеки від дощу великими шапками з кінської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастромлювані людські голови, кроваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блідих, посинілих, світом огнищ дивовижно освічених лицах. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на сей вид; її, героїську, смілу дівчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме де-будь перед шатром якого монгольського бегадира. Та ні, вона воліла б тепер тліти в пожежі і стриміти як кривавий трофей перед шатром перемогителя, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожний недавно ще був живим чоловіком, думав, працював і любив, — аніж їти здовж оцього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

— «Ні, ні, — думалось їй, — не буде того. Я не піду далі. Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру». Побачивши гостей, начальники схопилися всі враз на рівні ноги і похапали до рук свою зброю, хоч, впрочім, не поступилися з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув доньці, щоб лишилась позаду, а сам, знявши з голови шолом, а з плечей лук, приступив до них з поклоном і став мовчки, з похиленими до землі очима, о три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісті? — спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя, крім великого Чінгісхана, пана всього світа! — сказав боярин. Се була звичайна формула піддання. Пета поважно, але радо простяг бояринові руку.

— Впору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тугар Вовк. — В однім лишень я переступив ваш звичай: я привів доньку до табору.

— Доньку? — сказав зачудований Пета. — Хіба ж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінщинам вступати в збір вояків?

— Знаю. Але що ж я мав зробити з нею? У мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого Чінгісхана, вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбутися мене зі свого міста, а ті прокляті смерди збунтувалися против мене.

— Але все ж таки тут вона не може лишитися.

— Я прошу вників великого Чінгісхана дозволити їй лишитися нинішню ніч і завтрашній день, поки не винайду для неї безпечного пристановища.

— Для друзів наших ми гостинні, — сказав Пета і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ломаною руською мовою: — Зблизись, дивчина!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависті й погорди очима гляділа вона на того нищителя Русі, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблизись, Мирославо! — сказав її батько. — Великий начальник монгольського війська ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Мирослава.

— Зблизись, розказую тобі! — сказав грізно боярин.

Мирослава неохітно зблизилася.

Пета своїми малими, блискучими очима поглянув на неї.

— Гарна дивчина! Жаль, що не остатись. Гляди, дивчина, на свій тат. Будь вірна велики Чінгісхан. Велика ласка буде! На тобі, дивчина, отее коко, з вашого князь Мстислав. Знак безпеки. Покажи монгольськи вояк — усі пропустить, нічого злого не зробить. А тепер до шатра!

Пета подав Мирославі зі свого пальця великий золотий перстень, здобутий ним у битві над Калкою з князя Мстислава. На перстені був великий золотисто-зелений берил із вирізаними на ній фігурами. Мирослава вагувалася, чи прийняти дар від ворога, — може, навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, сей знак від великого внука Чінгісхана, — сказав боярин. — Се знак його великої ласки для тебе, дає тобі безпечний прохід у монгольським таборі. Нам-бо прийдеться розстатися, доню. Їх воєнний звичай забороняє жінщинам бути в таборі. Але з тим перснем ти можеш безпечно приходити і виходити, коли тобі запотребиться.

Мирослава ще вагувалася. Але нова якась дума шибнула їй у голову — вона взяла перстень і, відвертаючись, сказала:

— Дякую!

Потім Пета велів відвести її до окремого шатра, котре на борзі приготовано для її батька.

VI

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято Сторожа, і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях¹. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі — і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і з страшенним лускотом валиться на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко спровадилось те прочуття! Саме пополудні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для зборення боярського дому, погинули в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошепотів він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати — се не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею. Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто

¹ Стрій (діалектне) — одяг.

сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, озброєні з безоружними, навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погіблх синів.

— Що діяти? що починати? як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до останньої краплі крові. Особливо молодіж наставляла на те.

— Ми хочемо згинутися, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! — радили старші.

Коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погібли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителів нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета.

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многи голоси старців обізвалися против неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб окружити монголів, не то вже щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та дерев'яних трембіт аж три громади уоруженої молодіжі. Кожда громада несла наперед себе бойову хоругву, охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірних громад...

На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був — здалека годі було відгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами¹ наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з ліса та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух і, всім на диво, показалася жінщина, в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі з луком за плечима, і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувилися.

— Ми знали се, — загули голоси, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погибло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись.

Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар. — Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісті, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

¹ П е л е х и́ (діалектне) — вовна.

— В неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений, Захар.— Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіятись,— відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу вираджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми вустами.

— Мій син! мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу.— Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку,— може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тіщиною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут,— казав Максим,— побідите їх, або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він.— Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина,— з них віє його сміливий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!..

Тугар Вовк повів монгольську орду на мирне село, остаточно зрадивши своїх земляків і в очах Мирослави підтвердивши чутки про свої попередні зради. Монголи легко зайняли безлюдну Тухлю, але вийти за її межі не змогли: тухольці перекрили всі шляхи до відступу, заблокували монголів у тісній котловині й змусили заночувати у спаленому селі. Розлючений Бурунда-бегадир увесь гнів зірвав на Тугарові Вовку, звинувативши його у подвійній зраді.

І знову стемнілося в тухольській котловині. Монголи радо були б порозкладали вогні в таборі, але цього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або попало долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти на варті напотемки, — рови навіть не викопано так глибоко, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варті, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі потроху втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: се горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий вогник мигкотів, і шкварчав, і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намета. Пусто і непривітно було в наметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, занятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице, — разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу понався.

Пета обіцяв мені ласку Чингісхана, — воркотів він, — а сей поганець трактує мене, як пса. Невже ж таки я слуга їх, найнижчий із слуг цього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво¹, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, — де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б, от наприклад, його самого промінати за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи, — здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дисципліні...

¹ Д і д и ц т в о — влада над чимось, що передаватиметься у спадщину, великий маєток.

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гідких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався, не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи монголів раз у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добичею... Ось і його батьківська хата занялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, глядів Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обривається, щось палахкоче й ние; а коли грянуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися угла його рідної хати і бухнуло з розжеврілої огняної маси ціле море іскор під небо, — Максим скрикнув болісно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось, але, поступившись усього один крок, безсильно, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напиться, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий, живий! — завили радісно монголи і нетямного, підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тутар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такому страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жару й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть — бо се ж прецінь¹ певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що

¹ Прецінь (діалектне) — таки, адже.

він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взятті Максима до неволі, старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось мов крига тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він починав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього. Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі, напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно. — Що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим. — Дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим наполовину не розумів, а наполовину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він не міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишав його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відказав Максим, — краще смерти!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин, — але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій народ, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про тепер річ, — сказав з усміхом боярин, — а про те, що й без тої зради ти можеш бути вільний, — ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся, — знов усміхнувся боярин. — Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо вони не спинять нас. Але нам шкода часу.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно. — І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловили нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як трафити¹ до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше пропозиція.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечором! Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Неспроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає слово, що кождому до серця трафляє, — він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на

¹ Т р а ф и т и (діалектне) — дістатися.

свій бік моїх лучників, котрі так сказано за ніщо билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намета, швидким кроком ввійшла до намета Мирослава. Вона бистро зиркнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвивши руками шию Максимову і цілючи його бліді, спечені уста. — Не журися. Монголи відси не вийдуть — тут їм усім погирати!

— О, Мирославе, зоре моя! — сумовито сказав Максим. — Рад би сьому вірити, але надто велика їх сила, заслабі тухольці.

— Нам прийшли в поміч загір'яни і верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І про се не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, а сотні огнищ запалюють довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж се таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко вийде з-за Зелемєня¹, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і притиснув її до серця.

— Життя моє! — сказав він. — Ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава. — Я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

¹ Зелемєнь — назва гори.

— Гримить, — сказав Максим, — ну, і що ж з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава. — Се смерть монголів! Се більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по наметі, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тишій пустоті, нахилилася до Максимового лица і шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могутньою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряжчали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривоگو, а напів з глибоким поважанням. — Хто ти, і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій, — сказала дивна дівчина. — Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немовби я міг бути щасливим без тебе!..

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утікай із сього табору, зараз!

— Як утікати? Адже варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: перебириись у мою одіж і візьми сей золотий перстін: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся...

— Ні, Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати сього по собі. Украдкою поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намета за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярським наметі, з серцем, що тріпалося від якоїсь мішанини радості, й тривоги, й надії.



1. Кого ви впізнали у двох кінних подорожніх, що їхали плаєм? Про що вони розмовляли?

2. Чому перед дочкою боярин відзивається про князя Данила інакше, ніж перед тухольцями?

3. З якої причини Тугар Вовк запевняв дочку, що вони їдуть у гості до іншого боярина? Чи мав Тугар друзів, які завжди готові були його прихистити?

4. Кого назвав Тугар союзниками? Про що це свідчило?

5. Як поставилася Мирослава до союзу її батька з монголами?
6. Який сон наснився Захарові і як він його розшифрував?
7. З якою метою прибула до тухольців Мирослава?
8. Чому Захар не міг відразу повірити, що його син у неволі?
9. За яку пораду тухольцям, передану від Максима, Захар Беркут визнав Мирославу своєю донею?
10. Що нового ви дізналися про зрадливі вчинки Тугара Вовка? Чому дуже швидко він розчарувався в Пета-бегадирі?
11. Що пропонував Максимові Тугар Вовк? Чи можна було очікувати, що Максим або Захар Беркут пристануть на його пропозицію і в обмін на життя Максима пропустять монголів далі?
12. Яку добру звістку принесла коханому Мирослава? Чому вона не втаємничувала батька в те, що дізналася?
13. Яким способом Мирослава намагалася врятувати коханого? Що сталося б із дівчиною, якби Максим скористався персем і вивабив з монгольського табору?



1. Який епізод спілкування Тугара Вовка з монголами переконав вас, що боярин давно приятелює з ворогами свого краю?
2. Що зрозуміла Мирослава, коли побачила, як радо вітають монголи її батька? Які події спливали в її пам'яті? Чи правильне рішення прийняла дівчина?
3. З якою метою Мирослава взяла від бегадира Пети перстень загиблого в битві при Калці князя-русича Мстислава?
4. Чому саме Захар Беркут став керівником опору монголам? Яке рішення він запропонував тухольцям і чому на перших порах воно виявилось непридатним для здійснення?
5. Як ви розумієте слова Максима: *«Життя в неволі нічого не варте!»* і *«Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерті!»*?



Спільно з однокласником чи однокласницею напишіть власну версію діалогу (на вибір) між Тугаром Вовком і Петою-бегадиром, між Мирославою або між Тугаром Вовком і Максимом і батьком розіграйте в особах відповідний епізод перед класом.

Історична повість


Ви вже знаєте, що **повість** — досить великий за обсягом прозовий розповідний художній твір, у якому доля однієї людини залежить від багатьох інших людей. На відміну від оповідання, події в якому обмежені в часі, а обсяг значно менший, у повісті дія може тривати кілька місяців, а то й років, що відбивається й на значно більшому обсязі твору. Повісті поділяють на *соціально-побутові, пригодницькі, біографічні, автобіографічні, фантастичні, історичні*. Історичні твори сучасні літературознавці поділяють на художньо-документальні, художньо-історичні та історико-художні.

Художньо-документальні твори найбільш відповідають реальним подіям. Так, повість **Юрія Щербака «Чорнобиль»** написана на матеріалах розслідування аварії на ЧАЕС.

Художньо-історичні твори передбачають реальну історичну подію (наприклад, битву козаків з поляками під Жовтими Водами 6 травня 1848 року), історичних осіб (Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс) та історичний колорит, тобто відповідність тла, на якому відбуваються події, певній історичній добі. Прикладом такого твору є роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша, де описано обрання гетьманом Івана Брюховецького на козацькій раді 1663 року.

Історико-художні тексти називають історичними досить умовно, адже в них немає засвідченої документально події, історичної особи, але відтворено колорит певної епохи — наявні слова-історизми, описано зброю, одяг, страви, світогляд, мораль персонажів. Повість **Івана Франка** «Захар Беркут» є саме історико-художнім твором, адже в жодному літописі неможливо знайти найменшої згадки про битву монголів із русичами під Тухлею, не згадано й Захара Беркута, Тугара Вовка, Максима Беркута й Мирославу. На сьогодні вже достеменно відомо, що монголи справді дійшли до Карпат. Отже, сутички наших предків із цією потужною армією-ордою могли бути і, напевно, неодноразово відбувалися, але історія не зберегла про них детальних розповідей, приурочених до конкретного населеного пункту в точно визначеному часі.

Іван Франко за допомогою творчої уяви ввів своїх читачів у далеку історичну добу — і ми повірили письменникові набагато щиріше, ніж повірили б лекції вченого-історика, бо перед нами постали як живі талановито виписані герої. Історична повість тим і відрізняється від наукового викладу історичних подій, що в ній ідеться не про узагальнених у слові «народ» звиязців, а про глибоко індивідуалізованих, яскравих, здатних на помилки й на самопожертву героїв. Від реальних людей вони відрізняються лише тим, що їхній ірреальний, тобто насправді не існуючий матеріально, художній світ відмежований від дійсного світу палітуркою книжки.

- 
1. Чим історична повість відрізняється від соціально-побутової? Назвіть соціально-побутові повісті, які ви читали.
 2. Визначте відмінність між художньо-документальним, історико-художнім та художньо-історичним творами.
 3. До якого з різновидів належить повість Франка «Захар Беркут»?

VII

Тугар Вовк їде з Мирославою до тухольців послом, плекаючи надію, що Захар Беркут погодиться за звільнення Максима випустити монголів з пастки. Мирослава теж вірить, що батьківська любов старійшини тухольської громади врятує її коханого від смерті. Прибувши до табору, Тугар помічає катапульти-метавки, які використовувалися під час штурму фортець чи міст. Мирослава гордо пояс-

нює здивованому батькові, що виготовити цю потужну зброю тухольців навчила вона, адже раніше бачила такі бойові машини й приблизно уявляла їх конструкцію.

Під час переговорів громада схиляється до думки, що в обмін на полоненого Максима можна звільнити решту монгольської орди, але далекоглядний Захар Беркут розуміє небезпеку такого вчинку.

— Тут діло не йде про могого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: «Я не маю сина, мій син погіб у бою». Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про могого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все-таки, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів — се була б ганьба, була б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, — і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїться, будь вона і десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути пропозиції Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про могого сина! — скрикнув болісно Захар. — Хто мені при таким ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти могого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ!

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, — так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобутися на ніяку відповідь. Тугар Вовк бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, — тож мовчки відвернувся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, — тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбійчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава, — тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом. — Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками, як брат обік братів, — а вони простять тобі все минуше! А там чого можеш

надіятися? Вони зрадять тебе, упоють обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди між монголів, — там смерть тебе чекає!

Боярин завагувався, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груді і сказав стиха, а напівласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелось...

— Ні, таточку, — прошептала крізь сльози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся, про мене, з тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там... той... твій Максим, і хто знає, може, ми один другому ще пригодимось. Бувай здорова!

Тим часом на Ясній поляні було тихо, важко, сумно, й немов оце посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусив зробити. Інакше було б нечесно...

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже Віз до заходу клониться і готури¹ голосять у гущаві — ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до остатньої боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишається! І старі й малі, кожде придасться. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і повалили з Ясної поляни над обриви оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого, грубого дерева, позверчувані і позбивані кілками, але ж і роблені не навміць, а про хвиливу потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чимраз далі понад кручею доли долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісниною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотиригранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди, за проводом Захара й Мирослави, спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі збитки шнурів і ливнів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов

¹ Гóт у р (діалектне) — глухар.

тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відряд озброєної молодіжкі, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може, о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнуром і ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунуено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід сходити в долину, де кожної хвили міг напасти ворог. Напоследку посходили додолу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив додолу свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було довкола. Захар молився:

— Великий наш Сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являвся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твому зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнутися свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягарем отсього поганого ворога, дітей Морани, що і нині вкрили благословенне твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу так, як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сесю кам'яну стіну, і дав водам протоку, і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущається над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо, і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутній голос! — сказав радісно Захар. — Ану, діти! Остатній раз увінчайте сей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте його шнуром! А ви, інші, живо до рискалів¹ і підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано линами і шнуром, здолу вкопувано його насад² і в шпару, що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали ужити за підойми для обвалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднімали драбини, попідкладали грубе каміння під підойми.

¹ Рискаль (діалектне) — лопата.

² Насад — основа, п'єдестал.

— Беріться за линви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — розказував Захар, і сотні рук приймалися за діло.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обваленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ліг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плила глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід...

Робота йшла прудко. Незабаром потік був замурований. Гнівню закрутилася виром на місці спинена вода, заклекотіла. Порухилася в усім своїм ложисці — і стала, зачудована, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур, готуючись до нападу, стане, і голову вниз похилить, і роги до землі згинає, і стишиться, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинутися цілою силою на противника, так і непривична до пут вода Тухольського потоку на хвилю притишилася, немов задрімала в плоских своїх берегах, а тим часом набирала сили і смілості до нового рішучого нападу, тільки стиха перла собою о стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Але ні; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушності, непереможна. Пильні руки тухольців раз у раз скріпляли її, навалюючи каміння на каміння, плити на плити, спаюючи їх липкою, непромокальною глиною. Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців.

Повен широї радості, глянув Захар на схід і, простягнувши руки, проговорив піднесенням голосом:

— Сонце, великий прясний володарю світа! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападнені диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом клянемось, що не уступимо до остатньої хвилі, до останнього віддиху нашого. Поможі нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість, і вмілість, і згоду! Дай нам не злякатися їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружністю, і згодою, і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, гарячі, могутні, тремтіли у свіжій ранній повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю.

Поки боярин вернувся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухувався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилиною серед п'їтми його невольництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті, — все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня сміливість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидався він боярина.

— Так ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старався о твоє увільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до остатнього духу, та й годі! «Або ми, — каже, — всі поляжемо, або ви».

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він зник добре передумати, заким що говорить.

— Вже я то бачу, що він правду каже, — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Все-таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила соломі зломить, що кажи, те й кажи!

— Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім могого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивести відділ монголів наверх і обсадити ними вивіз, а тоді легка річ буде розвалити засіки і вийти з сеї долини.

Боярин стояв, мов остовпів, перед Максимом, ушам своїм віри не ням. «Невже ж се може бути?» — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все-таки йому подобалася його рицарська твердість і незломність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься глибоке і святе, рветься остатнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що се ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине, — сказав напівсумно, а напівнасмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила соломі ломить.

— Коли так, то нічого й баритися довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я отсе тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуєш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані тухольці, ані інші збройні люди нам не перешкоджають, а інші перешкоди не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Се розуміється само собою,— сказав боярин і пішов, усяк міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвили перебував Максим за той час, поки боярин пішов звіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю.

Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвилі вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдовolenням.

— Хлопче,—сказав він живо,—дуже впору прийшло твоє пропозиція. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобутися звідси — тут небезпечно!

Мов острі ножі, вразили в серце Максима ті слова. Будь-що-будь, а йому треба було припізнити похід аж до тої хвилі, коли він станеться неможливим.

Кмітливий Максим вирішив зіграти роль зрадника і погодився показати монголам потайний підземний хід, яким можна вибратися з Тухлі далеко за її межі, але зумисно довго шукав входу в лаз, очікуючи, щоб вода прибула в достатній кількості й могла ринути в підземний тунель, унеможливаючи монголам і цей шлях до порятунку. Бурунді й Тугару юнак пояснював, що в горах пішли дощі й річка вилилася з берегів, але вода під час повеней ніколи не заливала всю Тухлю, тому треба зберігати спокій і шукати входу до підземелля.

Загримали монгольські топори о плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером велику част тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опиралася до остатньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружний удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згромаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим.— Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом набігала вода і заплюскотіла при ногах монголів. Ще хвиля, і з веселим плюскотом полилася вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись монголи гатити воду довкола ями. Але й се вже було запізно. Вода покрила землю, глина розм'якла і розпливалася болотом у руках монголів — така гать не могла спинити води,

яка чимраз сильніше, з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і щезала в ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов остовпілі, стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала остатній їх вихід із долини!

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима. — Чи се твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я розказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубішою верствою покривала долину. Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольським таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той збирається вертати до свого намету, — пригадую тобі твоє слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з сеї долини, не борше¹.

IX

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тутара Вовка. — Що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тутар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів, їм квапно діялося доконати ворога. В лісі повише потоку їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стінолами плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали далі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчачка. Мон-

¹ Б ó р ш е (діалектне) — швидше.

голи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так печайно зопхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів докупі, спускати таку плоть на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були дві такі плоті, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився о половину нижчий, ніж був при низькій стані води. Вже двадцять сміливих молодців стало на плотях і виплили до бою з монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх воювання, аж зубами заскреготав і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затруєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилось завзятому бегадирові без діла стояти по груди в воді і дивитися, як тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили. А тухольці тим часом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотях, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків, трупи падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зломана, їх опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, — так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до остатнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остатня чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала Тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яїк і Волгу, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з одиноким бажанням — дорого продати своє життя в бою... Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреном покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

— Нащо? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою пімсти. — Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полонянника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Віля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що, коли хочать мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять вільно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут-таки перед їх очима, смерть буде...

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її...

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде вільний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні, — сказав обурений Захар. — Се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю. Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на варесі¹ який лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ужок, що придержувала тоту вареху в плоскім положенні.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютої і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купу ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духа стояла над берегом тухольська громада.

Старий Захар, досі такий сильний і незломний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім, радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотях, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх

¹ В а р е х (діалектне) — важіль.

синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом поверталися всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плота на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідність на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясла його тіло.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього.

Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця...

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!.. Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице...

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославо, твій батько поляг — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші

серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норомом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим озброєнням тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадським порядком, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогне вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був останній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по Руській землі, і пожнуть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покійного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се опадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало...

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад Руською землею.

Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се жиемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?



1. Які бойові машини навчила робити тухольців Мирослава? Чому ці машини були дуже важливими під час бою? Як ви ставитеся до вчинку боярської дочки?

2. До яких хитрощів вдався Максим, афішуючи перед Тугаром Вовком, що готовий вивести монголів із пастки?
3. Чому монголи не змогли скористатися підземним ходом?
4. Як поставилися тухольці до рішення старого Беркута? Чому не всі погоджувалися з ним?
5. Для чого тухольці вирішили використати священний камінь, який символізував Сторожа їхньої громади?
6. Як розправлялися тухольці з монголами, що опинилися на островках посеред води? Хто порадив тухольцям пускати за течією пні і з якою метою?



1. Про які почуття свідчить слізне благання Мирослави, звернене до Тугара Вовка, залишитися між тухольцями й не повертатися в табір ворогів?
2. Чому Захар Беркут категорично відмовився випустити монголів з котловини взамін на Максима?
3. Як ви ставитеся до того, що Бурунду-бегадира і Тугара Вовка найбільше лякала безславна смерть? Про що свідчило таке ставлення цих персонажів до власної загибелі?
4. Як ви оцінюєте той факт, що в останню хвилину Тугар Вовк врятував Максима від сокири Бурунди-бегадира?
5. Проаналізуйте останню промову Захара Беркута. Прочитайте уривок, який вам найбільше припав до серця. Обґрунтуйте свій вибір.
6. Як ви думаєте, чому раптово занедужав і передчасно помер Захар Беркут?
7. Чому повість «Захар Беркут» закінчується щасливо?



1. Прочитайте молитву Захара Беркута від слів «*Сонце, великий пречесний володарю світа!*» до слів «*...дай нам побідити!*», пригадайте міфи русичів про Дажбога, який символізував життєдайне сонце, і поясніть, з якої причини старий тухолець звертається саме до цього небесного світила.
2. Перелічіть позитивні риси вдачі Тугара Вовка, які вам вдалося помітити, читаючи повість «Захар Беркут» Івана Франка. Чому, на вашу думку, письменник наділяє майже кожного персонажа як негативними, так і позитивними рисами? Які риси в характері Захара Беркута ви сприймали як негативні? Аргументуйте своє твердження.
3. З якою метою в кінці твору автор порівнює давні часи з тими, в які жив сам?



В останній частині повісті Івана Франка «Захар Беркут» знайдіть уривок, у якому відчувається найбільший пафос. Якими художніми засобами досягається таке звучання тексту? З якою метою автор використовує пафос у повісті?



За повістю «Захар Беркут» Борис Лятошинський у 1929 році створив оперу «Золотий обруч», лібрето до якої написав Яків Мамонтов.

Сюжет

У попередніх класах ви дізналися про *зав'язку*, *кульмінацію* та *розв'язку*, що стосуються *сюжетної лінії* — ряду подій та вчинків, через які в художньому творі розкривається доля персонажа. В оповіданнях така сюжетна лінія переважно одна, хоча інколи трапляється дві. Наприклад, в оповіданні «Сосонка» *Олени Пчілки* дві сюжетні лінії: Івася й сосонки.

Повість має переважно одну головну сюжетну лінію, одну другорядну і дві-три таких, які ледве вгадуються, хоча в окремих творах цього жанру можлива єдина сюжетна лінія. В історико-художній повісті *Івана Франка* «Захар Беркут» головною сюжетною лінією є протистояння тухольців під керівництвом Захара Беркута монголам. Зав'язкою цієї сюжетної лінії стає несподівана поява непроханих гостей у Карпатах, кульмінацією — вирішальна битва тухольців із монголами, розв'язкою — блискуча перемога тухольців. Проте головною сюжетною лінією всі події у творі не вичерпуються. Неважко помітити ще одну — кохання Максима Беркута й Мирослави, дочки боярина Тугара Вовка. Зав'язкою в цій сюжетній лінії є чудесний порятунок Мирослави Максимом від ведмедиці, кульмінацією — спроба Мирослави врятувати Максима ціною свого життя, а розв'язкою — щасливе поєднання молодят. Втім і ця сюжетна лінія не охоплює всіх епізодів, вчинків і героїв. У повісті досить потужно розгортається лінія Тугара Вовка як корисливого боярина-зайди, лінія Захара Беркута як ватажка тухольської громади, а також коротка сюжетна лінія Митька Вояка.

Сукупність сюжетних ліній, їх різноманітне переплетіння в художньому творі є його сюжетом.



Сюжет — подія або низка подій, через які у творі розкриваються взаємини між героями, їхні характери, зміст твору і ставлення автора до персонажів.

Слід зазначити, що не все описане в художньому творі становить його сюжет. Крім сюжету, в художніх епічних та ліро-епічних творах завжди є ще й *позасюжетні елементи*: пейзажі, портрети, спогади персонажів, екскурси в минуле, авторські та ліричні відступи.



1. Скільки сюжетних ліній ви налічуєте в повісті «Захар Беркут» Івана Франка? Назвіть їх.
2. Визначте зав'язку, кульмінацію та розв'язку сюжетної лінії Максима Беркута.
3. Що таке сюжет? Визначте сюжет повісті «Захар Беркут».
4. Перелічіть позасюжетні елементи твору. Наведіть приклади з повісті «Захар Беркут».



Тарас Шевченко (1814–1861)



З біографією Тараса Григоровича Шевченка ви вже ознайомилися у 5—6 класах, тому дещо знаєте про його дитинство й тернисту долю. Як пригадуєте, майбутній поет народився 9 березня 1814 року в селі Моринці Звенигородського повіту на Черкащині. У батьків він був четвертою дитиною. Тарас мав сестер Катерину, яка його няньчила, Марію, Яріну, а також братів Микиту і Йосипа. Жили батьки майбутнього генія в старенькій хаті діда Якіма. Пан дозволив сім'ї Григорія Шевченка зайняти порожню хату кріпака Копія, якого відправили в солдати. Проте Копій з війська втік, повернувся в ліси поблизу Моринців, зібрав ватагу і почав грабувати. Не раз опівночі він навідувався до Шевченків, нагадував новим господарям, що живуть у його хаті, а тому повинні годувати всю ватагу.

Польський письменник *Єжи Єнджесвич*, який написав про життя Тараса Григоровича чудову книгу «Українські ночі, або Родовід генія», стверджує, що *«за короткий час Копій забрав у Шевченка дванадцять овець і корову»*. Не витримавши такого здирства, Григорій переїхав із Моринців у Кирилівку до свого батька Івана, який жив разом із трьома молодшими за Григорія дочками й трьома синами. Тож і тут було дуже тісно. Коли родина зросла до 13 душ, дід Іван допоміг синові грішми, і за 200 карбованців Григорій купив у Кирилівці досить простору, хоч і не нову хату, що належала пану Енгельгардтові.

Восьмирічним Тарас втратив матір, яка померла під час епідемії. Старша сестра Катерина вийшла заміж, жила в сусідньому селі, брат Микита допомагав у господарстві. Батькові було складно доглядати малих дітей. Розуміючи, що його малятам потрібен жіночий догляд, Григорій одружився вдруге — із вдовою, в якій було троє своїх дітей. На жаль, нічого

доброго з цього шлюбу не вийшло: мачуха тяжко кривдила чоловікових дітей, зведені діти сварилися та билися. Найбільше діставалося Тарасові, який ставав в оборону малих братика і сестричок. Щоб якось відгородити Тараса від щоденних знущань мачухи, батько брав його із собою чумакувати. Але в одній поїздці Григорій дуже застудився, прохворів півроку й помер. Одинадцятирічний Тарас залишився круглим сиротою.

Ще за життя батька й матері Шевченко пішов до школи. Коли мати померла, навчання не покинув тому, що дуже хотів учитися. Підлітком Тарас відчув палке бажання стати художником, сам домовився з дядьком із Лисянки, який умів малювати ікони, що той навчить його малярського ремесла. Панський управитель, побачивши перед собою кмітливого хлопчика, дозволу вчитися на маляра не дав, а нагадав Тарасові, що той кріпак, тому бере його у двір за козачка.

Проте сталося так, що син Енгельгардта Павло, у власність якого перейшов юний Шевченко, таки віддав Тараса в науку до справжніх майстрів пензля: спочатку в місті Вільно до художників *Яна Лампі* та *Яна Рустема*, а згодом, вже в Петербурзі, — до *Василя Ширяєва*. Доля усміхнулася юнакові, посприявши чудесному викупу Тараса Григоровича з неволі. Дивовижно, що за звичайного кріпака наполегливо й щиро клопоталися й талановитий земляк з України *Михайло Сошенко*, й російські митці: придворний поет *Василь Жуковський*, визнані художники *Олексій Венеціанов* та *Карл Брюллов*, а основну суму коштів за розіграний у лотерею портрет Василя Жуковського, вихователя наслідника престолу, виклали не хто-небудь, а члени царської сім'ї: цариця, царевич Олександр та царівна Марія.

22 квітня 1839 року двадцятип'ятилітній Тарас Шевченко став незалежною людиною. Його зарахували вільним слухачем до Санкт-Петербурзької Академії мистецтв; знайшлися добросердні благодійники, які забезпечили юний талант хлібом насущним і дахом над головою.

Проте в Академії Тарас відчуває значно більшу потребу віршувати, ніж осягати секрети образотворчого мистецтва, про що так мріяв нещодавно. Згодом у своєму щоденнику він занотує: «Дивне, все ж таки, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис — моя майбутня професія, мій хліб насущний. І замість того, щоб вивчати його глибокі таємниці, та ще й під керівництвом такого вчителя, як Брюллов, я складаю вірші, за які мені ніхто гроша не заплатив, і які позбавили мене волі, і які, незважаючи на всемогутню людську заборону, я все ж таки нишком пишу. Покликання — і нічого більше».

У 1840 році вийшла перша книжка віршів Тараса Шевченка «Кобзар». У цій збірочці було всього вісім віршів і поем, але яких: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч»!

«Кобзар» приніс Тарасові славу видатного українського поета, про нього заговорили і в Петербурзі, і в Києві.

Безкомпромісні Шевченкові вірші згодом стали приводом до його арешту й заслання в оренбурзькі степи рядовим солдатом. Це для Тараса Григоровича виявилось карою, страшнішою за смерть.

«Коли б з мене був душолюб, кровопивець, то й тоді не можна було б приміркувати для мене більш тяжкої кари, як завдати мене до оренбурзького війська. Трибунал під приводом самого сатани не спромігся б виректи такого холодного нелюдського присуду», — зазначав поет.

Смерть царя Миколи I і амністія скоротили страждання Тараса Григоровича, але десять років заслання в дуже суворому кліматі, непосильна й огидна йому солдатчина зробили своє: на заслання Шевченко їхав молодого людиною — із заслання повертався старим дідом, хоча було тоді поетові лише сорок три роки.

Минуло ще майже чотири роки — і геніального сина України не стало. Він помер у ніч з 10 на 11 березня 1861 року, спускаючись сходами у свою майстерню. Тараса Шевченка поховали на Смоленському кладовищі в Петербурзі, але вже через сорок днів після його смерті передові українці домоглися дозволу перевезти тіло в Україну і перепоховати поета. Домовину покрили козацькою китайкою, везли територією Росії і несли на плечах Україною, співаючи пісню «Козака несуть». Студенти підготували місце для вічного спочинку Шевченка на Аскольдовій могилі в Києві, але остаточним рішенням стало поховати поета на Чернечій горі в Каневі. Спочатку на могилі поставили великий дубовий хрест, згодом спорудили пам'ятник.

У долі нашого народу Тарас Григорович був яскравим метеором, зорею, якій було відведено дуже мало часу для того, щоб палати. Але спалах освітив Україну своїм довіку непогасним сяйвом, що забезпечило нашому народові право на життя протягом століть.

✧ Бог дав йому великий хист до малярства, бо інакше він не мав би змоги навіть вирватися з села. Малярство було тією чарівною паличкою, що рятувала його в годину скрути і легалізувала його становище. «Малоросійський

поет» — то швидше тавро, ніж достоїнство, варте чийогось заступництва перед імператором. Виходить, хист до малярства був у нього захистом для Божественного дару слова-світильника, з яким він мав пройти по Україні (Євген Смерстюк).

✧ Не мав Кобзар наш нікого нижчого від себе на Вкраїні, та не мав же нікого й вищого. Вратався охоче з останнім перебендею-старцем, а проте не вважав родичем і найпершого па-на» (Пантелеймон Куліш).

✧ Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим (Іван Франко).



1. Що нового ви дізналися про сім'ю Тараса Шевченка?
2. Які випробування чекали на Тараса ще в дитинстві?
3. Як у біографії Тараса Шевченка сказано про те, що доля постійно піклувалася про його майбутнє? Прочитайте відповідну цитату.
4. Коли, як і з чією допомогою Тарас Шевченко був викуплений із кріпацтва?
5. Розкажіть про першу збірку поезій Тараса Шевченка. Як вона називалася, скільки віршів та поем містила? Перелічіть їх.
6. Що ви знаєте про заслання поета солдатом в оренбурзькі степи? Скільки років Шевченкові довелося відбувати солдатську службу?
7. Коли помер і де похований Тарас Шевченко?



1. Який епізод з життя поетових батьків вас найбільше зацікавив? Чому?
2. Чи погоджуєтеся ви з тим, що в долі майбутнього письменника мало місце Боже Провидіння? Обґрунтуйте свою думку.
3. Чому Тарас Шевченко не використав сприятливі для розвою таланту художника умови навчання в Петербурзькій Академії мистецтв? Що було причиною згасання бажання стати художником?
4. Перелічіть вірші та поеми з першого «Кобзаря» Тараса Шевченка. Як ви вважаєте, чому Шевченко назвав свою книгу саме так?
5. Знайдіть у біографії слова Шевченка про вроджену огиду до солдатчини і прокоментуйте поетову думку.
6. Чому із заслання сорокатрирічний поет повернувся фізично хворою людиною і прожив дуже мало?
7. Яка з поданих у біографії цитат вам сподобалася найбільше й чим саме?



Порівняйте вислови Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та Івана Франка про Тараса Шевченка й узагальніть їх.



Чому зовнішній вигляд Шевченка на портреті в папці-бирці та кожусі, зробленому незабаром після повернення із заслання, не відображав його справжнього віку?

Більшість дослідників життя і творчості Шевченка наводять слова батька, сказані ним на адресу майбутнього поета: «Синіві моєму Тарасові зі спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою; з нього вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; для нього спадщина по мені або нічого не значитиме, або нічого не допоможе». Як бачимо, батько передбачав непересічність долі свого сина.

Євген Сверстюк про Тараса Шевченка написав: «Божий дар випав йому на рідкість щедрий: духом і талантами, здоров'ям і вродою він був обдарований настільки, щоб протистояти — за всіх і за все. Коли ми говоримо про найтяжчі лиха, які впали на дитячу голівку, — кріпацтво, раннє сирітство, бездомність, — то не слід забувати, що це впало на міцну голову. У боротьбі за життя хлопець опинився зверху».

МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ МИНАЛО

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так люблю, люблю стало,
Неначе в Бога...
Уже покликали до паю¹,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубее

І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскін² вибирала,
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.



1. Про яку подію з життя малого Тараса йдеться на початку твору? Якого віку ліричний герой? Якого соціального стану?

¹ П а й — харчі, які видавали дворовим кріпакам на день.

² П л о с к і н ь — чоловічі рослини конопель.

2. Як вплинула краса навколишньої природи на маленького пастушка? Чи відчував він велику потребу в молитві й чому? Процитуйте відповідні рядки.

3. Якою постає в поезії подруга Тарасового дитинства — Оксана Коваленко?

4. Якою картиною закінчується вірш? Чи можна сказати, що вона оптимістична? Чому?

1. Літературознавець Євген Сверстюк зазначав: *«Жоден із великих поетів не жив у повсякчасному діалозі з Богом, як Шевченко. І то ще з дитинства. У душі тієї зворушливої ідилії «Мені тринадцятий минало». Чи дає підстави зміст цієї поезії вести мову про те, що перед малим Шевченком у якусь мить відкрилося небо і він побачив обіцяний Богом рай навколо себе? Як реагує хлопчина на побачене? Чому забуває навіть про отримання належної пайки хліба? Свою відповідь підтвердіть цитатою.*

2. Картина земного раю у вірші несподівано змінюється картиною земного пекла. Чи можна сказати, що найбільшим потрясінням для ліричного героя стає усвідомлення своєї самотності? Чому ж тоді йдеться про матеріальні блага: хату, вогнята?

Прочитайте уривок із вірша від слів *«Та недовго сонце гріло...»* до слів *«...Тяжкі сльози!»*. За допомогою яких художніх засобів автор детально передає трагедію убогого пастушка-сироти?

1. Розгляньте картину Івана Їжакевича «Шевченко-пастух». У чому подібність і відмінність змісту картини і вірша?



І. Їжакевич. Шевченко-пастух

2. Опишіть зовнішній вигляд убогого пастушка, його одяг.
3. Як ви думаєте, чому художник, ілюструючи поезію «Мені тринадцятий минало», показав Тарасика не просто пастушком, а дитиною, яка спрагло тягнеться до знань?
4. Чим викликає симпатію ліричний герой Шевченкового вірша, а чим — герой картини Їжакевича?
5. З якою метою художник на картині чітко позначив контрасти? Які кольори використав для цього?



1. Користуючись україномовною пошуковою програмою Google.com.ua, знайдіть у Інтернеті відомості про художника Івана Їжакевича й підготуйте реферат про життя і творчий добробок цього митця.
2. У першому томі двотомного «Шевченківського словника» (Київ, 1978.— С. 305) знайдіть відомості про Оксану Коваленко й перепишіть у зошит дані, які стосуються дитинства та юності подруги Тараса Шевченка.

Прийом контрасту в художньому творі

Слово «контраст» у перекладі з французької означає «проти-лежність». У художніх творах контраст використовують для більшої виразності сказаного чи змалюваного. Наявний він і в поезії *Тараса Шевченка* «Мені тринадцятий минало» як зіставлення можливого чи бажаного з дійсним, райського — із земним, найкращого — з найгіршим. У цьому вірші від райських мрій малого Тарасика відриває реальне життя: убоге, буденне, сирітське. Протиставлення радості невимовному відчаю, духовного багатства — безпросвітним злидням поглиблює розуміння становища ліричного героя і змушує нас щиро співчувати малому пастушку.

ТОПОЛЯ

По діброві вітер вие,
 Гуляє по полю,
 Край дороги гне тополю
 До самого долу.
 Стан високий, лист широкий —
 Марне зеленіє?
 Кругом поле, як те море
 Широке, синіє.
 Чумак іде, подивиться
 Та й голову схилить;
 Чабан вранці з сопілкою
 Сяде на могилі,
 Подивиться — серце ниє:
 Кругом ні билини!
 Одна, одна, як сирота
 На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погібати?
Постривайте — все розкажу,
Слухайте ж, дівчата!

Поллюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Поллюбила — не спинила,
Пішов та й загинув...
Якби знала, що покине,
Була б не любила;
Якби знала, що загине,
Була б не пустила;
Якби знала, не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою.
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зострінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві!
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитає:
«Чи не била мати?»
Стануть собі, обіймуться, —
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться, —

Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає...
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Чуло серце недоленьку,
Сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує.
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує...

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає, — сиротою
Білим світом нудить:
Без милого батько, мати —
Як чужії люди,
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка, —
Мати не питає:
«Чого в'янеш, моя доню?»
Стара не спитала.
За сивого, багатого
Тихенько єднала.
«Іди, доню, — каже мати, —
Не вік дівувати.
Він багатий, одинокий —
Будеш панувати».
«Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А друзки заплачуть!
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала, —
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй самотній
На сім світі жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиро правду —
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров, чи він любить,
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа долину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Мене мати хоче дати
За старого заміж.
Любить того, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню; спочинь трошки...
Чини ж мою волю.
Сама колись дівувала,
Теє лихо знаю;
Минулося — навчилася,
Людам помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».

Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сего дива!
Піди до криниці;
Поки півні не співали,

Умийся водою,
Випий трошки сего зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде.
А за третій, моя доню,
Не питай, що буде...
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду...
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
Ні! Вже не вернуся!»
Пішла... Вмилась, напилася,
Тихо усміхнулась,
Вдруге, втретє, напилася,
І не оглянулась.
Полетіла, мов на крилах,
Серед степу пала,
Пала, стала, заплакала
І... і заспівала:
«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости гнучка та висока,
До самої хмари,
Спитай Бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:

По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люди;
Скажи йому, що загну,
Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя, доле моя!..
Боже милий, Боже!..
Подивися, тополенько,
Як нема — заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І на диво серед поля
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.



1. Чи вдалою вам здається назва балади «Тополя» й чому?
2. Розкрийте образ головної героїні твору. Які риси характеру дівчини вам найбільше сподобалися?
3. Що ви дізналися про матір героїні? Чи бажала вона своїй дочці зла? Як аргументувала ненька свою пораду дочці виходити заміж за багатого?

4. Якою постає в поемі ворожка? Чому вона береться допомагати дівчині?

5. Як у баладі описано перетворення дівчини на тополь? Прочитайте відповідний уривок.



1. Твір «Тополь» Тарас Шевченко створив на основі народної пісні-балади «Мала мати сина, восени женила», в якій розповідається, як зла свекруха прокльонами перетворила молоду невістку в гнучке й високе дерево. Цю пісню дуже любила й часто співала старша сестра Тараса Шевченка Катерина. Як ви думаєте, чому в Шевченковій баладі фігурує не одружена жінка, молода невістка, а дівчина, яка не дочекалася милого?

2. З якої причини сцену застосування дівчиною чарів виписано особливо драматично?



Що таке обрамлення? За потреби зверніться до літературознавчого словничка, вміщеного наприкінці підручника. З якою метою цей прийом використано в баладі «Тополь»? Прочитайте строфу, яка виступає обрамленням.



Знайдіть один із варіантів тексту народної пісні «Мала мати сина, восени женила», наприклад, уміщений у книзі «Балади: Родинно-побутові стосунки» (Упоряд. О. Дей, А. Ясенчук. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 226, 229): «Ой мати свого сина оженила» чи «Мала мати сина, рано оженила». Перепишіть його в зошит або зробіть ксерокопію, щоб на наступному уроці зачитати вголос і проаналізувати.

Романтичні мотиви в баладі Тараса Шевченка «Тополь»

Наприкінці XVIII — на початку XIX століть зародився і процвітав аж до середини XIX століття такий художній напрям у літературі, живописі й музиці, як *романтизм*. Слово «романтика» — французьке. Воно означає палкі пориви й прагнення, особливу принадність чудової мети, до якої рветься душа яскравої особистості. Поети-романтики змальовували своїх героїв непересічними людьми з палким, відкритим і вразливим серцем. Значно пізніше *Антуан де Сент-Екзюпері* афористично висловився про те, що *«добре бачить лише серце, найголовнішого очима не побачиш»*. Ці слова можуть бути епіграфом до будь-якого романтичного тексту.

Ще однією особливістю романтичного зображення стало витворення митцями в художніх текстах своєрідного двосвіття. Одного — чарівного світу, зітканого з туману та ілюзій, світу краси і мрій. Другого — прагматичного, буденного й жорстокого світу виживання людини в умовах постійної боротьби за хліб насущний і місце під сонцем. Опинившись на перехресті таких несумісних світів, романтичні герої завжди

мусять робити свій вибір. Вони не можуть жити в буденних умовах, не сприймають загальноприйнятої думки, а тому протестують усіма можливими способами й гинуть. Саме такою героїнею в баладі *Тараса Шевченка* «Тополя» є безіменна дівчина, яка не погоджується на шлюб із багатим нелюбом, не йде на компроміс із совістю й почуттями, не приймає поради матері, а вирішує свою долю за допомогою чар-зілля й перетворюється на тополь.

В українській літературі поети-романтики, які творили перед Тарасом Шевченком, і сам Кобзар часто вдавалися до містики. Ось чому в їхніх художніх текстах справджуються чари, у світ людей втручаються відьми, русалки.

Улюбленим жанром романтиків стала балада.



Балада — невеликий ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом.

Саме баладами уславилися англійський письменник *Роберт Льюїс Стівенсон* («Вересовий трунок»), російські митці *Василь Жуковський* («Світлана»), *Олександр Пушкін* («Пісня про віщого Олега»), *Михайло Лермонтов* («Повітряний корабель»), польський поет *Адам Міцкевич* («Світазь»). Балада стала улюбленим жанром й у ранній творчості Тараса Шевченка. Його «Прийшла» і «Тополя» вважаються шедеврами цього жанру:

Для балад характерними є романтичний пейзаж і метаморфози. Романтичний пейзаж не є добре впорядкованим садом чи парком, тихою річкою або ставком — поняття романтичного не передбачає спокою навіть у пейзажах. Краса незайманої, дикої природи в романтичних пейзажах співзвучна героям, які несуть величезний заряд імпульсивності, спонтанності рішень. Уже на початку твору «Тополя» Тарас Шевченко вміщує чудовий опис степу з одинокою тополею. Цим же описом-обрамленням балада і закінчується, підсилюючи трагедію героїні. Романтичний пейзаж надихає читачів на задушевне, високе сприйняття художнього тексту.

У баладі перетворення дівчини на тополь є метаморфозою.



Метаморфоза — це докорінна зміна, перетворення когонебудь або чого-небудь, наприклад, перетворення героя на рослину чи тварину.

Мотиви художнього твору прийнято вважати елементами сюжету. Цей термін у літературознавстві означає внутрішній чинник, який спонукає героя до якихось переживань, рішень, вчинків. Найближчим до поняття «мотив» у літературознавстві є поняття «тема». У баладі «Тополя» Шевченко порушує

мотив кохання, відчаю, самотності, розкриває тему кохання, відчаю, самотності. В обох випадках йдеться про одне й те саме явище в художньому тексті, а тому обидва висловлювання є правильними.



1. Як ви розумієте слово «романтика»? Чому балада «Тополя» є романтичним твором?
2. Що таке балада? Хто з письменників створював балади?
3. Для чого служать метаморфози в баладах?
4. Яка функція мотивів у баладі Тараса Шевченка «Тополя»?



Слова «балада» і «балет» — спільнокореневі, адже походять від французького слова «танцювати». Спочатку у Франції баладами називали пісні про кохання, під які танцювали. Як ви вважаєте, чи побутують подібні за змістом і призначенням фольклорні пісні й зараз? Обґрунтуйте свою думку.

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров вірожу... отоді я
І лани, і гори —

Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

✳ У своєму «Заповіті» поет вказує конкретну мету: звільнення батьківщини з неволі. Не мислить собі справи інакше, ніж через боротьбу: волю треба окропити «вражою злою кров'ю». Це був могутній, проголошений голосом вождя, заклик до дії (Єжи Єнджевич).

✳ Ціле століття над Дніпровими кручами лунає «Заповіт», і в ньому різні покоління висловлюють своє. Але навіть тоді, коли його просто записали на плівку й прокоментували перед пуском, — він залишився клеком одвічного джерела і вільною піснею для втомленої душі (Євген Сверстюк).



Гордій Гладкий (1849—1894) — український композитор і диригент, автор музики до «Заповіту» та інших пісень на тексти Шевченка («Зоре моя вечірняя», «Ой на горі роман цвіте», «Утопта-ла стежечку»), які стали народними.



1. Якою постає Україна в «Заповіті»? На основі тексту доведіть, що картини рідного краю у вірші поет малює з величезною любов'ю.
2. Чого бажає рідному народові й Україні Тарас Шевченко?



1. Вірш «Як умру, то поховайте...» спочатку взагалі не мав назви. «Заповітом» цю поезію назвав редактор. Як ви думаєте, чому?
2. Як ви розумієте зміст останньої строфи вірша?
3. Чому покладений на музику «Заповіт» Тараса Шевченка прийнято виконувати й слухати стоячи? Про що це свідчить? Назвіть автора музики «Заповіту».
4. Результатом яких душевних страждань і потрясінь автора є вислів «А до того я не знаю Бога»? Свою думку обґрунтуйте й підтвердіть цитатами із «Заповіту».



1. Прокоментуйте трактування ідеї «Заповіту» польським письменником Єжи Снджесвичем. Порівняйте його із власним розумінням Шевченкового вірша.
2. Порівняйте свої враження від «Заповіту» Тараса Шевченка з висновком про цей твір Євгена Смерстюка.

Ідея твору

Кожен художній твір завжди містить провідну думку, висвітленню, найкращому розкриттю, роз'ясненню й поширенню якої внутрішньо підпорядковані всі його компоненти й художні засоби. Давні греки вважали, що ця думка божественна і приходить до поета від богів як невидима іскра, котрою треба запалити людські уми. Ось чому елліни¹ називали її словом «ідея», що дослівно перекладається як «першообраз».



Ідея — основна думка твору, його пафосно-емоційний стрижень, ядро задуму автора.

У вірші «Заповіт» Тараса Шевченка провідною думкою є заклик-звернення до українців виборювати собі волю, будувати незалежну Українську державу, яка поетові уявляється *«сім'єю великою, сім'єю вольною, новою»*.



1. Як трактували ідею стародавні греки?
2. Що таке ідея твору? В яких рядках «Заповіту» Тараса Шевченка вона звучить пайбільш потужно й виразно?

¹ Елліни — жителі Еллади (Греції), стародавні греки.



Андрій Чайковський (1857–1935)



Андрій Якович Чайковський належить до тих письменників, чиї твори повернулися до українського читача лише після проголошення Україною незалежності в 1991 році. Причиною довгочасного замовчування творчості цього митця стали насамперед його історичні твори, які несли потужний заряд патріотизму й любові до України, національна гідність, громадянська свідомість митця, активна участь у розбудові Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Народився Андрій Чайковський 15 травня 1857 року в місті Самборі на Львівщині в сім'ї урядовця. Дуже рано сиротів, тому був змушений жити в родичів у селі Гординя Самбірського повіту. Вихованням і початковим навчанням онука спочатку займалася бабуся. Під її керівництвом він успішно засвоїв польський буквар, навчився читати й писати. Згодом його почав учити сільський учитель-дяк Теодор Присташ, якого Чайковський завжди згадував із вдячністю.

У 1869 році Андрій Чайковський став учнем Самбірської гімназії. У цьому навчальному закладі до гімназистів-українців учителі ставилися упереджено, зневажали українську мову й літературу. Це викликало закономірний протест учнів гімназії. У 1873 році разом із кількома своїми однолітками юний Андрій Чайковський брав участь у таємному гуртку, заснованому гімназистами старших класів, а згодом став його головою. У п'ятому класі один з товаришів дав Чайковському прочитати «Кобзар» Шевченка. Книга справила на підлітка незабутнє враження.

Закінчивши гімназію, у 1877 році Андрій Чайковський вступив на філософський факультет Львівського університету, але провчився лише один рік, оскільки не мав чим заплатити за навчання. Після однорічної служби в армії майбутній

письменник повернувся до університету, але вже на юридичний факультет, де успішно вчився і став організатором студентського «Кружка правників». На навчання Андрій Якович заробляв приватними уроками й працею в товаристві «Просвіта». На жаль, і навчання, і робота знову перервалися тим, що Чайковського мобілізували в діючу австрійську армію і разом з іншими військовослужбовцями відправили придушувати національно-визвольне повстання в Боснії. На основі побаченого й пережитого Андрій Якович написав книгу «Спомини з-перед десяти літ» (1894).

Після повернення з війни Чайковський мав суддівську практику в Самборі, влаштувався адвокатом у Львові. Згодом він переїхав на Тернопільщину в Бережани, де відкрив адвокатську контору й дуже швидко отримав визнання і славу «хлопського адвоката», котрий майже безплатно брався за нібито безнадійні справи і рятував десятки селян від тюрми, штрафів та безпідставних звинувачень. Син Чайковського Микола згадував, що батько вмів так вдало будувати захист, так промовляти до совісті присутніх можновладців, що на запитання про винність підсудного присяжні завжди одноголосно відповідали: «Ні, не винен».

До того ж, Андрій Чайковський цікавився античними й біблійними судовими процесами, навіть опублікував цікаві юридичні статті «Староатенський процес кримінальний» і «Процес Ісуса Христа».

Хоча добре підготовлені виступи в судах забирали чимало часу, Андрій Якович кожну вільну хвилину використовував для участі в громадській роботі «Українського педагогічного товариства» та «Просвіти». Разом із композитором *Остапом Нижанківським* організував хор «Бережанський Боян», виступав на сцені — і співав, і грав ролі, й декламував — у місцевому театральному гуртку.

Літературна діяльність Андрія Чайковського в цей час уже отримала визнання, адже вийшли друком його твори про еміграцію галицького населення за океан — «Бразилійський гаразд», «Не піддайся біді», «Не було виходу». У Львові побачили світ автобіографічний роман у трьох томах «Своїми силами».

Адвокатська практика теж давала багатющий матеріал для оповідань з життя простого народу: «З судової зали», «Ні разу не вдарив», «Краще смерть, ніж неволя», «Хто винен», «За віхоть сіна», «Жаль ваги не має».

На перші книги талановитого письменника схвально відгукнувся *Іван Франко*, який високо поцінював повісті «Олюнька» і «В чужім гнізді». *Михайло Коцюбинський* в

листі до Чайковського писав: *«Я все цікавий на Ваші оповідання й повісті... Я поклонник Вашої музи»*. Сучасники пророкували, що своєю творчістю на літературній ниві він переживе багатьох колег, а його історичні твори по-справжньому оцінять лише нащадки.

Андрій Чайковський свідомо взявся за написання історичних творів. Щоб мати якнайкращі уявлення про козацькі часи, він скрупульозно студіював історичні праці **Михайла Грушевського** й ставив перед своєю музою високу мету — розбудити національну свідомість, воскресити історичну пам'ять у козацьких нащадків. *«Я поклав за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі нашу історію козацького періоду і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До цього часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду й студій, багато легше фантазувати на теми буденні з життя»*, — зазначав письменник.

У 1907 році вийшла повість про набіги татар на Україну *«За сестрою»*. Згодом читачі отримали нагоду прочитати чудові книги про козаків *«Віддячився»*, *«Козацька помста»*, *«На уходах»*, *«Олексій Корнієнко»*, *«Петро Конашевич-Сагайдачний»*, *«Сонце заходить»*, *«Богданко»*. Письменник розпочав титанічну роботу над романом у шести частинах *«Сагайдачний»*, але друком вийшли тільки дві перші — *«Побратими»* і *«До слави»*.

Слава Андрія Чайковського як чудового автора художніх творів про козаччину була всеукраїнською: східноукраїнські читачі ще з середини XIX століття мали нагоду ознайомитись із його творами, що доходили до Києва в часописах.

У 1918 році Андрія Чайковського було обрано Самбірським повітовим комісаром. Письменник вважав національною катастрофою поразку молодой держави УНР, до складу якої в 1919 році увійшла ЗУНР. Сім'я Чайковських переїхала до Коломиї.

Тут Андрій Чайковський заприятелював із передовими людьми Західної України, зокрема з письменником **Антоним Крушельницьким**, відомим громадським діячем **Володимиром Кобринським**, сином Івана Франка **Петром**. Оскільки Коломия була одним із найбільших видавничих центрів, то не дивно, що твори Андрія Чайковського почали активно друкувати, — загалом вийшло друком понад тридцять книг. Уся сім'я письменника у цей час активно включилася в громадську роботу: дружина очолила *«Союз українок»*, зяті стали відомими діячами Галичини.

Жовтневий переворот 1917 року в Росії й встановлення комуністичної влади в Східній Україні Чайковський сприйняв

без жодних ілюзій. Як сам писав, він жив тільки «*надією на сповнення... самостійних ідеалів*» й мріями про незалежну Україну.

Помер Андрій Чайковський 2 червня 1935 року. Тисячі шанувальників з'їхалися з усіх кінців Галичини, щоб віддати Чайковському останню шану. З прощальним словом на цвинтарі виступив автор стрілецьких пісень **Роман Купчинський**. Делегація з Бережан привезла із собою на могилу письменника землю з його улюбленої гори Лисоні.

Прихід більшовицької влади в Західну Україну в 1939 році унеможливив подальше видання творів Андрія Чайковського. Ті, що вийшли друком раніше, було заборонено для читання і розповсюдження, вилучено з бібліотек. Один із найпопулярніших доти письменників став незаслужено забутим. Тільки після смерті Сталіна львівське видавництво «Каменярь» у 1958 році намілилося видати збірку повістей Андрія Чайковського «За сестрою», а в 1966 — книгу «Олюнька». Виходу роману «Сагайдачний» в Україні читачам довелося чекати ще 23 роки.



1. Що ви дізналися про дитячі роки Андрія Чайковського?
2. Розкажіть про роки навчання майбутнього письменника. Який фах здобув Андрій Якович?
3. Як ставилися до творчості Андрія Чайковського Іван Франко, Михайло Коцюбинський? Про що це свідчило?
4. Які твори письменника про еміграцію українців за океан названо в його біографії? Які ще теми розробляв митець?
5. Як саме Андрієві Чайковському було віддано останню шану під час похорону?



1. Чому творчість Андрія Чайковського в СРСР довгі роки була заборонена?
2. З якою метою письменник поставив перед собою завдання розкрити в художніх творах славу історію України?
3. Розкажіть про участь Андрія Чайковського в побудові незалежної України в 1918 році. Як він ставився до того, що мрія українців мати власну незалежну Українську державу не здійснилася?
4. Який епізод із життя письменника вас найбільше зворушив і чому?



Розгляньте портрет Андрія Чайковського. Чи погоджуєтеся ви із думкою про те, що навіть у рисах обличчя митця було щось козацьке, волелюбне й горде? Свою відповідь аргументуйте.



Користуючись україномовною пошуковою програмою Google.com.ua, знайдіть у Інтернеті відомості про ЗУНР, а також злуку ЗУНР з УНР і підготуйте невеликий виступ.

I

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто його в теперішню пору. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато-багато інших тогочасних українських сіл.

Спасівка не відрізнялася своєю долею від інших сестриць. Так само була схожа своїм зверхнім виглядом на інші села: такі самі хати з дерева та глини, вкриті соломною або очеретом... Не було тут видно зверху ніякої заможності. Кожен клав таку хатку, щоб легше перед стужею та спекою захиститися, а більш нічого. Ніхто і не думав витратитися на будову гарних домів з хоромами, бо ніхто не знав, що завтра станеться, чи його праця відразу не спопеліє. То були страшні часи татарських набігів на Україну.

У тих часах вибирали люди під свої оселі такі місця, які, на їх думку, давали б найпевніший захист перед ворогом та в яких можна б знайти найвигідніші умови до життя: отож недалеко від води або над водою, а відтак близько коло лісу або очерету, де б, на випадок татарського набігу, найбезпечніше було сховатися або звідки можна було легко втекти від поганської неволі.

Першою роботою спасівчан, що тут оселилися, було прорубати серед тернового гайка круті стежки та покопати схованки для своїх достатків на випадок татарської навали... Ця праця тривала кілька років, поки були хати готові і село зажило як слід.

Спасівчани зайшли сюди з-за Дніпра також після татарського погрому, а тому що зупинились на тому місці на самого Спаса¹, тож і прозвали своє село Спасівкою...

Спасівчани жили тут, наче б у якій фортеці... До того ще вони умовились з сусідніми селами, щоб у кожному були наготові бочки зі смолою, які на випадок татарського набігу треба було запалити, аби тим способом повідомити інших про небезпеку. Такий лад завів у селі старий досвідчений козак, котрий прийшов сюди з першими поселенцями.

У Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славились тим, що не було між ними ні одного, який би не бував на Січі між низовим товариством. Рідня Судаків на той час складалася з старого Андрія — сімдесятирічного діда, сина

¹ Спас (яблучний) — велике християнське свято, яке відзначають 19 серпня.

Степана і його жінки Палажки, двох синів — Петра і Павла — та дочки Ганни. Властиво Петра тоді вже не було дома, на Запорожжя пішов. Другому синові, Павлові, було п'ятнадцять, а дочці Ганні — тринадцять літ. Поки діти були молодшими, господарством клопоталися Степан з жінкою. Дід Андрій пильнував пасіки, доглядав хату і дітей. Вважав своїм обов'язком привчити Павлуса до лицарського ремесла. Вчив його їздити на коні, кидати списом та арканом, стріляти з рушниці та з лука і орудувати шаблею. Часом оповідав йому про Запорожжя, про козаків, їхні звичаї та про всі походи й пригоди з свого життя. Діти слухали залюбки оповідання дідуса, а Павлусеві снилися відтак битви з татарвою, степ широкий, і він мріяв про те, коли й він підросте та стане славним козаком. Він і Ганну потай від діда навчав тих усіх штук, яких навчився від дідуса, бо дідусь часто повторював, що це не жіноче, а козацьке діло.

Від цих оповідань вироблялася у Павлуса завзята козацька вдача. В такому молодечім пориві зробив він не одно таке, за що хотіли його батьки покарати. Тоді він утікав або до діда в пасіку, або в тернину, звідки не вийшов би був нізащо в світі, хоч не раз був дуже голодний. Ганна просила за нього, вже так просила, так плакала, поки не випросила вибачення. Верталися разом додому веселі й щасливі. Батько звичайно в такому випадку погрожував Павлусеві пальцем, а до Ганни промовляв:

— Козир-дівка! Тебе б йно в посли слати...

Дід Андрій, повечерявши з сім'єю, сидів ще довгенько на призьбі, покурюючи люльку. Він дивився на зорі, міркуючи, яка буде погода. Наставав час сінокосів, і треба було людям погоди.

Відтак зняв шапку і став півголосом молитися. Посеред молитви відчув якийсь внутрішній неспокій, наче б чого злякався. Він пішов поглянути, чи вартовий біля воріт не спить.

Вартовий, загорнувшись кожухом, походжав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом.

— Співаєш, Филимоне? — заговорив дід здалеку. Він знав, що наблизитися до сторожа не можна.

— Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

— Мені чогось страшно, начеб де-небудь недалечко вовкулака блукав.

— Ет! Який там вовкулака! Вам би, діду, спати пора...

Дід Андрій завернув у село. Йому було соромно самого себе, що без причини боїться. Вже не йшов на другі ворота, а прямував до хати. У цій хвилі пролетів над сивою головою діда лилик

і легенько зачепив його голову крилом. А може, лише вітрець від крила повіяв. Та від цього дід аж набік відскочив.

— Господи! Що мені сталося? — заговорив сам до себе... — Хіба ж мені вже смерть у вічі заглянула? Чого я так лякаюся? Не в такій небезпеці бував, та не боявся, а ось і лилик настрашив. Тьху на тебе! Господи, спаси, помилуй!

Серед тихої ночі залунав церковний дзвін на тривогу. Дід Андрій, який щойно задрімав, схопився перший і поглянув у віконце.

— Степане! Зброю бери! В селі татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати... Дід Андрій зі Степаном стали зі списками в руках перед хатою, яка ще не зайнялася. За ними на призьбі сиділи налякані діти, притулившись одне до одного. Палажка поралась ще в хаті. Павлусеві приходило на думку забрати Ганю, скочити в город та сховатися в бур'яні. Та йому здавалося, що за плечима тата та діда безпечніше. Дрижали зі страху, він голубив і заспокоював сестру. Коли татарин розігнався до них — висовувався довгий спис, начеб гадючий язик, і той злітав з коня. Перед ними лежало вже декілька татарських трупів. Та в цій хвилі, наче б шуліка на курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахилився розмотати сина, та в тій хвилі татарська шабля розчерепила йому голову. Оборона пропала. Діти закричали в один голос і задерев'яніли. Татари позлазили з коней і зв'язали Степана. Один вхопив налякану на смерть дівчину. За неї вчепився з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув обох. Павлусь у розпуці схопив татарина зубами за руку і вкусив так, що той аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з усієї сили Павлуса кулаком по голові. Павлусь втратив пам'ять і впав на землю. Ганя кинулась прожогом у хату. Другий татарин піймав її за довгу косу і став тягнути до себе.

Тепер стала на порозі Палажка. В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очі налились кров'ю з лютості та розпуки. В руках держала сокиру.

Поки татарин зв'язував Ганю, Палажка кинулась, мов поранена левиця, і розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і, закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари вбивали жінок. Один зайшов збоку і схопив Палажку. Другий вирвав сокиру з її рук. Тоді Палажка стала оборонятися кулаками, мов довбнями, і зубами. Не могли її подолати, бо коли побачила, як її Ганю таки взяв татарин на руки і поніс, зомлілу, вона, мов несамовита, кусала і била кулаками та розкидала татар, мов околоту. Татарин добув ножа і вдарив

її в груди, в саме серце. В тій хвили відкрив Павлусь очі й побачив труп матері. Тепер уже нікому його боронити, і він проліз поза хату і сховався в бур'яні.

Павлусь підкрався під самі ворота і сховався в гущині дико-го бузку. У нього сильно билось серце. Ціла увага звернена була на те, щоб відопняти коня, сісти і непомітно втекти. Та це видалось йому неможливим. Татарам і не снилось відступати від коней.

У ту мить захвилювало на майдані. Залунали татарські крики, наче б за кимсь гнались. Павлусь розхилив галуззя бузку і придивлявся. Крики наближались саме до цих воріт, де був Павлусь. Він побачив, як кілька волів зі страшним ревом і задертими вгору хвостами гнались по майдані в бік воріт, розбиваючи всіх по дорозі. Невже ж вони налякалися чогось, щось їх сполошило, і тепер летять, мов несамовиті? Вони заревли глухо, вдарили на татар, мов тараном, і кинули їх під ноги. Кілька наляканих коней зірвалися з припон і погнались у степ. Остався лише один кінь, осідланий, що стояв збоку. Він теж налякався, але не міг зірвати вуздечки й, хоч став дуба, залишився на припоні, а воли пробігли біля нього.

Цю хвилю використав Павлусь. Татари, яких воли порозганяли, не помітили цього. Зате один дозорець-татарин, що стояв за частоколом та вступився волам з дороги, побачив утікаючого Павлуса. Хлопець був у білій свитині і відрізнявся від чорного сідла.

Татарин здогадався, що це хтось з бранців, і пустився наздоганяти. Поганець зміркував, що бранець втече. Він узяв з-за плеча лук та став у нього націлюватись.

Павлусь почув, як стріли свистіли йому понад голову. Він уже був певний, що татарин його не здожене. Та раптом щось у нього заболіло за лівою лопаткою, начеб ножем різнув.

II

Що це степ, про який у піснях співають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, отак на палець завбільшки. Ніде краю не видно. Обрій неба, наче вижолоблена півкуля, кругом вас далеко спочиває на землі. Ніде ні лісу, ні гори, лише мурашники видно. А поїдете десять миль в який-небудь бік — те саме й те саме... Ні краю, ні берега. Ось над одною з менших річок, які вливаються в Самару, стоїть висока могила, її прозвали Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так звється, і ніхто не наполягав на тому, щоб її назвати інакше. Але всі старші козаки знали, де стоїть Свиридова могила, і кожний до неї потрапить, хоч би і вночі. Тому-то частенько козаки умовлялись збиратися на Свиридову могилу як на місце, де можуть напевно з'їхатися.

Козак став придивлятися та хитати головою: «Що за мана? Вчора в цім боці заходило сонце, а сьогодні сходить? Хіба ж воно вертається?» Козак швидко поліз на могилу і відразу зрозумів усе. Згадався, що це якась велика пожежа. Це вже, певно, поганці десь бенкетують. Господи, спаси хрещений народ!

Семен Непорадний — він так звався — був кремезний козак літ тридцяти. Одягнений у широчезні, як море, червоні штани. На ногах добрі шкапові чоботи. Миючись, засукав рукави поза лікті і показав жилаві руки з п'ястуками, мов довбеньки.

Непорадний на Січі мав славу неабиякого силача. Згинав залізні штаби, а коня підіймав поперед себе, мов барана. Незважаючи на Семенову лицарську силу, його прозвали на Січі Непорадним за те, що в якійсь стрічі з татариним не вмів собі дати ради, аж поки товариші йому не допомогли. Та він цим анітрохи не переймався. На Січі не питали нікого, як зветься, там зараз давали кожному ймення, з яким не розлучався вже до смерті. Хоч би як козака негарно назвати, він цього не соромиться. Козаки говорили: «Не ймення тебе красить, а ти його краси». Найбільш чванився козак тим, коли на ділі довів, що він не є таким, яким його при першій нагоді прозвали.

В тій хвилині його вороний фоккнув два рази, підвів голову і настовбурчив вуха, якими став стригти. Раптом у траві щось забіліло. Козак побачив мале хлоп'я в білій свитині на чорному татарському коні. Воно держалося обіруч гриви, а кінь мчав прямо до могили. Прийшовши до річки, кінь одним скоком уже був на другім боці. Такого потрясіння не витримав хлопчина і впав з коня в траву по цей бік берега. Це був Павлусь. З плечей у нього текла кров.

— Скажіть, дядечку, — каже Павлусь слабим голосом, — що зі мною, чи я ще живу?

— Живеш, небоже, і здоров будеш — ти звідкіля?

— Зі Спасівки. Татарва пограбувала, спалила все, людей вимордувала, мою маму, тата і діда вбили, сестру взяли, — хлопець скривився на плач і став дрижати, мов у пропасниці.

— Еге ж, хлопче! Козакові соромно плакати, ось що. Виростеш — козаком станеш, тоді й засоромишся. Цить же!

Непорадний став своїми грубими руками загортати хлопця кожухом. Павлусь знов заспокоївся і став засинати. Тепер згадав Непорадний про Павлусевого коня. Кінь стояв біля вороного і хрупав траву. Непорадний припняв його і зняв сідло. Хоч який був сильний Непорадний, воно видалось йому важким. Він став його обмацувати та й усміхнувся: «Далебі червінці! О, і таляри... Ну, дав Бог сироті долю. Доброго коня собі вибрав. Ото поганець награбував, а як поховав штудерно. Я бачу, що в

татар вартніше сідло, ніж сам кінь з татариним». Заніс сідло до своєї лежанки і поклав біля Павлуся.

— Пугу! Пугу! — гукнули козаки, побачивши Семена. Семен не відгукнувся, щоб не збудити хлопця.

— Це ти, Семене? Чому не відгукнешся?

Непорадний збіг з могили і подався до них.

— Тихше, братіки, тихше! Дитину мені збудите.

— Ого! А ти звідки взяв дитину? Чи ти її вродив, чи Свиридова могила?

— Та ви не глузуйте з мене, я правду кажу. Небагато міг я розвідати, зараз і заснуло.

— Зварив, братіку, їсти? — запитало кілька голосів.

— Та трохи зварив, — каже Непорадний, оглядаючись за клопотано на козаків. — Не сподівався стільки гостей. Я готував на п'яťох, а вас, слава Богу, чи не п'ятдесят.

— Вгадав, далєбі, нас п'ятдесят. Стрінули по дорозі ватагу Тріски Остапа, — знаєш? Та й з'єдналися...

— Як не знати? А де ж він?

— Здоров, Семене! — озивається Тріска, злізаючи з коня. — Ну, не турбуйся, решту доваримо самі та й наїмося...

— То, кажеш, Спасівка в попелі? — питає один козак.

— Либонь, що так: я бачив сьогодні на світанку велику пожежу з цього боку. Хлоп'я говорило, що Спасівку спалили татари; решти не допитався, бо хлопець заснув.

Козак зажурився і похнюпив голову.

— Ну, а ти чого?

— Е, не питай! Я ж і сам зі Спасівки. Там батька-матір залишив.

— Семене! А як хлоп'я називається?

— Не встиг спитати.

Козак присів біля Павлуся і став до нього пильно приглядатися.

— Стій, козаче! Так не можна, — каже дід Панас. — Наврочись хлопця, то й умре з того. Ось йому сонце в лице світить. Зле, йому холодку треба.

Дід Панас приніс два колики, застромив у землю і розвісив на них свитину, щоб заслонити голову сплячої дитини. У ту мить Павлусь прокинувся і сів на лежанці. Того лише ждав Петро Судак. Він підійшов до хлопця.

— Ти, хлопче, зі Спасівки, це я знаю, — та чи знаєш ти там Судаків?

— Як не знати? Це мій рід. Я Павло Судак.

— Братіку мій рідний! — заговорив Петро і кинувся хлопця обіймати. — Ти й не пізнав мене, я ж Петро.

Павлусь дуже зрадив.

— Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати, сестра Ганя вже, мабуть, велика буде. Та й ти виріс неабияк. А що дідусь Андрій?

— Батька і сестру в ясир узяли, дідуся і маму вбили на моїх очах.

У Петра показалися сльози на очах, він їх обер, аби ніхто не бачив, та перехрестився.

За той час дід Панас перев'язав як слід рану Павлусеві й ліг біля нього. Один Непорадний zostався на варті. Ліг на могилі з рушницею і закури́в люльку.

III

Навкруги царювала тиша. Здавалося, що тепер від променів сонця степова трава сама з собою розмовляє, бо щось заодно у ній бриніло, як це буває в літню спеку.

Непорадний, дивлячись у сторону Спасівки, помітив незадовго, як хвилювала трава, а далі побачив татарина на коні. Татарин їхав пово́лі та все заглядав за слідами, куди рано проїжджав Павлусь. Від того часу потоптана трава вирівнялась, роси не стало, і слід стерся. Тому татарин так пово́лі проїхав ту віддаль, яку Павлусь проминув ще рано. Непорадний сховався в траву, аби його не помітив ніхто, і пильно зиркав за татаринoм.

Татарин прив'язав коня до куща, а сам пішов убрід на цей бік... Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе і став мерщій назад зсуватися з могили вниз: «Дурень я, та й годі! — подумав, наближаючись поза могилу до свого логови́ська. — Чи то штука на таку віддаль татарина вбити та й товаришів розбудити? Я його живого впіймаю».

Непорадний митець був арканом орудувати. Ніхто з товаришів не пам'ятав, щоб Непорадний не втрапив. І славний був у нього аркан: весь шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркан ловили козаки ворога, коней, а коли траплялося, то й дику козу, судака. Непорадний аж усміхнувся, беручи свій інструмент у руку. Затягнув на аршин петлю, відтак на таких самих віддальх поскладав увесь аркан. Один кінець держав цупко в лівій руці, а в праву взяв петлю зі складками мотуза.

Татарин підкрадався до обозу, як кіт. Він, ще коли сидів на коні, бачив, що козаки спали, мов мертві, що сонце пекло їхні голови, і знав добре, що коли людина спить на сонці, то має важкий сон, наче б зачаділа. Такий не легко прокинеться. Йому блиснула думка в голові зайти сюди і порізати всіх, мов баранів, поки один видасть з себе голос. Татарин поправив ще щось на собі і взяв ніж у зуби.

Цю мить використав Непорадний. Повернувся до татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою. Аркан

фуркнув у повітрі, став блискавкою розгортатися і впав на голову татарина, коли той брав ножа з зубів у руку. Петля вхопила його впоперек.

Коли перша штука з арканом є потрапити петлею як слід, то ще більша штука тягнути аркан так, щоб петля засилилася, а пійманий щоб не мав часу розмотатися. Легше це зробити, коли пійманий на бігу, — тоді він сам засиляється. А тут татарин стояв на місці, і треба було його засилити. У Непорядного бігали руки, як у ткача. Він великими куснями стягав аркан до себе, а відтак сіпнув з усієї сили, і татарин упав горілиць на землю. Миттю прискочив до нього Непорядний і вхопив лівою рукою за горло. Настала скажена боротьба. Татарин, пійманий в петлю, випустив з руки ножа. Він став пручатися і вивернувся настільки, що мав вільні руки. Непорядний зміркував, що татарин дужчий за нього. Гукнути б на товаришів, щоб допомогли? Знову би його прозвали та ще й насміялися. Ні! Мусить собі сам дати раду.

Татарин придавив Непорядному руку костистою щелепою до грудей так сильно, що вона аж заболіла. У цю мить вихопив татарин з-за пояса Непорядного гострий ніж. Саме тоді Непорядний вирвав свою руку і схопив татарина за руку, в котрій той держав ножа. Ще хвилину — і Непорядний зацідив з усієї сили татарина кулаком межи очі...

Дід Панас знав татарську мову і каже:

— Послухай, небоже. Хочеш бути живий, то говори правду, про що тебе буду питати, а то буде з тобою лихо. Козаки не знають жартів. Не то щоб тебе вбили, ще мучитимуть спочатку.

Татарин знов став злитися і страшно проклинати.

— Що він каже? — питали козаки.

— То ж то і біда, що нічого не каже. Ти мені кажи зараз, скільки вас було цієї ночі в Спасівці і де тепер твій кіш буває?

Татарин — ні слова, лише відвернув голову набік.

— Заговорить, коли гарненько попросимо! — промовив один козак, наближаючись з розжареним залізом. — Я заздалегідь приготував. Подержить, хлопці, ноги.

Козаки підняли татаринovu ногу вгору.

— Не дай пекти ноги, — каже татарин до діда, — я все скажу. Ми були цієї ночі в Спасівці. В нашому загоні було чотириста чоловік. Ватажував наш славний Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-Гірея. Що зі Спасівкою сталося, чи багато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на варті, а відтак погнався за якимсь хлопцем.

— Багато вас перебили в Спасівці? — питає Тріска.

— Не знаю. Я в Спасівці не був, а за частоколом вартував.

Тріска мотав усе на вус і підсміхався, бо вже мав у голові

готовий план, що йому робити: треба до татар приблизитися, а вночі на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з награваним добром та з ясиром ідеться поволі.

— Аллах! Аллах! Аллах! — заревло з усіх боків, аж луна степом пішла. Козаки усі розскачались від татарина і кинулись до зброї. Дивляться, а їх з усіх боків оточили (більш як сотня) козаки.

— Ха-ха-ха! — сміялися ті, що тепер прийшли. — Правда, що налякали?

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому коні:

— А у вас до біса який звичай? Вас би слід палицями! Збились, мов вівиці над сіном, та й про світ забули. А де вартові, де сторожа?

— На якого біса нам удень сторожі? — обізався Тріска. — Хіба ж ми посліпли?

— Видно, що й посліпли й поглухли. Ми під'їхали під самісінький обоз, а ви нічирк... Вам би чабанами бути, а не козаками, тьху, крамарі! Татарина торгують.

Трісці кров підступила до голови через таку зневагу.

— Ти не гримай! — каже і вдарив рукою по шаблі. — Ти нам не кошовий. Забирайтесь ік чортові, степ широкий.

— А нам саме тут подобалось. Як тобі тісно, то забирайся до лисого полуднувати.

— Побачимо! — гримнув Тріска і витягнув шаблю.

— Годі, люди добрі! — обізався дід Панас. — Татарин на спині, а ви сваритеся чортзна-чого! Ну, здоров, Андрію-сотнику! Злазь з коня і будь нашим гостем. Ти, Остапе, сховай свою шаблю для кого іншого. Я вас обох знаю. Гарні ви люди, а битись не дам. Хіба коли воля, то зарубайте мене першого.

Дід став між ватажками. Вони охололи і заспокоїлись.

Татарин просив, аби йому дали їсти. Йому розв'язали руки, дали чарку горілки і піднесли казанок з кашею. Татарин був голодний мов вовк і жваво напихав у себе кашу. Тепер стало йому весело, і він почав розмовляти.

— Може, тобі показати того хлопця, що ти за ним гнався?

— Ану, покажіть.

— Павлусю, ходи сюди!

Павлусь, побачивши татарина, задрижав усім тілом. Не хотів іти.

— Ну, ходи, не бійся. Він тобі нічого не зробить тепер, — підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивився зляканими очима на татарина. Татарин махав до нього рукою і усміхався. Він став до татарина приглядатися зблизька. Це справді такий, як ті крамарі татари, що в

село заходили. А які вони вчора були страшні! Він гадав, що перед ними ніхто не встоїть, а тут ось піймав його сам Непорадний та зв'язав, мов барана.

— А де твій кінь?

— Пасеться.

— А сідло є?

— Єге ж!

— Ти мені подаруй твоє сідло, а я тобі своє дам. Заміняємося та побратимами будемо.

— Міняйся, хлопче, це можна, — кажуть козаки. — Коли треба, то і з чортом покумайся.

— Може, він допоможе тобі сестру відшукати, — радив йому хтось.

Згодився. Татарин подав руку і дуже радий був. Павлусь уже йшов з сідлом, та стрів Непорадного і розповів йому про обмін сідлами.

Непорадний його затримав.

— Так ти, татарине, сідло міняєш з хлопцем?

— Вже й заміняв.

— Єге ж? А ти ж маєш своє сідло? Вибачай, це моя воєнна здобич — і ти, і твій кінь, і твоє сідло.

Татарин нахмурився і люто глянув на Непорадного.

— Ось що, небоже! Тобі не побратимства хочеться, а червінців, що в сідлі заховані, ось що!

Оба ватажки постановили підійти під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Попереду підуть козаки з Тріскою і стануть татар зачіпати, щоб їх з коша виманити. Тріска зі своїми втікатиме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля і привітає їх гарненько. Коли ж би татари не рушилися в погоню, тоді значить, що їх небагато і можна на кіш вдарити. Татарина поведе на аркані Непорадний. Такий наказ виголосив Недоля перед козаками і звелів сідлати коні.



1. Які люди жили в селі Спасівка?

2. Що ви довідалися про сім'ю Судаків? Якими постали перед вами Павлусь і Ганна?

3. Чому дід Андрій відчував якийсь неспокій, хоча нібито нічого не віщувало біди? Перекажіть відповідний уривок близько до тексту.

4. Як сім'я Судаків оборонялася від татар? Чому ніхто, крім Павлуса, не зумів залишитися на волі?

5. Розкажіть близько до тексту, як Павлусеві вдалося вислизнути зі спаленої ворогами Спасівки.

6. Чому Семен Непорадний дуже зажурився, коли побачив далеку заграву?

7. Детально перекажіть, як відбулася зустріч пораненого Павлуса і Семена Непорадного. Як поставився бувалий козак до малого втікача?

8. Як зустрівся Павлусь зі своїм братом Петром?
9. Розкажіть, як Непорадний зловив татарина, що переслідував Павлуса.
10. З якої причини полонений татарин захотів побрататися з Павлусем і запропонував помінятися сідлами? В чому полягала хитрість ординця?



1. Доведіть, що спасівчани готові були до оборони від ординців кожної хвилини.
2. Як ви вважаєте, хто міг бути винним у тому, що люди вчасно не прокинулися? На основі чого ви зробили такий висновок?
3. Які риси характеру Павлуса-втікача вам особливо подобаються і чому?
4. Якими постають перед вами козаки в цій повісті? Чому автор особливо увагу зосереджує на образі Семена Непорадного?
5. Що ви дізналися про походження прізвища козака Непорадного? Як до свого прізвища ставився сам Семен?
6. Як ви розумієте слова Семена Непорадного: «Бог дав сироті долю»?
7. Чому Непорадний вирішив полонити живого татарина? Що він хотів довести цим вчинком?
8. Як ви оцінюєте намір Павлуса заради сестри побрататися з татариним?



Прочитайте повість Андрія Чайковського «Віддячився» і подумайте, чим подібні, а чим відмінні між собою цей твір і повість «За сестрою».

Геройко-романтична повість

Ті пригодницькі твори, дія в яких відбувається у воєнні часи, а герої виявляють героїзм і здатність на високі душевні пориви, прийнято називати **геройко-романтичними**. Повість **Андрія Чайковського «За сестрою»** належить до цього жанру, адже події в ній відбуваються в часи нападу татарських орд на Україну. Головний герой із родинної любові і глибоких переживань за долю сестри-невільниці зважається на довгі, небезпечні й складні її розшуки, долає чимало труднощів, ризикуючи власним життям, але таки визволяє Ганну й повертається з нею в Україну.

Під час вивчення балади **Тараса Шевченка «Тополя»** ви вже ознайомилися з поняттям романтичного. У геройко-романтичних творах романтичними мотивами найчастіше є прагнення подвигу та справедливої помсти ворогам, а романтичний герой протистоїть натовпові, особливо якщо цей натовп кориться обставинам.



Романтичний герой — це непересічна особистість, якій властиві яскраві почуття, безстрашність, гостра реакція на спричинену кривду і яка діє в незвичайних обставинах.

У повісті Андрія Чайковського романтичним героєм є Павлусь. Коли рідний батько й старший брат-козак Петро опускають руки й навіть не намагаються рятувати Ганну, Павлусь вирішує розшукувати її самостійно, хоча для такої складної справи не має ні життєвого досвіду, ні помічників. Павлусь протистоїть загальноприйнятій думці, не зважає на аргументи старших, що Ганну як татарську полонянку знайти неможливо, слухає тільки голос свого серця й досягає поставленої мети.



1. Що таке героїко-романтична повість? Чому твір «За сестрою» належить саме до цього жанру? Які фольклорні мотиви використав автор?
2. Якими рисами характеру повинен володіти герой художнього твору, щоб його можна було назвати романтичним?
3. Хто з персонажів повісті «За сестрою», крім Павлуса, теж має окремі риси романтичного героя?

IV

У Павлуса забилося серце, коли почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво стрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували в Спасівці. Його огорнув страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам? Павлусь дрижав усім тілом, хоч надворі була спека, і дивувався, що козакам було те все байдуже, начеб на празник ішли. До нього наблизився брат Петро.

— Ти, братіку, вважай, аби де в купу не попав. Держися сотника або діда Панаса. Держи добре коня. Пожди, я тобі стремена до ніг приладжу. Поки що подержи мого коня.

Петро осідлав татарського коня, на котрім Павлусь утікав, укоротив стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Обом стали сльози в очах.

Петро був відважний козак і не жалів себе. Тепер йому стало ніяково, коли подумав, що його можуть убити, а тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людей. Хлопцеві саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє остатись позаду та пильнувати брата.

...З усіх боків засвітали на татарській стороні бойові свистілки, і татари з пекельним криком «Аллах! Аллах!» кинулись наваздогін козакам. Татарські коні, витягнувши шиї, мов гуси в польоті, з роздутими широко ніздрями гнались так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчачих шапках та вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони почали козаків доганяти. Віддаль між ними щораз меншала, а тут Недолі й не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півколом коня і став проти татар. Під час погоні татари замішалися.

Деякі їхні коні висунулись трохи наперед. Тріска першому стрічному татарині відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь погнався з татариним далі. Він усе ще держав шаблю вгору, поки не звалився з коня. Нога осталась в стремені, і так поволік його кінь у степ. Біля Тріски збиралася купа татар щораз більша. Він рубав на обидва боки, встеляючи землю навколо себе трупами. Частина татар зупинилась. Втікаючі козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся і крикнув:

— Пробі, хлопці! Ватажок між татарвою! Хто в Бога вірує, не даймо!

Понад десяток товаришів завернули коней і пустилися Тріску виручати. Тепер татари пустилися в погоню за іншими. У них були кращі коні. Мустафа заповзявся не випустити ні одного. Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків осталося всього сорок. Вони чекали вже на свою смерть, і кожен молився Богу в передсмертній годині. Татари згуртувались в продовгасту валку і вже досягали втікачів.

Тим часом Недоля заходився «привітати» татар. Він розділив свою сотню на дві частини і поставив їх лицем до дороги, куди мав втікати Тріска з своєю ватагою. Татари такі були певні у перемозі, що й не оглядались. Вони гнались уперед, мов хорти за серною.

Коли наблизились до того місця, Недоля дав умовний знак. Козацтво рушило з місця і в найбільшій розгоні вдарило на татар з обох боків. Залунало козацьке «Слава!»

Татари, не в змозі зупинити коней, гнались одною збитою валкою. Розгорнутися по боках проти напіраючого ворога вони й не гадали. У козаків аж руки мліли, а татари замішались так, що один другого рубав. Вони рвались уперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски, побачивши, в чому справа, завернула і вдарила спереду. Козаки встигли стільки нарубати татарських трупів, що зробилася з них гребля. Коні без вершників погнались у степ.

Непорадний піймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин розняв руки і впав на землю. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою вгору шаблею. Непорадний стримався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

— Вставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зв'язав йому руки і повів між своїх.

— Цей татарин для нас вартніший, ніж сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півголом до діда Панаса. — Полковник наказав мені неодмінно дістати якого знатного татарина. Від нього він гадає дізнатися дещо про намір орди.

Битва скінчилася. На побоїщі лежали трупи людей і коней.

Козаки погнались з арканами по степу ловити наляканих коней без вершників.

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, взявшись рукою за бік.

— Де Тріска? — спитав.

— Він поліг перший, — відповіли козаки. — Він стримав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати.

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гнались татари, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він відкрив очі.

— Прости мені, брате! Я тебе обидив, — сказав до нього Недоля.

— Аби мені... Бог... так... простив... мої гріхи... — просто-гнав Тріска. — Моліться... братіки...

На те все дивився Павлусь. Він перший раз спостерігав битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не здавалися йому такими страшними, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуса й маму, не взяли б сестру в полон. І в нього вселилась надія, що козаки відіб'ють ще й тата і сестру. Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погнались козаки й розбили татар до решти та звільнили полонених.

Про це заговорив він з Петром.

— Так не можна, братіку, — говорив Петро. — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Онисько казав, що татарський кіш невеликий. Вони з навантаженими возами далеко не зайдуть до завтра. Доженемо...

— Я б остався з вами, — каже татарин до Недолі.

— Про мене, оставайся! А чи приймеш християнську віру і зречешся свого Магомеда?

— Хоч би й зараз! — каже татарин. — Бог один.

— Дайте йому, хлопці, зброю і коня татарського.

Татарин радів дуже. Він не надіявся такого кінця і почував себе дуже щасливим. Скочив між татарські коні і знайшов зараз свого. Обняв його за шию і став пестити. Кінь пізнав зараз свого господаря.

V

Татарські бранці, що були в коші, зміркували зараз, що воно щось робиться, як йно почули свистілку, а татарва кинулася до коней та зброї і вийшла з коша. Бранці здогадувалися, щодесь недалеко, мабуть, козаки, і в них блиснула надія, що,

може, їх визволять. Вони почули татарський бойовий клич та зараз і побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягати вози і татарські гарби. Татари розмістили бранців за їх вартістю. Дівчат та малих дітей окремо, жінок та козаків теж окремо. Всіх стерегли пильно і не розв'язували їм руки. Гіршу частину здобичі вели на мотузках рядом з кіньми.

Бідні бранці були дуже змучені і відчували велику спрагу. Коли татари розмістилися кошом, кожен бранець приліг на траві, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки і босий, в одній свитині, із зв'язаними руками, він приліг на траві. Степан не знав, що сталося з Ганною та Палажкою; не знав, чи вони живі, чи в неволі. Він волів би, щоб їх убили. При згадці про неволю в нього завмирало серце з болю. Така неволя гірш смерті. А він лежав тут безпорадний.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуз, та тим ще більше затягав вузол. Даремна праця. Степан повернувся боком, відтак догори спиною і, буцімто жуючи паляницю, став зубами розмотувати мотуз. На його радість, вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового і розмотував зубами вузол. Вкінці почув свої руки вільними.

Не встаючи з землі, він вийняв обережно з кишені ножа і найближчому товаришеві розрізав мотуз. Ніж пішов по руках, а вартовий татарин і не здогадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в ту мить пригналось до коша кілька татар і почали щось балакати. Від того в коші наче загорілось. Татари сідали на вози і вирушали з місця.

Бранці посхоплювалися і гуртом скочили над берег ріки, в комиш. За ними побігло багато й таких, що не встигли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що осталося.

Хто не встиг утекти, мусив тепер бігти, мов собака, поряд з татарськими кіньми, а хто нездужав, тому зараз відрубали голову, якщо нагайкою не могли його підігнати. За мить осталося лише потоптане місце, де стояв татарський кіш...

Уже розвиднілось, як утікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комиша і крикнув:

— Наші!

Посхоплювалися. На місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки-братіки, не дайте пропасти!

Втікачі бігли прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопці! — гукав Недоля. — Нагодувати голодних!

Козак добував з торбини що мав і подавав.

— Коли б вас так передучора Бог приніс був, не було б тої халепи, і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо.

У цю мить скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — він обняв батька за шию і почав плакати.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан, хлипаючи. — Татарва піймала і Ганну, і маму.

— Маму — ні, її татарин убив, я бачив.

— А мене ж, тату, не пізнаєш? — обзивається Петро.

Степан не пізнав спочатку, а відтак обняв старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

Спасівчани, які тут були, порадилися і вирішили з возами, кіньми і відібраним добром вертатися вранці додому. Степан попросив сотника, щоб пустив і Петра. З цього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань Андрія, що то значить татарська неволя, в яку попала Ганна. Кожна дитина на Україні знала, що поганці виробляють з бранцями, як їх продають, мов товар, на базарі. І він уявляв собі свою любу сестричку, як її татарин веде на мотузі на базар, як її поганці оглядають та торгують, а відтак везуть у далеку турецьку землю, геть за море, і звідти ніколи їй не вернутись. Він збирався на плач.

— Хіба ж, тату, так її, нещасну, залишимо без помочі?

— Так мусить бути, коли не годе інакше, — каже батько. — От ліпше не рви мого серця. Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, то її визволимо.

— А знаєш ти, братіку, де Крим? — обзивається Петро. — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, та й її не відшукаємо. Пропало!

Павлусь затяв зуби і не говорив більше нічого. Настала ніч. Всі полягали спати. В обозі затихло. Тоді Павлусь устав потишеньку, надягнув на себе кожущину, взяв сумку з сухарями у брата, його два пістолі, мішечок з кулями і ріжок з порохом, припняв свою шаблю і пішов, несучи своє сідло на голові, поміж сплячих козаків прямо до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і якомога обережніше виїхав поміж горючі ватри вартових козаків у степ. Від'їхавши на таку віддаль, що його кулею не досягнути, він притиснув стременами коня і погнався галопом...

Коли Степан з Петром рано прокинулись, Павлуса не було. Їх аж заморозило. Вони відразу здогадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестру, а звідти, напевно, не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець з цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде.

VI

...Він прокинувся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік. Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах. Чоловік був одягнений у подерту, брудну одягу і мав на голові татарську шапку. Уся його зброя — довгий ніж за поясом.

— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув і сплюнув крізь зуби.

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Та ж це, напевно, харциз, розбишака, про яких стільки від дідуся наслухався.

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як його серце затривожилось.

Павлусь схопив миттю пістоль і відвів курок. Та поки встиг вистрілити, харциз ударив його ногою по руці, і пістоль випав геть з руки.

— А диви, жаба! До пістоля береться.

Харциз одною рукою придержував Павлуса, а другою зв'язав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав. — Я так зі страху, бо ви мене страх налякали... Я, далєбі, нічого... Я за сестрою шукаю... Її татари в ясир узяли. Пустіть, дядечку... пустіть, Бога за вас молити буду, а то я запізнюся.

Розбишака осідлав коня. Він зараз змиркував, що в сідлі є гроші, бо усміхнувся. Пістолі заткнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

— Ну, тепер поїдемо до татар!

Павлусь поглянув на харциза та аж задерев'янів. У того світилися очі, мов у вовкулаки.

— Куди ж ви мене везете?

— Тобі кажуть: до татар. Однака наша дорога.

— Ви чоловік бувалий, допоможіть мені, будь ласка, сестру відшукати, визволити. Велику заслугу в Бога матимете, до того ж я вам ще гарненько заплачу.

— А в тебе є гроші?

— Є, далєбі, і червінці, і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злобно. За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що

верталися з Києва в Крим. Було їх не більше як двадцять чоловік. Харциз, в'їхавши між них, почав щось по-татарськи розповідати, показувати на Павлуся. Його взяли татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його голову і заглядали в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуся зародилось лихе передчуття. Він здогадувався, що харциз продає його татарам. Татарин вийняв гаманець з грішми і став їх лічити на руку харциза, який не злазив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався у степ.

— Дядечку, дядечку, чого мене лишаєте? — голосив Павлусь. Він хотів за ним бігти. Павлуся придержав татарин за руку:

— Не втікала, бо зв'язала тебе на мотузок; твій тато продав тебе мені.

— Який він мені у чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а навздогін харцизові гукнув: — Продав ти мене, юдо, Бог тебе певно покарає!..

Харциз був дуже задоволений. Добув без труду коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє-загуляє, аж чортам стане заздрісно. Він заспівав, аж луна по степу пішла. Він був такий зайнятий собою та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. Аж ось побачив ватагу козаків, що над'їхали з протилежного боку. З ними не хотів харциз зустрітися, аби часом не натрапити на кого знайомого. Про нього недобра слава ходила на Україні. Його знали як харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було в нього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу на Україну, крав козацьких коней, хлопців та дівчат, де вдавалось, і перепродував татарам. Тепер наткнувся він на козаків так нежданно, що нікуди було втекти. Неодмінно зловлять на аркан або уб'ють з рушниць, а може, ще вдасться вибратися.

Він скинув шапку і став вигукувати:

— Пугу! Пугу!

То була ватага Недолі. Харциз приїхав до нього.

— Братіки, козакі! Слава Богу, що я з вами стрінувся.

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав та хіба сирою рибою живився, бо й кресала в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів та сушеної риби. Він, не злазячи з коня, заїдав, аж тріщало. Козаки пильно до нього приглядались.

— Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? — питає Непорадний.

— У татарина вкрав, прости Боже гріха,— каже харциз, усміхаючись.

— Пане сотнику,— каже Непорадний,— він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме. Харциз зблід.

— Про якого хлопця,— каже,— ви говорите? Я нічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину,— крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулось на нього кілька козаків. Його стягнули з коня і зв'язали.

— А дивіться, хлопці,— каже один,— далекі, і Петрові пістолі має.

— Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля.

До харциза наблизився й татарин, що тепер пристав до козаків. Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

— Я його знаю,— каже татарин до сотника.— Він потурнак¹, татарам служить, людей продає. Його звуть Карим.

Харциз зблід ще більше, тепер йому амінь.

— Еге ж, це той Карий! Його ціла Західніпрянщина знає. Жінки дітей ним лякають. Ось ти, небоже, знав, де схованки шукати!

— Смерть! — гукали козаки.

Вони готові були кинутися на нього й розірвати на шматки. Татарин вийняв ножа і наблизився до Карого. Той задрижав і видивився переляканими очима на свого ката. Татарин дивився у вічі Карому, та від того погляду Карому кров охолола в жилах. Карий згадав щось дуже страшне, начеб людину з того світу побачив.

— Пізнаєш мене? — цідив слово за словом татарин.— Я Гусейн, син Мустафи. Пам'ятаєш? Ти клявся бути мені побратимом, на шаблю присягав. А відтак... ти зарізав старого батька і пограбував... Пам'ятаєш? Ми прийняли тебе в хату, мов свого, а ти...

Татарин узяв Карого за ногу й поволік у степ. Проклін Павлусів здійснився.



1. Як Петро попідкувався про молодшого брата напередодні бою з татарами? Чому він не міг весь час бути поряд із Павлусем?

2. Як зреагували татарські невільники на напад козаків?

3. Розкажіть, як загинув отаман Тріска.

4. Знайдіть у тексті уривок про взяття в полон татарського ватажка. Чому Непорадний не вбив його відразу?

¹ Потурна́к (застаріле) — потуречений чоловік.

5. Що вчинив Павлусів батько Степан, коли в татарському таборі почався переполох? Де і чому саме там переховувалися невольники до приходу козаків?

6. Чому батько і Петро відмовилися шукати Ганну в Криму? Чим вони аргументували свою відмову перед Павлусем?

7. Близько до тексту перекажіть епізод зустрічі Павлуса з харцизом. Чи розумів хлопчик, що перед ним розбійник? Коли в цьому пересвідчився остаточно?

8. Чому харциз не втік від козаків, а вирішив просити в них харчів і брехати, що сам був татарським невольником?


9. Що і від кого довідалися козаки про Карого? Як здійснився Павлусів проклін?

1. Розгляньте картину Леоніда Литвина «Козацька пісня». Що зображено на передньому плані картини? А на задньому? Якими постають січовики на художньому полотні? Які кольори домінують на картині? Чи вдалим є поєднання цих кольорів і чому саме?

2. Доведіть, що картина Леоніда Литвина переносить нас у сиву давнину й допомагає краще зрозуміти літературні тексти, наприклад, окремі епізоди повісті Андрія Чайковського «За се-строю».



Л. Литвин. Козацька пісня

 **Леонід Литвин** — сучасний український художник, родом з Волині. На багатьох його картинах відтворено епізоди із життя Київської Русі та України часів козацтва.



1. Чому Павлусь перестав боятися татар аж тоді, коли побачив, що козаки часто здобувають перемогу?
2. Чому Павлусь не хотів вертатися з батьком і старшим братом у Спасівку?
3. Як ви оцінюєте рішення Павлуса самому податися на пошуки сестри? Про які риси характеру хлопця цей вчинок свідчить?
4. Як ви розумієте слова Недолі стосовно Павлусевої мандрівки в Крим: *«Як хлопець з цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде»*?
5. Чим ви поясните готовність Павлуса віддати харцизові чи взагалі будь-кому іншому гроші й коня, щоб тільки йому допомогли знайти сестру?
6. На прикладі Непорядного доведіть, що обманути бувалого козака не зміг навіть хитрий харциз.
7. Чому з Карим розправилися не козаки, а татари? Які епізоди з життя харциза вас найбільше схвилювали й чим саме?



Уявіть, що ви опинилися на місці Павлуса. Як ви поведелися б у ситуації з харцизом? Пригадайте, з якою метою у творі вжито гіперболізацію. Змальовуючи події, теж використовуйте гіперболи.

VII

Павлусь, виплакавшись, заспокоївся. Він сидів на татарській гарбі, підігнувши коліна під бороду, і замислився, що йому тепер робити. Татарин підсунув йому шмат паляниці й кухоль молока. «Може, воно так ліпше, — подумав Павлусь, — що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, й сестру легше знайду».

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він був тямущий, і татари не могли надивуватись. Інші бранці були якісь недоступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послуговувався ними в розмові задля вправи.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший татарин з сивою бородою.

— А куди мені тікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я і не знав, що між вами такі добрячі люди бувають.

— Ми купці. Ти останься між нами, нашу віру прийми.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш зректися хреста, плюнути на нього.

Павлусь плюнув би татаринкові в очі за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчити вашу мову, а це опісля.

— Добре, певно! — говорив татарин. — Коли станеш мусле-мом, то й вільним станеш, а потому можеш до великої почес-ті у нас дійти... ти гарний хлопець. Не один з ваших був у нас великим візиром у падишаха в Царгороді.

— А що це «падишах»?

— То цар турецький, дуже великий пан. Словом, цар.

— Того не знаю. У нас на Україні немає царів, а є гетьман, а на Січі кошовий отаман.

— Вашого гетьмана можуть скинути, а вибрати іншого. У нас не так. У нас хто вродиться падишахом чи ханом, то вже й до смерті ним буде.

Нарешті зупинились у селі Коджамбаку, де була їхня осе-ля. Сулейман-ефенді¹, той старий з сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже багатим татарським купцем. Він вів широ-ку торгівлю між Царгородом та всіма приморськими містами й Україною. Його оселя мала вигляд малого містечка. Стояли тут рядком кам'яні будинки, звичайні і двоповерхові, були шопи² для возів й коней, склади з крамом, а при одним боці стояв великий двоповерховий дім, де мешкав Сулейман.

Ходило туди багато людей. Досі здавалося Павлусеві, що татарва — то найчорніші люди на світі. Тепер побачив ще чорніших з Африки, що звивались тут, прислужуючи.

Сулейман приїхав на свій гарбі під самий рундук будинку. Звідси повиходили слуги і низько кланялися Сулейманові. На-зустріч батькові вийшов його син Мустафа. Коли привіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуся:

— Хто це?

— Цього хлопця привіз тобі на гостинець, я його купив. Поклонись новому твою панові, — наказав Сулейман Павлу-севі. — Будь слухняний, як досі, і буде тобі добре.

Мустафа сказав щось якомусь татаринові, той узяв Павлу-ся за руку й пішов між челядь. Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна нагорі були заслонені густою дерев'яною решіткою.

Увійшовши до челяді, Павлусь не знав, що робити. При-йшов найстарший між слугами і став його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по-українськи.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув татарин і вийшов. До Павлуса присту-пив один невільник-українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є. Він, бач, потурнак, то хто його питає про Україну, він дуже соро-

¹ Е ф е н д і — у Туреччині ввічливе звертання до чоловіка.

² Ш ó п а — повітка; накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу тощо.

миться, бо совість гризе, що покинув Христа і збусурманився. Тому він і злющий такий на нашого брата, мов пес, гірш татари́на.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років п'ять, небоже! — він тяжко зітхнув.

— Не пробували втекти?

Невільник усміхнувся сумно.

— Поки добіжиш до Перекопу, то п'ять разів зловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть.

— Як вас, дядьку, звуть?

— Остапом Швидким.

Саме тоді вбіг до челядної чорний невільник і покликав Павлуса до пана. На підвищенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик, на якому диміла велика, мов кадильниця, люлька, з котрої Мустафа потягав цілі клуби диму, а далі лежали різні ласощі.

Павлусь зняв шапку і вклонився.

— Приклич товмача¹, — звернувся Мустафа до слуги.

— Не треба, — каже Павлусь, — я знаю по-вашому.

— Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звуть.

— Ні, тебе так звали; ти будеш зватись тепер Гусейном.

— Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри!

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повісьте. Пощо мені опісля в смолі горіти?

Мустафа засміявся з наївності хлопця.

— Кажу тобі, що вільним станеш.

— Я й так визволюся, коли захочу.

— А то як?

— Втечу та й годі.

Мустафа сплеснув у долоні. Увійшов потурнак-наставник.

— Цього зухвалого гяура² випороти і до конюхів дати!

Потурнак схопив Павлуса за руку і повів униз. Внизу, в челядній, вибили Павлуса так, що зі спини аж кров потекла. У хлопця бігли сльози з очей, аж покусав губи до крові, а ні разу не застогнав. До нього підійшов земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били? З ним не можна просто балакати, як з нашим братом. З ним треба хитрувати, низько кланятись. Що ж ти сказав?

— Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

— Хто ж так говорить? Тобі треба було вдавати покірного, тебе лишили б у горниці на послугах.

¹ Товмач (застаріле) — перекладач.

² Гяур (застаріле) — іновірець у мусульман.

Остап скинув з Павлуса сорочку і помастив якоюсь маззю його рани після нагайки...

Павлусь любив коней. Тут обдумував способи втечі. Коня вже вибрав найліпшого. Готувався до втечі повільно і розумно. При цьому був покірний, слухняний, усім служив охоче, так що ніхто його не запідозрював. Одного дня виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун. Він пізнав відразу Павлуса і прикликав його до себе.

— Добре тобі тут? Навчився бути покірним? Позавтра вернешся до покоїв.

— Як накажете.

А собі подумав: «Чорта лисого швидше побачиш, ніж мене в покоях». Павлусь не хотів відкладати втечі. «Або втечу і вернуся сюди з козаками й усі ті шатра поперевертаю, або мене зловлять і повісять. Довше так жити не можу, а бідної Ганни, мабуть, не відшукаю, пасучи табуні або вислужуючи татаринів у дворищі».

... Коли розвиднілось, годі було хлопцеві не стрінати татар у степу. Дехто і питає, куди він їде. Тоді Павлусь говорив, що його послали у справі і він має вертатись зараз. Його не спиняли. Та трапився один татарин, що йому не повірив. Він пізнав Сулейманового коня. Павлусь назвав інакше улус¹, звідки буцімто виїхав. Татарин зв'язав йому руки і повів у Коджамбак, де сподівався взяти винагороду за пійманого втікача.

— Ти, певно, не знаєш, що тебе жде.

Павлусеві блиснула в голові спасенна гадка. Він відповів:

— Як відрубають голову, то не одну, а дві.

— А то як? Хіба в тебе дві голови?

— В мене одна, а в тебе друга, то чей же дві. Ти сподіваєшся плати за втікача?

— Сулейман-ефенді багатий чоловік і заплатить добре.

— На цей раз або голову зітне, або вибатожити звелить. Мене послав пан по знахаря. В степу знахар живе. Я знаю його печеру. У мого пана син-підліток занедужав. Що не робили, нічого не помагає. Та бранці сказали панові про нашого знахаря. А він мені дідусем по мамі доводиться. Пан Мустафа кличе мене, гладить по голові та й каже: «Їдь по того славного чоловіка. Бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїжджає сюди. Я його золотом обсиплю, коли допоможе. Коли не привезеш, каже, то твоя смерть». Тепер хай буде тому смерть, що мені не дав доїхати... Ти мусиш поїхати зі мною до мого пана і все гарненько розповісти, бо мені не повірять.

Татарин закликав люто, завернув коня і щосили поскакав. Павлусь вернувся до табуна надвечір. Коли того дня рано доне-

¹ У л у с — татарське селище.

сли Мустафі про втечу невільника Павлуса та ще про крадіж найкращого коня, він розіслав гінців і назначив кару сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, то продати його першому стрічному татарині. Але Павлусь вернувся сам. Про це повідомили Мустафу, і він замінив засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, аби їм відійшла охота втікати. На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позгнали всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім: у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і почав невільникам виголошувати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його спочатку на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив їх на двадцять. Саме тоді в'їхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька багато одягнених слуг. Усі розступились. Він виїхав на середину й тут виголосив співучим, трохи гугнявим голосом:

— Слухайте, невірні гяури! Мій пан, ханський Ібрагім і любимець, — нехай йому Аллах дасть довгий вік, — звелів у своїй ласкавості спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милості Девлет-Гірея, славний лицар Мустафа-ага¹, що цього літа ходив з загоном воювати з невірними на Україну для слави Аллаха і його пророка Магомета. Хто виявить його місце, стане достойним його ласки і нагороди його милості. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його обов'язково повісять.

Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарськи:

— Я знаю, де перебуває твій пан.

— Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, то тобі відріжу язика.

— Не тобі скажу, а твоєму панові.

Мулла закусив губи.

— Цього невільника забираю зараз до його милості Девлет-Гірея Ібрагіма. Відтепер він під моєю рукою.

Усі невільники зітхнули. Вони зраділи, що Павлуса обминула кара.

VIII

Девлет-Гірей мешкав у столиці кримського хана, в Бахчисараї. З Коджамбака треба було їхати туди яких три дні. Під час дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі.

¹ А г а — у султанській Туреччині — титул воєначальника й начальника деяких груп придворних слуг.

Заїхали в дворище Девлет-Гірея. Це був чоловік дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

— Не треба, пане, товмача,— обізвався сміливо Павлусь і вклонився низько, по-татарськи, Девлет-Гіреєві: — Я сам умію по-татарськи розмовляти.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика винагорода; коли ж збрешеш, так хай тебе Аллах...

— Я скажу всю правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я на власні очі бачив Мустафу-агу в битві; а що відтак з ним сталося, це знає вже моя сестра Ганна Судаківна.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Анітрохи. Вона все бачила. Коли б її лише знайти. Вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками. Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганна.

Девлет-Гірей подобрів. Він сплеснув руками і наказав прикликати свого завідчика.

— Випитай цього молодого гяура про його сестру і зараз мені її відшукати між бранцями. Коли б її не було в Криму, то привезти її за всяку ціну хоч би з кінця світу.

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло,— каже Девлет-Гірей,— візьми цього малого до вітальні, і щоб йому нічого не бракувало!..

Оставшись у світлиці, вистеленій м'якими турецькими килимами, Павлусь упав навколішки і почав молитися:

— Боже наш! Я бачу Твою руку в цім усім. Я, бідний невільник, пустився навмання, бачачи в цьому моє спасіння. Ти вдержав мене і завернув, та це мені вийшло на добре. Мали мене нагайками вбити, та Твоя могутня рука спасла мене. Чи гадав я, куди мене Твоє святе Провидіння заведе? Боже, Боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допоможи мені! На Тебе моя надія!

Павлусь ревно плакав, а коли заспокоївся — заспівав уперше відтоді, як утік зі Спасівки.

Девлет-Гірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що вернулися з походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками і там пропав його син-одинак. Більше татари не могли сказати нічого. Девлет-Гірей і Павлусь побоювалися одного: а коли дівчини не знайдуть? У такій непевності жили три тижні. Аж одної п'ятниці, коли татари молилися в мечеті і з ними був сам Девлет-Гірей, появився в його дворищі на запіненому коні гонець з вісткою, що дівчину знайшли й везуть на татарській гарбі.

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись.— Дозволь мені поїхати назустріч сестрі. Моє серце так стужилося за нею. Дозволь мені...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого,— каже до гінця,— проведи хлопця назустріч.

Зараз вивели осідланих коней. Павлусь скочив на коня, мов птах, і, вклонившись Девлет-Гіресві, поїхав.

Павлусь мало очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був накритий плахтою. Павлусь став біля воза, зупинив його і миттю зіскочив з коня. Татари, побачивши так по-панськи одягненого хлопця, не противилися йому.

— Ганю! Ганнусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

Ганна закричала не своїм голосом і зомліла. Татарка кинулась її рятувати. Винесла її з воза і поклала на траві.

— Ганю, голубко, та що бо ти? Я стільки світу обійшов, поки тебе відшукав, моя ластівко. Отямся! — говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити та цілувати.

Татарка встигла принести води. Обілляли дівчину, і вона відкрила очі.

— Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже небагато, хоч мені весь час товкли в голову цю та-



тарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчитися.

— Тепер не будуть... Слухай... То чого ми ждемо? Їдьмо. Тобі, може, на коні було б ліпше.

— Ой, так, так, Павлусю! — вигукнула Ганна, аж у руки сплеснула. — Я вже так давно на коні не їздила.

— Дати для неї коня! — наказав Павлусь.

Татарці це не сподобалось. Їй здавалося, що везе знатну особу, жінку, на яку не сміє вітрець подути, а вона, як простий татарський хлопець, на коні гарцює. Поки доїхали до гірейського дворища, Павлусь розказав їй по дорозі все, що пережив від тої хвилі, коли почули дзвони церковні, як напали на село татари та її схопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворності. Павлусь одного лише боявся, але цього Ганні не сказав, аби її не злякати. Коли б так лубенському полковникові спало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубати, тоді їм було б амінь.

IX

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як на Україні, що дерева все ще зеленіли, хоч деколи й холоднувало було. Та він, сердешний, збився з рахунку і не міг зміркувати, коли буде Різдво. Минулого року такі веселі свята були! Він ходив з хлопцями колядувати, ковзався на санках, а тепер і не знає, коли свято... Те саме думала й Ганна. Їй теж весело було тоді, коли внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої.

Павлусь непокоївся, чи посланці Девлет-Гірея застануть ще Мустафу живим. А старий хвилювався теж. Вже більше місяця минуло, як посланці поїхали, та слух по них пропав. Він знав, що посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичай міжнародні і не торкнуть їх. Та він боявся харцизяк або татар-ногайців. Ті певно не вшанують нічого, а, пронюхавши у них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто і не дізнається, де ділися.

Нарешті! Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа їде живий і здоровий. Девлет-Гірей звелів сідлати коні й виїхав з цілим почтом назустріч.

Коли про це довідався Павлусь, не втерпів і полетів до жіночого відділу. Сторож не хотів його пустити. Стали обидва шарпатися. Коли б це був хто інший, сторож неодмінно штрикнув би його ножом. Але цього невільно було торкнути, бо так наказав пан усім слугам. Викликали Ганну.

— Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо вільні! — Більше не говорив нічого. Наказав якнайшвидше осідлати йому коня і побіг навздогін за почтом, але вернувся з дороги.

«Яке мені діло до нього! Добре, що живе. Тепер хай і зараз здохне за ту кривду, яку нам заподіяв. Чорт їх бери, усіх татар. Маму вбили, дідуся... нас замучили... Заждіть, чортові сини! Вернусь я ще сюди, може, і не раз, та не на посторонку, як невільник, а з козацтвом, як лицар! Заждіть, я ще вашого дідьчого хана за бороду скубну, не то що...» Так міркував Павлусь, вертаючи до дворища.

Що буде тепер? Чи вертатися їм таки зараз, чи переждати до весни? Взимку на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків здибати, заблукатись та й замерзнути. А що було б, коли б татарин не додержав слова та не хотів пустити на волю? Правда, він їм цього не обіцяв, лише говорив про велику винагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?! Коли б татарин не хотів пустити їх на волю, тоді Павлусь уб'є сестру, татарина проколе ножом. Хай тоді повісять або кінями розірвуть... все одно.

Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-Гірей вернувся з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім, що аж улисувався, коні і усміхався до батька, котрий аж сіяв з радості.

«Бач, який тепер бадьорий! — подумав Павлусь. — А на аркані у Непорадного то скривився, наче б кисллицю вкусив. А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся».

Саме тоді його прикликали до Девлет-Гірея. По дорозі зустрів Ганну. Її теж туди вели. Стали обоє перед ханом, що тримав сина за руку, наче боявся, щоб його знову не забрали.

— Ви казали правду. Тепер я хочу здержати своє слово і винагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі. Пусти нас... Хочемо своїх бачити.

— Хай буде по-вашому! Ідьте додому, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому і не жити більше.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі не чіпали.

— Авжеж, дістанете грамоти і охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти вільний, подай мені руку, мій друже, — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуса. — Мені вже розказували, який ти бравий козак. Та одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Тепер признаюся, що я збрехав. Без цього не бачити б мені її більше.

В ту мить Павлусь згадав щось. Він почервонів увесь, мов

буряк. Йому соромно стало, що забув, що мав сказати. Взяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-Гірею! Коли ти мене так обласкав... то я про одне тебе прошу, не відкажи мені цього. У Сулеймана-ефенді живе невільник Остап Швидкий, українець, земляк мені. Звели його викупити і подаруй мені. Він мені був рідним батьком, коли я у неволі попав. Він завивав мені рани, коли мене зрізали нагаями. Я поклявся віддячити йому. Хочу йому волю випросити.

— Добре в тебе серце, хлопче! — сказав Девлет-Гірей. — Остап Швидкий, невільник, вернеться з тобою на Україну.

Девлет-Гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак.



1. Як велося Павлусеві з татарами-купцями? Чи можна сказати, що вони ставилися до нього добре?

2. Про що вели мову татари-купці з Павлусем і чому?

3. З якими українцями за походженням зустрівся Павлусь у турецькій неволі?

4. Чому Павлусеві всі радили бути покірним своїм господарям?

5. З якої причини Павлуса взяли не в покої, а змусили працювати біля коней?

6. Розкажіть про підготовку Павлуса до втечі з неволі. Чому вона не вдалася?

7. Як Павлусь уникнув смертної кари? З якої причини Мустафа не зміг покарати хлопчика двадцятьма дротянками?

8. Яку інформацію хотів отримати Ібрагім Девлет-Гірей від полонених з України?

9. Пригадайте, що знав про Мустафу Павлусь. Як саме він вирішив використати свої знання для порятунку сестри?

10. Як поставився Павлусь до змін у стосунках із татарами? Чому не радів цим змінам?

11. Чи випустив Ібрагім Девлет-Гірей Павлуса і Ганну на волю? Як ви оцінюєте його вчинок?



1. З якою метою Павлусь так заповзято почав вивчати татарську мову?

2. Що довідався Павлусь від татарів про відмінності між султанською та гетьманською владою, про торгівлю людьми, про чужу віру?

3. Як ви думаєте, з якої причини Ібрагім-потурнак і Остап Швидкий так відрізнялися один від одного, хоч обидва були українцями?

4. Чому Мустафі зовсім не сподобалися сміливість і гідність Павлуса?

5. Як ви оцінюєте те, що Павлусь не схилявся і не принижувався перед Мустафою?

6. На основі прочитаного доведіть, що Павлусь був дуже кмітливим і хитрим хлопчиком.

7. Як почали ставитися до Павлуса татари після того, як він порадив Ібрагімові Девлет-Гірею, де шукати сина? Чи можна таке

ставлення вважати гостинністю, людяністю, вдячністю, чи тільки запобігливістю і нагородою за сприяння?

8. В останній частині повісті знайдіть роздуми Павлуса про те, що в майбутньому він обов'язково помститься татарам за смерть матері й дідуся та за свої з сестрою поневірання на чужині. Як ви вважаєте, згодом хлопчик забуде про помсту чи справді стане козацьким кошовим? Свою думку обґрунтуйте.

Композиція

Художній твір становить дуже складне, багатогранне єдине ціле, що складається з певних окремих частин. Ви вже знаєте, що у творі мають місце сюжетні лінії, сукупність яких в основному складає сюжет, а також позасюжетні елементи.



Композиція — це зумовлена задумом автора побудова художнього твору, певне розміщення і співвідношення його складових частин.

Інколи замість термінів «будова твору» чи «композиція» вживають термін «архітектоніка», що з грецької перекладається як «мистецтво керувати», тобто вміння автора компонувати, впорядковувати, складати.

Композиція кожного твору індивідуальна, але вона завжди дисциплінує процес втілення авторського задуму, не дає можливості окремим компонентам тексту вийти за межі тематики й проблематики. Вдала композиція твору нагадує будову живого організму, в якому кожен орган виконує певну функцію. Кожне речення, кожен епізод, портрет, пейзаж, діалог має певне місце у творі, і його аж ніяк не можна перенести в інший розділ або частину. Композиція передбачає стрункість викладу, логіку описаних подій та вчинків персонажів, часово-просторові параметри світу, в якому діють герої. Так, у повісті Андрія Чайковського «За сестрою» події розгортаються від нападу татар на село Спасівка до порятунку Павлусем сестри Ганни в Криму. За такий досить тривалий час головний герой зазнає багатьох пригод, але не змінює свого рішення. Усі інші персонажі твору теж діють у чітко окреслених рамках теми твору, історичної епохи та особливостей свого характеру. Вдала композиція повісті постійно тримає читачів у курсі певних подій, акцентує їхню увагу на головному, не дає художньому матеріалу «розповістися по швах», а творові стати нечитабельним, заплутаним.



1. Що таке композиція художнього твору?
2. Які терміни часто використовують замість слова «композиція»?
3. Які основні функції композиції художнього тексту?



Михайло
Стельмах
(1912—1983)



Один із найліричніших українських прозаїків Михайло Панасович Стельмах народився 24 травня 1912 року в селі Дяківці Літинського району на Вінниччині в селянській родині. Через нестатки сім'я вибралася на заробітки в Одесу, де батько майбутнього письменника працював вантажником. У двадцяті роки Стельмахи повернулися назад у рідне село, так і не ставши багатшими, тож змогли придбати лише стару хатину. Дід Михайла Панасовича Дем'ян славився як майстер на всі руки: і стельмах, і коваль, і скульптор, і механік-самородок, — у часи своєї молодості був кріпаком пана Кочубея. Коли панщину скасували, а пан через борги почав розпродувати свої земельні угіддя колишнім кріпакам, Дем'ян купив наділ орної землі, яку дбайливо доглядав та ще й любив примовляти, що для селянина в житті найдорожчі вірна жінка, власна земля й пісня.

Малий Михайлик не раз слухав спогади діда про панщину, та найчастіше просив старого розповідати, як пан доручив Дем'янові з дерева витесати святих Петра і Павла. Скульптури апостолів вийшли пречудові, хоч з обличчя дуже скидалися на поважних місцевих дідів-старожилів. Усе село сходилося милуватися витвором рук сільського умільця, дивувалося, що святі вийшли *«могутніми молодокими бороданями, яким приємно було тримати в руках і книгу, і ключі від раю»*. Сам пан не приховував задоволення, але платити майстрові гроші за виконану роботу відмовився: *«То це ж, Дем'яне, завелика честь, коли пан винен мужикові. Чи тобі її не досить?»* Обурений такою насмішкою, Дем'ян уночі вкрав свої скульптури і порубав їх на дрова, хоч потім довго ходив до церкви відмолювати свій гріх.

Коли Михайликові настала пора йти до школи, його прийняли відразу до другого класу, оскільки він уже добре

читав. Про своє дитинство, навчання в школі, стосунки з рідними і друзями Михайло Стельмах написав чудові повісті «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір».

Після закінчення школи Михайло Стельмах деякий час працював у колгоспі, хоча мріяв бути вчителем. Проте наполегливість допомогла юнакові побороти всі перешкоди: Михайло Панасович таки став студентом Вінницького педагогічного технікуму. Правда, радість від вступу й здійснення найдорожчої мрії дуже швидко потьмяніла від страшних звинувачень. На комсомольських зборах постановили виключити його з комсомолу й технікуму, бо він — син білогвардійця. Виявилося, що вся справа у військовій нагороді — Георгіївському хресті, який батько, рядовий матрос крейсера «Жемчуг», отримав за подвиг — врятував корабель, на якому служив під час війни Росії з Японією задовго до народження сина. Михайло Панасович після тих зборів прийшов додому приголомшений. Вислухавши, в чому звинувачують сина, Панас Дем'янович, наражаючись на небезпеку бути заарештованим і розстріляним, кинувся в районний комітет партії і таки домогся поновлення Михайла в технікумі й комсомолі.

Свою педагогічну працю Михайло Стельмах розпочав на Вінниччині, а в голодні 1932—1933 роки учителював на Київщині. Водночас Стельмах збирав народні пісні й сам писав вірші. Про свою зустріч із молодим поетом *Максим Рильський* залишив такі спогади: *«Він сором'язливо показав мені свої вірші, од яких так і повіяло свіжим і своєрідним талантом, а також великий зошит власноручних записів пісень — тексти з нотами. Я довідався, що вчитель той бере найдіяльнішу участь у громадському житті села і разом з тим устигає дуже багато читати. Зимою, в мороз, у хурделицю, пішки за кілька десятків кілометрів ходив він із села до Києва в бібліотеку»*.

Через особливе зацікавлення минувшиною рідного народу, зокрема записування народних пісень, на Михайла Стельмаха посипалися доноси. Одного разу пізно ввечері він повертався додому зі школи й почув, як на його подвір'ї зловісно закричала сова. Цей крик Михайло Панасович сприйняв як пересторогу віщого птаха й вирішив за краще заночувати в копиці сіна. Тієї ночі вчителя мали арештувати, і тільки тому не зробили цього, що в хаті не знайшли, а наступного дня йому прийшла повістка в армію.

У 1941 році вийшла друком книжка поезій Михайла Стельмаха «Добрий ранок», яку редагував *Андрій Малишко*. Один із віршів цієї збірки розпочинався так:

Я став би птицею, коли б
Не жив на світі чорний хліб,
Коли б на світі не жило
Столапе зло...

У роки Великої Вітчизняної війни Михайло Стельмах воював на білоруській землі, де й отримав тяжке поранення, що унеможливило даліше перебування його як бійця на фронті. Проте бажання боротися проти німецьких загарбників у нього було таке велике, що він домігся посади військового кореспондента. У 1942 році вийшли дві книги фронтових поезій Михайла Стельмаха «Провесінь» і «За ясні зорі». На фронті наприкінці війни митця знову було важко поранено. З 1945 року письменник працював науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН УРСР, який очолював тоді вже відомий український поет і перекладач Максим Рильський.

Задум написати великий твір про українське село перед війною і під час війни в Михайла Стельмаха вилився в надзвичайно цікавий роман «Велика рідня». Першим читачем цього твору ще в рукописному варіанті в 1947 році став Максим Рильський. Він читав цілу ніч і плакав, переживаючи за долю Стельмахових героїв, а вранці сказав своїй дружині: *«Все. Втратили ми Стельмаха-поета. Втратили. Тепер він прозайк і до поезії не повернеться»*. Та в Україні надрукувати роман бодай у скороченому журнальному варіанті не вдалося: одні часописи нібито обіцяли, а потім друкувати відмовлялися, інші посилалися на цензуру і боялися доносів.

Переклавши «Велику рідню» російською, Стельмах надіслав твір до Москви, у видавництво «Советский писатель». Коли автора викликали на Комісію Співки письменників СРСР, він більше очікував арешту й ув'язнення, ніж публікації твору. Прибув Михайло Панасович до столиці в тридцятиградусні морози в блаженному плащику. До того ж поїзд запізнився і прибути на засідання вчасно Стельмаху не вдалося. *Микола Тихонов* уже збирався закривати засідання, коли несміливо прочинилися двері. На порозі стояв заляканий від холоду, змарнілий на обличчі, легко одягнений, непоказний молодий автор.

— А ви хто?

— Стельмах... — відповів несміливо.

— ...А ми думали, що Стельмах — літня людина, припорошена сивиною... Ну що ж, роман ми ваш прочитали, обговорили, роман гарний. Наше рішення — друкувати! — сказав Тихонов.

Тільки після того як «Велику рідню» надрукували в Москві, роман опублікували й в Україні.

Михайло Панасович Стельмах — автор багатьох романів, окремі з яких, передусім «Дума про тебе» і «Чотири броди», давно ввійшли в золотий фонд українського красного письменства. У його творчому доробку також чудові п'єси, вірші, наукові розвідки про фольклор та етнографію. Мова творів Михайла Стельмаха — добірна, щедро пересипана народними афоризмами. З українських письменників саме цей митець у художніх текстах «Думи про тебе» та «Чотирьох бродів» вперше заговорив про штучний голодомор 1932—1933 років як цілеспрямоване винищення українського народу.

Стельмах був дуже ерудованою, цікавою людиною, прекрасним співрозмовником. Той, хто хоч раз спілкувався з Михайлом Панасовичем, не міг забути його вже ніколи. Письменник віддав грошовий еквівалент своїх державних премій на будівництво школи і будинку для вчителів у рідному селі. Син митця, *Ярослав Стельмах*, став відомим драматургом і дитячим письменником. З його захопливою повістю «Митькозавр з Юрківки, або Химера лісового озера» ви мали приємну нагоду ознайомитися минулого навчального року.

Помер Михайло Панасович Стельмах 27 вересня 1983 року, похований у Києві на Байковому кладовищі.



1. Що цікавого ви дізналися про родину Михайла Панасовича? Яким ви уявляєте його діда — Дем'яна Стельмаха?
2. Назвіть повісті, в яких Михайло Стельмах відтворив власне дитинство.
3. Розкажіть про юність Михайла Стельмаха. Як оцінив Максим Рильський перші його вірші?
4. Яку участь брав Стельмах у війні з фашистами?
5. Назвіть перший прозовий твір Михайла Стельмаха. Що ви дізналися про труднощі з публікацією книжок українською мовою в ті часи?



1. Доведіть, що в роду Стельмахів були справжні таланти-самородки.
2. Як ви розумієте слова Максима Рильського: «Втратили ми Стельмаха-поета... Тепер він прозаїк і до поезії не повернеться»?
3. Чому твір «Велика рідня» спочатку вийшов російською мовою в Москві, а тоді вже його видали українською в Києві? Як ви оцінюєте цей факт?
4. Що вас найбільше вразило в біографії Михайла Стельмаха і чим саме?
5. Які романи Михайла Стельмаха ви можете назвати?



Розгляньте художній портрет Михайла Стельмаха (с. 137). Спробуйте на його основі створити психологічний портрет письменника.



Уявіть, що вас запросили на телебачення розповісти про Михайла Стельмаха. Визначтеся із сусідом по партії, хто з вас буде брати інтерв'ю¹, а хто його даватиме. Запишіть відповідно два-три запитання чи дві-три відповіді на них у зошит, а потім озвучте свій діалог у класі.

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ

(Уривки)

*Моїм батькам Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу
з любов'ю і зажурую.*

Розділ перший

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бен-тежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послухали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таємниче слово! Я замислююся над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнуся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова — обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ.

¹ Що таке інтерв'ю, прочитайте в «Літературознавчому словничку», вміщеному наприкінці підручника.

— Так-так-так, — притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию, і то одним, то другим оком придивляється до неба, і тріпоче єдиним крилом. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: — Так-так-так.

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають леbedі, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам леbedі на крилах життя, — говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпичі.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнуть снік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпирки, тоді нею стає його присохлий живіт. В таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота виринаються клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одержі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають слюзи, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Діду, а куди леbedі полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі, — пересміявшись і спо-

важнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги майструвати колеса.

— Так-так-так,— погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живо-видячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в тих краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечінь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію захопили весну та й принесли нам. Але з ким я піду і де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої босі посинілі ноги, важко зітхаю і плентаюся до хати, щоб не схопити маминого запотилчника. І що це за мода пішла: не встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе і називають махометом, вариводою, лоботрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий розживеться на взуття? Скажи про це,— знову ж розумником назвуть тебе, затюкають, ще й згадають, що за мною давно плаче попруга з мідною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням ясним вогнем!

А як дурно-пусто перепало мені, коли тільки зазиміло і перший льодок запах чорнобривцями! Тоді наш прицерковний пагорб і ковзанку біля нього вкрила дівтора — усі на санчатах або на дерев'яних ковзанах. Вони робляться так: береш по довжині чобота брусочок березини, явора або кленини, вистругуєш з нього копаничку, робиш східчик для каблука, а низом рівненько пропускаєш дріт, чим товщий, тим краще. От і вся мудрація, зате скільки втіхи від неї!

Дивився-дивився я з вікна, як раюють інші, та й, вибравши слушну хвилину, тихцем шатнувся у сіни, вихопив з-під жорен почовки, заарканив їх мотузочком і босоніж пометлявся до дівтори. Ніхто й не здивувався, що я притирився з такою снастю, бо на чому тільки тут не каталися: одні на санчатах, другі на грамаках, треті на шматкові жерсті, п'яті — на підковах. А Іван дядька Миколи спускався на перевернутому догори ногами ослінчику. Головне було — не на чому їхати, а щоб тільки їхати, коли ж гепнешся — не кривитися, а реготати з усіма.

Яка то була втіха вибратись на самісіньку маківку пагорба, переможем поглянути на засніжене село, що бавилось димами, всістись на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух донизу! А ззаду ще і ще хтось найжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить, клубочиться, видирається наверх і жужмом котиться вниз.

З цієї веселої і теплої копиці раптом хтось почав мене заковнір витягати на світ Божий. Він одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився перед поблідлою од страху і гніву матір'ю. Ось тепер усі почали дивитись на мене, ніби я з місяця звалився. А хтось уже приніс матері почовки, що встигли чомусь надколотись. Мати підхопила їх під руку та й, не дуже церемонячись, потягла мене з грища на розправу.

Ну, а яке потім було сум'яття, ви, напевне, догадуєтесь: спершу з мене вибивали дурування і примовляли, який я бузувір, опришок, урвиголова, харциз, каламут і навіть химород. На таке противне слово я ніяк у душі не міг погодитись. Але й перечити не став, знаючи, що за це можна відхопити зайвого духопелика. Далі мені маминою хусткою на два гудзи перев'язали шию, запакували на піч, де парилось просо, і почали обпоювати малиновим чаєм, який зовсім був би добрим, аби коло нього хоч лежала грудочка цукру.

На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я вночі ні разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього, а мати сказала, що — в оглашенного. Після цього ми з дідом презирнулися, усміхнулися, мати посварилась на мене бровами і кулаком, а бабуня вирішила повести свого безклепкого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чомусь вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра...

Перед тим як зайти в церкву, бабуся побожно перегнулася, зробив і я так, але, видать, не догодив і схопив саме те слово, якого ще не доказали вчора. Бабуся перед якимсь втемнілим образом поставила саморобну свічку й ревно почала молитися доти, поки не згадала, що мені доконче треба показати грізний Страшний Суд — Господа нашого Ісуса Христа друге пришествя.

І чого тільки не було на тому Суді! Тут на весельці, як на гоїдалці, владно сидів Христос-Вседержитель, під ним чиясь дебела рука важила на шалькових терезах правду і кривду, обабіч Вседержителя на білих хмарах стояли пророки, Богородиця та Іван Предтеча. Нижче, ліворуч, був рай, обнесений товстелезним кам'яним муром. Святий Петро вів до райської брами виснажених праведників, а в самому раю уже стояли три бородаті праотці і гурт веселих запорожців, усі вони були в

широких червоних штанях і при зброї, на їхніх головах пишалися довгі оселедці.

А от праворуч починалося справжнє страхіття: тут юрмилися чорні, наче вони всю зиму кіптюжились у комині, чорти і вогнем дихала пащека змія. До неї, туманіючи від жаху, підходили грішники: п'яниця з барилком горілки, товстий пан, що наїв м'яса на чужому горі, мельник-злодюга з привішеним на шії жорном, суддя-хапуга з торбою нечестивих грошей, чернець, що заглядав не у Святе Письмо, а в гріховні сусти, якась підмальована, гарно зодягнена, але гордовита пані, під нею було написано: «Пиха». За нею — брехуни і донощики з язиками, схожими на копистки, та інша дрібна потерть, що не жила, а тільки хитрувала і гріховодила на землі.

Хоча й страшноувато було дивитися на все це людинопадіння, але я таки придивлявся до нього. На моє щастя, тут нікого не було з тих дурноп'ятих, які босоніж спускалися б у ночовках, і це мене трохи заспокоїло...

— Михайле, ти ще не в хаті?! — гримнув з катраги¹ дід. — Гляди: перепаде нам обом за лебедів! — І він для чогось поглянув угору, де сонце і блакитні розводи змагалися з хмарами.

Я ще раз зітхнув — це і для себе, і щоб дід пожалів мене, безчобітного, — та й, думаючи своє, почав витирати ноги об прочовганий жорник, що лежить біля нашого порога. Отут, ближче до призьби, темніє глибока, в якій літує качка. Вона вже й тепер, наслуховавшись лебедів, поглядає на свій закомок — теж почула тепло. Хоча наша качка й однокрила, та своєю сміливістю і тямущістю дивує всіх вуличан. Весною, коли повиводяться курчата, вона весь час клопочеться біля чужого виводка. А побачить десь ворону, то так уже пересварюється з нею та наkostenчується одним крилом і шиєю, що чорнокрила дзьобаха зо зла каркне і полетить далі шукати здобич.

Вміла качка якось і в людях розбиратись. Коли біля нашої хвіртки з'являлася добра людина, ми чули догідливе чи розважливе «так-так-так». Ішла славна людина до хати, то й качка, хильцем-хильцем, супроводила її, немовби статечна господиня. Та досить було з'явитися на вулиці лютобровому дерилюду Митрофаненку або хитроюзі й пустомолоту Юхриму Бабенку, як птиця нагогошувалась, починала вибивати ногами сердиту плетеницю і застуджено репетувати: «Ках-ках-ках!»

— Зараза безкрила, — завжди ще біля воріт настручувався на неї Митрофаненко, і на перенісці в нього вибивався жировий вузол. — Теж має щось проти тебе!

¹ Катрага — курінь.

А Юхрим Бабенко облесно викруглював у посмішці коржасті щокі, розводив довгими руками і, поолививши голос, удавано дивувався:

— І за якими океанами-морями ви таку преінтересну птаху дістали? А ногами як орудує! Поставте її на ступу, то й проса втовче.

До роботи Юхрим був рідким, наче юшка, зате круто міг замісити якусь сутягу чи паскудство і на ньому показати спритність своєї невеликої голови, мізки якої були націлені на свіжу копійку. Тільки значно пізніше, розпізнавши дрібненьку, злукавлену і підступну душу Юхрима Бабенка, я зрозумів дідові слова:

— Сто друзів — це мало, один ворог — це багато!

Знітившись, я стаю на поріг, знову ж таки розмірковуючи, як би так вв'юнитися в хату, щоб тебе й не дуже бачили. Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас у гості чи хоча б мама почала співати. Але в гості до нас ніхто не квапиться і з хати не чути ніякого співу. А ноги вже цвяшками підбиває холод, і хоч-не-хоч, а таки мусиш навинутися на очі матері.

Попідтинню, де трохи сухіше, іде наш голова комбіду дядько Себастьян, і я одразу оживаю.

— Добрий ранок, парубче! — забачивши мене, привітно здоровкається дядько Себастьян. На його високій статурній постаті метляється кавалерійська шинелина, з-під якої відстовбурчується пістолет. — Ти чого, сякий, а не такий, на холоді вухналі¹ куєш зубами?

— Ги-ги, — сміюся я.

— Дивіться на нього: босе, а чогось радіє!

— Птиця також боса ходить і не журиться, — сміючись, відповідаю я.

Дядько Себастьян спирається на ворота, а я ближче підходжу до нього. Він косує довгастим оком, приміряється, через ворота хоче вхопити мене за руку. Я, гигаючи, відскакую од нього, а потім знову наближаюсь — і все починається заново. Така забава подобається нам обом, хоча я з опаскою інколи поглядаю на вікна. Побавившись і так і не впіймавши мене, дядько виймає з кишені прим'ятого листа:

— Маєш від батька. Неси мерщій матері.

І я вже сторч головою так влітаю в хату, щоб насамперед в очі впадали не ноги, а лист.

— Мамо, від тата!

— Ой, — аж застогнала мати і прикрила повіками очі.

— Еге ж! — переможно відповідаю, бо кому зараз потрібні мої ноги?

¹ В у х н а л ь — цвях, яким прибивають підкову до кінського копита.

Мати прикладає руки до грудей, далі бере листа, безпорадно розглядає його з усіх боків, навіть нюхає:

— Махоркою пахне... Може, ти, сину, хоч щось второпаєш?

— Я ж, мамо, тільки по-друкованому вмюю.— І в мене теж трохи жалісніє голос.

— Біжи, сину, до дядька Миколи, хай прийде прочитає.

— В чому ж це я, мамо, побіжу? — зиркаю на свої ноги і аж підростаю від надії, але одразу ж немилосердно кривлюсь:— Тепер так усюди розгасло...

— У моїх одсочиш — тільки не гайся,— мати скидає свої старенькі чорнобривці.

Я, наче саме щастя, хапаю чоботи, нашвидкуруч навстоячки намотую онучі і через хвилину стаю козаком-завзятцем, дарма що мамині чорнобривці завеликі, дарма що в них прошиви чорні, а халяви жовті.

Коли я прожогом вискакую на вулицю, з-за сусіднього тину чую лукаве і в'дливне «гі». Так може вітатися зі мною тільки Петро Шевчик. Якої тільки каверзи не приховано у цьому «гі». Хоча ми з Петром однолітки, він вважає, що йому треба старшувати наді мною, бо минулого року вже пас три корови, а я тільки вертівся біля діда і його ремесла та, коли треба, попасав нашу сиву таранкувату від старості кобилу; через неї не раз мене брала на глузи пастушня. По-перше, наша коняка була здирцею: не погодуй чимось ласим її з рук, нізащо не сидеш на неї, по-друге, ніяк її не можна було пустити в галоп, а спробуєш,— гляди, за ногу вкусить. І тому, коли були перегони, я завжди, горюючи, лишався позад усіх і тільки мріяв про той час, коли доведеться мчати на справжньому коні...

З-за плоту Петро зверхньо, як навчився у старших пастухів, поглядає на мене і знову каже «гі».

Я вже розумію, куди тече вода, але з співчуттям питаю вдовиченка:

— Це на тебе давно гикавка напала?

— Та ні, як тільки тебе побачив,— підсміюється Петро і очима проштрикує мої чоботи.— У мамині взувся?

— Колись були мамині, тепер мої.

— Твої!

— Атож! Мати собі купили нові, а ці мені дісталися в спадок.

— А ти часом не брешеш? — темне Петрове обличчя стає спантеличеним: він і вірить, і не вірить мені.

— Побіжи спитайся, моя хата осьдечки,— недбало показую пальцем у бік своєї причілкової стіни.

— Гм, пофортунило тобі,— вже заздрісно говорить Петро, хоча б, здавалося, чого йому зазидувати, коли він мав справжнісінькі чоботи, шиті на його ногу.



— Петре, давай гайнемо в ліс.

— Чого ми там ще не бачили? — підозріло дивиться на мене.

— Чого? — ловлю очима синю діброву, що наче викупується у весняній воді. — Побачимо ліс, та й годі.

— Найшов чим здивувати: що я зроду-віку цього добра не бачив?

— То як хочеш, — збираюся бігти.

— Стривай!

Коли ми обминаємо липовий шлях і опиняємось у долині, нас оточує воркування струмків. Співаючи, вони заклопотано поспішають собі і до ставків, і до левад, і на Ведмежу долину, де в'юниться річечка. Вона ще спить собі, а струмки вже б'ють у бубни і витанцьовують на її кризі. То й ми теж починаємо танцювати, і зараз уся командирська пиха сповзла з розпашілого Петрового обличчя. І як тільки не вививається він на кризі, перекирвляючи танцювання то свого дядька Миколи, то тітки Насті, то дяка Єрмолая, що, підпивши, вибиває ногами, наче колодами, ще й приказує: «Го-то-то, го-то-то!» В обох нас

уже обляпані не тільки чоботи, а й полотняні штаненята, і катанки¹.

Недалеко тріснула крига.

— Чуєш? — пригинаючись, таємниче питає Петро.

— Чую.

— А знаєш, що воно?

— Ні.

— Це щука хвостом лід розбиває.

— То в неї такий крепкий² хвіст?

— Як залізо! Це зараз невелика вдарила, а то, бува, як мах-не, так і виб'є ополонку, а з неї отакенне хвостище прогляне.

Ми прислухаємось до річки, і вона знову затріщала за верболозами. Там теж ударила хвостом невелика щука, бо ополонки не пробила. На вершечку береста обізвалася сойка. Ми подивились на її лискучі дзеркальця, а Петро запитав:

— Знаєш, чому сойка ніяк не може долетіти до вирію?

— Чому?

— Бо в неї в голові нема однієї клепки: пролетить день, а потім неодмінно хоче взнати, скільки ж вона відмахала верст, — і летить назад.

— Заєць! Заєць! — кричить Петро і кидається бігти до крутоюру.

Поміж деревами, не дуже побоюючись нас, проскакує вихудлий за зиму вухань і зникає в підліску.

— От аби ж рушниця була! — жалкує Петро.

А я анічутінку не жалкую, бо дуже не люблю, коли додому повертаються мисливці, а за їхніми поясами погойдується закривавлена дичина.

Враз я нахилиюся до кружечка ніздрястого снігу. Щось, наче пальцем, пробило сніг, я розгортаю його і бачу ніжку, ще зачохлену головку підсніжника. Це він відхукав дірочку в снігу і потягнувся до сонця. Виходить, уже не мертвий ліс, бо лебеді принесли на своїх крилах весну і життя!



1. Від першої особи близько до тексту перекажіть враження Михайлика від гусей-лебедів, що принесли весну.

2. Як розумів Михайлик фразеологізм *сонце відмикає своїми ключами землю*?

3. Як називали непосидючого хлопчика дорослі? Прочитайте відповідний уривок уголос.

4. Розкажіть, як Михайлик і його друзі каталися на прицерковному пагорбі. Чи справедливим був гнів матері на сина й чому?

5. З якою метою бабуся повела онука до церкви? Яких святих і яких грішників побачив Михайлик на картині Страшного Суду?

¹ Катанка (діалектне) — чоловіча суконна куртка.

² Крепкий (діалектне) — міцний.

Чому втішився, що серед грішників не було дітей, які каталися б із гірки в ночовках?

6. Що ви дізналися про качку, яка жила на обійсті Стельмахів?

7. Яким ви уявляєте Михайликового товариша Петрика? Які риси характеру притаманні цьому персонажеві?

8. Про яке народнє вірування йшлося в розмові хлопчиків?



1. Як письменник розповідає про великі нестатки в сім'ї Михайлика? Чому особливу увагу приділяє чоботам?

2. З якої причини автор наділяє однокрилу качку мало не людською здатністю розбиратися в поганих і добрих людях?

3. Яким постає перед читачами старий парубок Юхрим? Що означає вислів *рідкий до роботи*?

4. Чому ще дівочькі мамині чоботи автор називає чорнобривцями? Що особливого було в чоботах із такою народною назвою?

5. Як ставиться Михайлик до живої природи: сойки, зайця, підсніжника? Якими зі сторінок повісті постають Михайлик і Петрик? А якими їх зобразив художник?



Уявіть, що ви гуляєте з Михайликом і Петриком у лісі, який прокидається від зимової сплячки. Що нового, крім описаного Михайлом Стельмахом, можна побачити в таку пору?



1. Що таке присвята? Кому присвячена повість «Гуси-лебеді летять» і чому?

2. Доведіть, що письменник із гумором та іронією розповідає про враження малого Михайлика від картин Страшного Суду. Прочитуйте відповідний уривок.

Автобіографічна повість

З творами, в яких автор описує власне дитинство, ви вже мали нагоду ознайомитися під час опрацювання повісті «Зачарована Десна» *Олександра Довженка*. Автобіографічними є й повісті *Михайла Стельмаха* «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір».



Автобіографічна повість — це повість про якусь частину або все життя письменника.

Художня автобіографія вимагає від митця, щоб в основу книги були покладені справжні факти його життя. Але письменник може домислювати й переосмислювати пережите, дофантазовувати чи випускати окремі епізоди. Автобіографічні повісті, особливо адресовані дітям, завжди мають ознаки повістей пригодницьких. У них розповідається про різні витівки, комічні випадки, халепи, в які потрапляє непосидючий і легковажний герой. Пригадайте, що сталося з маленьким Сашком із «Зачарованої Десни», який повисмикував рядок моркви, що не встигла вирости, або як ледь не застудився

Михайлик із повісті «Гуси-лебеді летять». Водночас автори таких творів дбають про те, щоб доступно розповісти читачеві, як їхні герої вчаться на своїх помилках, дорослішають, як їм спрагло хочеться робити добро, як у складних життєвих ситуаціях вони перемагають у собі страх, намагаються не йти на компроміс із совістю.



1. Що таке автобіографічна повість?

2. Чому «Зачаровану Десну» Олександра Довженка і «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха можна одночасно вважати й автобіографічними, і пригодницькими повістями?

Розділ другий

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця! Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогодишнім днем.

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книги, не раз гримала на мене:

— Святий Дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янься і спам'ятайся на решті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

Вдень, навіть взимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло моє було гибле: мати, grimнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака¹.

Через отой поганий, бензином заправлений сліпак, що весь час факхотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував

¹ С л і п а к — тут: газова лампа.

на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навипиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так вмощував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми.

Через якийсь час мати дізналася про мої хитрування з каганцем. І винен у цьому був тільки я. З якоїсь страшнецької казки на мою бідну голову витрусилося стільки чортів, болотників і водяних, що вони, знахабнівши, почали визирати з усіх шпарин, висолоплювати язики і навіть літати по хаті. Я необережно зиркнув на жердку над ліжком, побачив на ній чорта і скрикнув. Правда, одразу ж виявилось, що то був не чорт, а чорні дідові штани. Та ця помилка дорого коштувала мені: мати почала на ніч замикати каганчика у прискринку. До нього вже я ніяк не міг добратися.

Та зробити каганчика було значно легше, ніж дістати книгу. В пошуках її я обходив мало не все село, позбувся своїх мізерних дитячих скарбів, а інколи й забирався на засторонок чи вишки, де неслися кури. Отак я й познайомився з міновим господарством ще в двадцять першому році.

— Дядьку Юхрime, — з опаскою торкаю парубка за не простецьке, а з мудруватим вирізом галіфе, в кишнях якого вмістилося б по доброму поросяті. Тоді саме у нас пішла мода на галіфе — чим більше, тим краще. — У вас книжки є?

— Прочотні чи з розмишленнями?

— Ні, може, є без розмишлень.

— Я знаю, що тобі найбільше підійдуть «Пригоди Тома Соєра».

У мене аж у грудях тенькнуло, бо скільки я чув про ті незвичайні пригоди, аж ось і напав на їхній слід.

— Добре, дам тобі, пущівірінку, почитати книгу, але принеси за це в подяку дядьку Юхриму чотири склянки гарбузового насіння. Міряй точно, бо я перемірятиму. У мене так, на шармака, не вискочиш.

Надія моя розповзається по цвинтарі, але я хапаюсь за її клапті:

— Дядьку Юхрime, то я вам це насіння, може, восени принесу, бо де його тепер дістанеш?

— До осені й книжка полежить, не бійся, миші її не струблять. Пам'ятай: дядьку Юхрим, натурально, полюбляє смажене гарбузове насіння.

Він одвертається од мене, дженджуристо поправляє галіфе, картуз і починає скалити зуби до дівчат. А ти стій на цвинтарі

і ламай собі голову, де дістати насіння Юхриму, бодай він одні гарбузи мав од дівчат. Ні, таки невезучим народився я, та й годі. Недарма ж каже мати, що хто вродився в маї, то все життя буде маятися. І на якусь часину померх мій Великдень, аж поки я не забрався з такими ж, як сам, збитошниками на дзвіницю. Отут ми вже порозкошували біля дзвонів, і вуха залишились цілі: на Великдень навіть дзвонар шанує наші вуха й чуби...

Одразу ж після свят я помітив, що мати, перед тим як надіти блузку, підперізується чимсь полотняним, схожим на довжелезну вузьку торбину.

— Мамо, що то ви носите? — здивувався я. — Це такий жіночий пояс?

— Дурненький, — посміхнулася мати, одвернувшись і швидко зав'язала свій химерний пояс.

— Скажіть, мамо.

— Що ж тобі казати? Це отак я вигріваю на собі гарбузове насіння.

— Гарбузове? — про всякий випадок недовіжливо поглянув на матір, чи не дізналась вона про мою розмову з Юхримом, а тепер і підсміюється наді мною? Бо в нас і дома, і в селі ніколи не переводились насмішка і перець на язичі.

— Тож сказала, що гарбузове.

— Воно захворіло, чи як, що треба вигрівати? — обережно випитую, щоб не попастись у сильце.

— Скажеш таке. Це для того виношую, щоб у ньому раніше прокидалося життя і щоб гарбузи були більшими. Ти ж бачив, що в нас гарбузи, як підсвинки, лежать?

— Бачив.

— Тож-бо й воно: вигрівання дуже пособляє.

Але мене не так зацікавило вигрівання, як саме насіння. От аби мати загубила пояс, то мав би Юхрим що трошити, а я читати. І закружляли мої думки навколо пояса, мов нетля біля вогню.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зілля. Я теж у думках забирався в гори або нахилився до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насінням. Вони були чималі, і децицю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його у матері, але вона, поскупившись, дала мені лише одну пучку:

— Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В її устах і душі насіння було святим словом. Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік, що вона може

гніваться і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радіщі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледачого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінні горобину й калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує сп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...

Забувши за мене, мати починає тихцем розмовляти з насінням, одне вихваляючи, а друге жаліючи або навіть гудячи.

— Ой гороше, гороше, чого ти минулого літа допустив до себе черву? — докоряє вона добірним горошинам. — Гляди, в цьому році не зроби такого. А ти, бобе, чому почорнів, яка журба тебе поїдом їсть?..

З двору входить дідусь, він дивиться, що робиться на столі, й посміхається:

— Почалось бабське чаклування.

— Тату, хіба можна таке казати? — аж ніби страхається мати. Їй і досі вдивовижу, що дідусь не так тримається землі, як свого ремесла.

— Не можна, не можна, — одразу ж погоджується свекор.

Мати окинула поглядом подвір'я і пішла до сусідів. А мені цього тільки й треба: я одразу дзиг до хати розшукувати гарбузове насіння. Воно, чекаючи свого часу, лежало на комині. Видивившись у вікна, я розгорнув обидва вузлики й у тривозі подивився на добірні, обведені обідками зерна, що дихали прозорою і легкою лускою.

І чому тепер не осіння пора, коли гарбузи б'ють прямо об землю, а потім з їхніх золотистих пазух вибирають слизьке насіння? Хто б тоді помітив оті чотири склянки, які треба занести Юхриму? А от як зараз?.. Вузлики ж чималенькі. Може, якось усе й обійдеться? Я знаю, що мене варто за такі думки відбатожити, але не можу перебороти спокуси.

Скочивши на долівку, взяв із мисника гранчасту склянку і, холонучи, почав на печі наміряти насіння — дві склянки в одну кишеню, дві — в другу. Воно мені здалося напочатку пекучим і важким, наче каміння. Далі залишилось навхрест зав'язати вузлики і покласти точнісінько так, як вони лежали.

Коли я знов опускаюсь на долівку, а божниці на мене строго дивиться і свариться пучкою сивий Бог-Отець — єдиний свідок мого гріхопадіння.

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де кожна калюжка тримала в собі кляпоть сонця. Думаючи про своє, збоку чую неласкавий чоловічий голос:

— Бог дасть, жінко добра. Бог! Він багатіший за нас.

Ці слова приглушує гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

— Звідки ж вони?

— Та ніби з Херсонщини, — байдуже відповів перший голос. — Швендяють усякі, а ти подавай і подавай як не скибочку, то картопельку.

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тулиться босоногий без картузика хлопчак, їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насупного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік. Лише тому, що він уже помер, не називаю його імені...

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулась, шукаючи дворища, яке б не оцирилось на неї собарнею, а дитя недовіжливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шиї похитувалась заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчача насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене:

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я теж мало не заплакав з жалю... А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене?

Вона ще раз обвела мене своїм скорботним поглядом і пішла з дитям прямо на мою вулицю. Між вишняками раз

і вдруге майнула її хустка — і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче зі сну, виходжу з людського страждання і довго дивлюся йому вслід.

З подвір'я дукача виходить довжелезна чорна свиня, на її шпії погойдуються дерев'яна колодка. І на ній, і на морді, і на ратицях свині гусне картопляна товч.

«А ти подавай і подавай як не скибочку, то картопельку», — знову заскрипів голос дукача, і я з огидою пішов од височенного частоколу і глухих воріт...

А от куди мені далі подітися? Чи повернути додому, чи йти до Юхрима Бабенка? Може, й розщедриться він, і за дві склянки насіння дасть почитати книгу?

Старий парубок відкинув чуприну набік, оголив набухлу жилу на чолі й засміявся:

— От і гарбузове насіння, соображаю, само по всіх параграфах прийшло до хати! Вгадав, пущівірінку?

«Чого йому так сподобалось звати мене пущівірінком?» Юхрим бачить, що я мовчу, перепитує:

— Вгадав?

— Трохи вгадали, — пробурмотів я.

— Чого ж трохи? — дивується парубок.

— Бо так вийшло.

— Що ж у тебе вийшло? Не чотири склянки, як вище сказано було? — округлились Юхримові очі.

— Тільки дві.

Я надіваю картузик, обертаюсь і клацаю клямкою.

— Почекай, пущівірінку! Дай подивлюся, що в тебе за насіння! Нічого, лускати, натурально, можна. То я, де вже має не пропадало, дам тобі за нього почитати казки. А «Пригоди Тома Соєра» візьмеш, коли розбагатієш. По руках?

— За «Пригоди Тома Соєра» — дві склянки тепер і чотири восени.

— І не проси, і не моли! — вперся Юхрим, наче кілок в ого-рожу. — Береш, натурально, казки?

А він витрупує з моєї кипені насіння, потім з укованої залізом скриньки дістає книжку, ще й великодушно примовляє:

— Бери та знай по всіх параграфах мою добрість. За скільки ти прочитаєш казки?

— Днів за чотири.

— Тоді в неділю і принось. Не забудеш, що в неділю?

Побоюючись навернутись на материні очі (а що, як вона кинулася до насіння і тепер тільки й чекає мене?), я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тіннями і вітерцем. На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що

одним кінцем трималась на з'їдженому колесі, а другим — на березі. Зараз ніхто не прав шмаття, тому я витягнув кладку, зручніше вмостив її на пісочку і взявся за читання. Знизу мене охоплював світ казки, а зверху — казка весни. І так мені добре було в їхніх обіймах, що я й незчувся, як сонце поволеньки перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки і нарікань, прикинув, що варто пошукати в долині щавлю на борщ. Гляди, за це ще й похвалять тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то нічим її не обманеш...

Дід помічає мене, спочатку дивується, а далі чмихас:

— От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь шкуролупи вхопили.

— І нащо таке несусвітнє було думати? — веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло і блискало наді мною.

— Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитись почав.

— Е?

— От тобі й «е». Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! — дідусь викривлює свої великі запатлані брови і вже добряче посміхається.

— І що ж ви зробили? — наперед починаю радіти.

— А що ти просив?

— Вітряка.

— І що я сказав тобі?

— Кажали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими онуками поле не засіяне, — точнісінько повторюю дідові слова, бо вони сподобалися мені.

— Бач, як запам'ятав! — сміється дідусь, потім знімає дашок свіжесенького вулика і виймає звідти справжнього вітряка. Але якого! На його покрівлі розправив крила і гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі і злетить у небо.

— Ой, як славно! — вирвалось у мене.

— Славно, кажеш? — радісно перепитує дідусь.

— Дуже гарно.

— Для тебе ж старався, — віддає мені іграшку дідусь. — А тепер біжи до хати.

— А як мама? — питаюсь і з опаскою поглядаю на вікна.

— Так, як завжди: спочатку сердилась, а потім занепокоїлась і бігала до сусідів питати про тебе. Іди.

Я тихенько відчиняю хатні двері, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вуликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється

в якесь насіння і щось пошепки говорить до нього, напевне, просить, щоб гарно зійшло і вродило. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене одразу похололо всередині й напорошились вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

— Нарешті,— сказала вона з докором.—О, діти, діти...— підіймає над голубінню очей ті чорні вії, од яких тіні падають аж на вилиці.

— А я, мамо, щавлю на долині назбирав! На цілий борщ буде!...— одразу хочу на щось інше звернути материні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишені.

Але яка невдача: разом з щавлем із кишені вилетіли дві гарбузові насінини і впали на долівку, мов срібні гроші. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумовито, запитала мене:

— Михайле, ти насіння із цих вузликів давав хлопчику з голодного краю?

— Із цих,— похнюпився я, підпираючи спиною двері.

Мати повела устами, з яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гримати, гніватись, нахвалятися, тоді я мав би якесь право гайнути з хати. А так хто знає, що його робити?

— То й добре, синку, що давав,— нарешті чую її голос. Вона, роздумуючи, далі вже говорить не мені, а собі: — Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар.

У мене од її слів аж дрогнуло все усередині.

— Мамо, а звідки ви про хлопчика знаєте?

— Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав їй Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого їй не сказала... Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?..

— Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журіться мною,— кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихилиюсь до неї, а вона зітхає і гладить рукою мою нерозумну голову...

Розділ п'ятий

Я зіскакую на землю, путаю Обмінну й розміркову, куди ж гайнути по гриби: в березину чи в загороду Костюків, де весною бувають сморжі, влітку — суніці, а восени — опеньки. Та опеньки в нас — це не гриби, а півгриби, їх, коли вони є, і п'ятилітній малюк назбирає. Інша справа знайти боровика! Він так уміє притаїтися, що не кожний, навіть зіркоокий, по-

бачить його. Для мене зустріч з боровиком чи більш безпечним красноголовцем, який дуже полюбляє хвалитися своєю шапкою, завжди буває несподіваною і радісною. І я не можу, як інші, одразу хапати гриба; мені треба придивитися, присісти, поговорити з ним, а потім уже орудувати кіскою.

І от уже низом стало срібно-срібно, вище — золотаво, а вгорі — блакитно. Це березняк, що побратався з полохливою осичиною. Чи є вітер, чи нема його, а вона, позеленівши, тремтить і тремтить, наче холод і переляк увійшли в колений її листок. Ось тут я вже пильную: це ж таке місце, де не тільки земля, але й дерево пахне грибами. Я присідаю навпочіпки і тихенько придивляюсь, що робиться довкола. Тут галасувати не можна, бо гриб злякається людського голосу і піде в землю. Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно замерло: невдалі од отруйного стебла воронячого ока красовито стоять два близнюки-червоноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зрошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок.

— Добрий день, хлопці-красноголовці! — кажу я до них, а вони мовчать.

Еге, а що тільки робиться за ними! На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отакенне красноноголовице! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона буде не менше полумиска, а ніжка завтовшки з мою руку. Спочатку я його називаю старостою, а далі отаманом над красноноговцями. Такого ще ніколи не бачив! Я підбігаю до нього, приміряюся з усіх боків, милуюся, далі бережно зрізаю і кладу на бриль, бо в бриль його шапка не влізати. Буде тепер чим похвалитися дома! А он тільки проклюнувся грибочок, у нього ще й ніжки нема, а шапочка навіть не встигла почервоніти. Ну, це маля хай ще росте і розуму й тіла набирається. За ним можна прийти й завтра.

Розділ восьмий

Вчився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? В хаті цього ранку журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся у кирею¹ з грубого саморобного сукна і сказав:

¹ К и р ё я (застаріле) — старовинний український чоловічий одяг, подібний до плаща.

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, — він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час, що не чоботи головне.

— А що?

— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — посміхнувся батько. — Правда, Михайлику?

— Правда, — цілком притуляюся до тата, і ми обоє під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувалися, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу, а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею мого батька. І коли іноді в творах чи п'есах я зустрічаю слово «кирея» — до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся, і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

— А котрий тут безчобітько?

— Це я! — вискочив з-за парти, де сиділи мої однокласники.

— Хто це ти? — наче не пізнавав мене батько.

— Син Панасів! — бадьоро відповів я.

— Тоді лови! — батько кидає мені справжнісінького бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця і радію, що він навіть із маком.

— Ви на ярмарку були? — питаюся, шкодуючи їсти бублик.

— На ярмарку.

— І щось купили?

— І щось купили! — весело і змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталий сніг. — Ось дивись! — він потрусив киреєю, і на підлогу упали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька і знову на чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

— Це мені? — запитав я тихо-тихо.

— А кому ж? — засміявся батько. — Взувайся, сину.

Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: «Будеш іти межі люди і вибивати іскри...»

А лебеді летять, летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..



1. Що з повісті ви дізналися про хліборобську працю?

2. Чим захоплювався малий Михайлик? Яким чином видав себе Михайлик, що читав книжки при каганці?

3. Для чого хлопчикові були потрібні чотири склянки гарбузового насіння?

4. Опишіть стан душі Михайлика, коли він крав гарбузове насіння. Під час опису використовуйте цитати з другого розділу повісті від слів «І чому тепер не осіння пора...» до слів «...свариться пучкою сивий Бог-Отець — єдиний свідок мого гріхопадіння».

5. Як поставився Михайлик до того, що багатий сусід не дав голодуючим із Херсонщини ніяких харчів?

6. Чому Михайлик після зустрічі з голодуючими зовсім не квапився додому?

7. Яку іграшку зробив онукові дід Дем'ян?

8. Близько до тексту перекажіть, як Михайлик збирав гриби.

9. Розкажіть, як вчився Михайлик.



1. Поясніть зміст таких рядків повісті: «З щедрівок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогоднішнім днем».

2. Як ви вважаєте, вигрівання насіння дійсно впливає на урожай чи це забобони?

3. Як ви оцінюєте те, що Михайлик таки зважився на крадіжку гарбузового насіння? Як повелася в цьому випадку його мати?

4. У чому виявилось благородство Михайлика під час зустрічі з голодуючими прохачами?

5. Як сприйняли рідні довгу Михайликову відсутність? Чому саме так?

6. Чому батько носив Михайлика до школи на руках, закутавши у свою кирею?

7. Як ви розумієте вислів: «Будеш іти межі люди і вибивати іскри...»?

8. Сформулюйте головну думку повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять».



Уявіть, що ви разом із Михайликом збираєте гриби, й розкажіть про те, як вам вдалося відшукати кілька з них.



1. Який художній засіб використано в такому уривку повісті: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле»?

2. Спийшіть у зошит уривок повісті від слів «Коли на городі з'являвся перший пуп'янок...» до кінця абзацу. Які художні засоби використовує автор у цьому уривку? Що ви знаєте про калиновий міст, який згадується в деяких українських піснях?

3. З якою метою на початку і в кінці твору Михайло Стельмах згадує лебедів? Що таке обрамлення і з якою метою воно вживається в художніх текстах?



1. Прочитайте перший розділ повісті Михайла Стельмаха «Щедрий вечір». Чи можна цей твір вважати продовженням повісті «Гуси-лебеді летять»? Обґрунтуйте свою думку.

2. Повісті «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» — діалогія. Діалогією називається твір, що складається з двох окремих творів, наприклад, з двох повістей чи двох романів. Прочитайте другий розділ повісті «Щедрий вечір» і перекажіть його близько до тексту.



1. Пригадайте образ матері з повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна». Чим подібні матері Михайлика і Сашка? Як ви думаєте, чому вони так шанобливо ставилися до насіння і до праці на землі?

2. Якими постають Михайлик та його подружка Люба з повісті «Гуси-лебеді летять» та з двох перших розділів «Щедрого вечора»? Чи хотілося б вам дружити з такими дітьми? Чому?

Символ

У буденному житті ми часто зустрічаємося з символами, які дохідливо передають дуже важливу інформацію. Такими насамперед є пішохідна «зебра», знак переходу вулиці, зелена буква «М» при вході в метро, дорожні знаки. Без багатьох із них наше життя суттєво ускладнилося б, а рух транспорту на вулицях взагалі став би небезпечним.

У художньому творі символи мають дещо інше смислове навантаження. Їхнє призначення в літературі — не застерігати, попереджувати чи підказувати, а яскраво й стисло передавати якусь ідею.



Символ — художній засіб, який підкреслює й виразно виокремлює щось дуже важливе, концентруючи в собі глибокий зміст і високу емоційність.

У повісті *Михайла Стельмаха* «Гуси-лебеді летять» образом-символом дитинства виступають гуси-лебеді.



1. Проаналізуйте значення кількох символів, які трапляються в буденному житті.

2. Визначте роль символів у художніх текстах. Що таке символ як художній засіб?

3. Наведіть приклади символів із художніх творів, які ви прочитали самостійно.



Григір Тютюнник (1931—1980)



Серед українських письменників, які прийшли в літературу в 60-х роках XX століття, особливе місце належить Григору Михайловичу Тютюннику. Людина великого серця, оборонець правди, він жодного разу за своє життя не пішов на компроміс із совістю, у жодному своєму творі не покритив душею. Писав, як жив — відверто й чесно, не гнув спину перед можновладцями, не схиляв голову перед партійними чиновниками й ніколи нічого в них не просив: ні визнання, ні нагород, ні премій.

Народився майбутній письменник 5 грудня 1931 року в селі Шилівка Зіньківського району Полтавської області. Минуло зовсім небагато часу — і в Україні почався страшний голодомор, про який навіть згодом Тютюнник не міг говорити без надривного душевного болю: *«У тридцять третьому сімейство наше опухло з голоду, а дід Василь Феодулович помер — ще й не сивий був... А я в цей час — тоді мені було півтора року — перестав ходити, сміятися і балакати перестав»*.

Ледве сім'я оговталася від голоду, прийшла інша біда. Листопадової ночі 1937 року заарештували Григорового батька. Його судили нібито за те, що походив із багатой сім'ї, але насправді тому, що Михайло Тютюнник, будучи дуже розумним чоловіком, вечорами готувався до вступу в педагогічний інститут, а це вже розцінювалося як крамольне бажання вивратися з колгоспу, уникнути важкої праці. Із Сибіру батько так і не повернувся. Не залишилося по ньому ні фотографії, ні навіть відомостей про дату смерті й місце поховання. Для Григора ця втрата залишилася непоправною на все життя. Літературознавець *Анатолій Шевченко* підкреслює, що трагічні дитячі враження з причини непоправної втрати батька, а саме той страшний момент, *«коли холодного осіннього дня п'ятилітній Григір біг за возом, в якому енкаведисти везли його*

безневинного батька — із села Шилівки до Полтави, а звідти аж до «Сибіру неісходимого», де він і загинув у сталінських концтаборах», на все майбутнє життя талановитого митця наклали незагойний шрам.

У душі Григора Тютюнника викристалізувалося невситиме бажання захищати скривджених і принижених, боротися в житті і в книгах за торжество добра. Уже ставши зрілою людиною, улюбленим письменником багатьох тисяч читачів, Григир писав: *«Хата в мене є, машини не хочу. Мені якби мати... живого батька... Хоч би знати, де його могила... Мені вона ввижається далеко-далеко, в дрімучому лісі»*. Своїх синів Григир назвав іменами рідних людей: старшого — на честь батька — Михайлом, молодшого — на честь діда — Василем.

Коли заарештували батька, Григора Тютюнника забрав до себе на Донбас батьків брат Филимон. Тут хлопець пішов до школи у перший клас, але оскільки набралось лише семеро дітей, які хотіли вчитися українською мовою, через два тижні учнів приєднали до російського класу.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна і дядька Филимона забрали на фронт, тітка залишилася з трьома власними дітьми й прийомним Григором. Щоб не обтяжувати собою чужу сім'ю, Григир зібрався додому, до матері. *«Йшов пішки. Маючи за плечима одинадцять років, три класи освіти й порожню торбинку, в якій з початку подорожі було дев'ять сухарів, перепічка і банка меду. Потім харчі вийшли»*, — згадував письменник. Та саме під час своєї довгої і страшної мандрівки маленький Григир на все життя засвоїв найвищу мораль співчутливості до чужого лиха й переконався в надзвичайно щедрій душі українського народу.

Під час війни у батьківську хату влучила бомба, і коли з фронту повернувся дядько, то забрав племінника із напівзруйнованої оселі до себе. Закінчивши п'ять класів, Григир вступив у Зіньківське ремісниче училище, в якому щодня давали 700 г хліба, що й порятувало хлопця в голодний 1947 рік. Отримавши професію слюсаря, Тютюнник повинен був відпрацювати три роки на тракторному заводі в Харкові. Платили мало, умови праці були дуже важкими, організм кволого підлітка не витримав таких випробувань — Григир тяжко захворів. Щоб не померти від туберкульозу, втік у рідне село й почав працювати в колгоспі. Свіже повітря й пристойні харчі допомогли покращити здоров'я, але за втечу із заводу Григора притягнули до кримінальної відповідальності, судили й відправили на чотири місяці в колонію для неповнолітніх. Повернувшись до матері, Григир якийсь час працював у колгоспі, але щоб не наражатися на насмішки колгоспного

начальства, яке прозвало Тютюнника «тюряжником», влаштувався на роботу на Донбасі, звідки його й призвали в армію. Був чотири роки радистом на флоті поблизу Владивостока.

Саме під час служби в армії до Григора озвався його рідний брат по батькові від першого шлюбу — *Григорій Тютюнник*, на той час учасник війни, орденосець, відомий письменник. Коли в листі Григир похвалився набагато старшому за нього Григорієві, що мріє стати письменником і писати російською мовою, Григорій не забарився з відповіддю, не зовсім схвалюючи вибір молодшого брата: *«От ти пишеш по-російськи... Ну, що ж, як воно вже так склалося, пиши. Тільки знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову?.. Ти обов'язково зайдеш у тупик і потупцяєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу»*.

Проте молодий і запальний Григир вирішив чинити по-своєму. Його першою літературною спробою стало оповідання «В сумерках» («У сутінках»), надруковане в журналі «Крестьянка» в 1961 році. Та дуже швидко виявилось, що старший брат все-таки мав рацію: Григир почав писати українською мовою. Першим українським оповіданням письменника стало оповідання «Дивак», надруковане 1963 року у газеті «Літературна Україна».

У наступні роки побачили світ книги оповідань і повістей Григора Тютюнника «Зав'язь», «Деревій», «Батьківські пороги», «Крайнебо», повісті «Климко», «Вогник далеко в степу»...

Популярність Григора Тютюнника як надзвичайно талановитого письменника росла. Проте партійні пристосуванці в літературі заздрили йому і намагалися применшити його заслуги. За свої творчі здобутки Тютюнник давно заслуговував Державної премії імені Тараса Шевченка, але й мови не могло бути, щоб її дали Григорові. І раптом — як грім з ясного неба: 26 лютого 1980 року Григора Тютюнника нагороджують Республіканською премією імені Лесі Українки, якою відзначають лише дитячих письменників. До того ж, у газеті, де було опубліковано список лауреатів, зазначалося, що премія присуджена Григорові Тютюннику «за кращі глибокоідейні і високохудожні твори для дітей, що сприяють комуністичному вихованню підростаючого покоління», а журналісти Республіканського радіо наполегливо вимагали від лауреата, щоб він виступив із промовою, в якій розповів би, як йому хочеться повернутися в свої найкращі роки життя, й подякував би партії й уряду за своє

щасливе дитинство. Обурений письменник категорично відмовився від виступу: *«Хай ніколи не вернеться ні дитинство, ні юність моя! Ніколи! Так мені було нестерпно! Нізащо!»* Коли ж дорікнули, що премію присудили, а подяки нема, він сказав як відрубав: *«Я ту премію одержувати не буду»*.

Григор Тютюнник трагічно пішов із життя 6 березня 1980 року в розквіті життєвих сил і таланту. Похований на Байковому кладовищі в Києві. Шевченківською премією його нагородили посмертно, аж через десять років. Тож пророчими виявилися слова Григора Тютюнника: *«Справедливість приходить лише на поминки»*.



1. Які враження про дитинство виніс Григор Тютюнник?
2. Що ви довідалися про батька й діда письменника? Чому їхніми іменами він назвав своїх синів?
3. Розкажіть про поневіряння Григора Тютюнника після закінчення технікуму.
4. Яке оповідання українською мовою було першим у доробку цього письменника?
5. Перелічіть книги Григора Тютюнника. Скільки років письменник працював на творчій ниві?
6. Що ви довідалися про ставлення Григора Тютюнника до присудженої йому премії?
7. Коли помер письменник і де похований?



1. Чому дитинство Григора Тютюнника не можна назвати щасливим?
2. Про які риси характеру Григора Тютюнника свідчить його мандрівка в одинадцятирічному віці з Донбасу додому?
3. Чи справедливо, на вашу думку, юного Григора було відправлено на чотири місяці в колонію для неповнолітніх злочинців? Свою відповідь аргументуйте.
4. Чому старший брат Григора Тютюнника радив йому творити українською мовою? Прочитайте відповідний уривок з листа Григорія й прокоментуйте його.
5. Чим надзвичайно обурився Григор Тютюнник, коли його талант поцінували Республіканською премією імені Лесі Українки? Як ви ставитеся до такої реакції митця?
6. Як треба розуміти вислів письменника: *«Справедливість приходить лише на поминки»*?
7. Що вам особливо запам'яталося з біографії Григора Тютюнника і чим саме?



Уважно розгляньте і опишіть портрет Григора Тютюнника на с. 163. Яке враження він справляє на вас? Про які риси характеру свідчать риси і вираз обличчя митця?

Розділ I

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця. Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала довга тінь у сизій росі. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сукав ногами, кишкав на них сердито — аж доки й заснув.

Климко звівся на лікоть, щоб краще було видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застоюного холоду в усьому тілі.

«Нічого,— подумав.— Пробіжуся з гори — зогріюся».

У степу було тихо. Вдалині, між телеграфними стовпами й некрутими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль — бери, скільки здужаєш. Ще чував Климко, що за склянку солі можна вимінити всякого добра: мисочку чи й дві кукурудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього.

...Климко жив удвох з дядьком Кирилом, відколи осиротів. Жили вони в залізничному бараці при самісіньких коліях. Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — з залізною скринькою в руці, зморений очима і усміхнений до Климка.

— Як тут мій помішничок? Не боявся сам уночі?

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмиваються. Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу.

— Подивимось, що там у тебе з науками.

Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитись поратися: винести миску з дьогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, — гарячої та запашної.

— У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

Климко знав, що дядько неодмінно скаже ці слова, проте завжди хвилювався: а що як ні? Що як забуде?

У скриньці, що пахла так само, як і дядькова діжурка, і картуз, і сам дядько, лежали блискучі ключі й ключики. У кухлі Климко й знаходив гостинець: пригірщ пряників-срібноголовців, або гроно прозорих півників на паличках, зв'язаних докупи білою ниткою, або ще щось таке.

Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза.

Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші, ночі без вогнів. Зостались лише звуки, ті, що завжди, але в пітьмі вони спохмурніли, поглухішали і долинали наче з глибокого провалля. У ці чорні ночі поїзди йшли частіше й швидше, ніж раніш, але від них уже не віяло сосновими дошками чи теплою пшеницею, мокрим, щойно виїнятим із шахти вугіллям чи цегляною курявичкою з відкритих вагонів. Од них віяло ліками, димом польових солдатських кухонь, гарячими на сонці уламками літаків і гармат...

І одної з таких ночей не повернувся на станцію дядьків Кирилів ФД, хоч на нього давно вже чекала нова зміна машиністів. Климко цілу ніч проблукав тоді на станції, вслухаючись у далекі злякані гудки паровозів, але так і не почув серед них знайомого. Він був один на весь світ — гудок дядькового ФД, — і Климко впізнав би його серед тисячі...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічника, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків — чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спини:

— Пустіть мене!

Його впізнали і розступилися...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. У головах у дядька лежали пучечки живих і сухих квітів: чорнобривці з деповської клумби і гайстри з чиєїсь грядки, сухий деревій і ковила. Квіти дихали м'яко і ладанно, а дядьків костюм новий пах Климкові вихідними днями. На кладовищі Климко вже не плакав, а лише здригався від холоду в грудях і хрипко зітхав. На могилу дядькові поклали його шкіряний картуз із білими молоточками. Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Климко похитав головою і пішов у барак...

Розділ II

Климко йшов уже восьму добу. Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, в кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів з білого хліба і чимала торба на сіль...

Незабаром німецькі літаки розбомбили станцію. Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш яструбок і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася і повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидало в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли у Климка на очах — швидко, як тріски. Пожежі ніхто не гасив, бо станція горіла вся, горіли депо і штафга, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично і сумно гули в два неоднакові гудки.

Так і zostався Климко, в чім був, у чому йшов зараз.

...Сонце стало вже височенько і пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпіли підшви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Климко зрадів тому димкові й подався на нього. Багаття жевріло неподалік від путівця, на картоплищі поміж прижовклими осиками й клеонами. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиння, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибірано, либонь, учора звечора, бо земля в лунках ще не просохла. Климко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні, як вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстриляла од серединок, рожевих та пахучих. І тоді йому так схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах. Останню половину сухаря він із'їв учора зранку і відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над пляхом трапився йому в гущавині рясний куц глоду. Климко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки не занудило.

Перший сухар Климко розломив, коли відійшов од станції кілометрів на двадцять п'ять і сів перепочити — гули ноги, пекло підшви, натружені об дрібні камінці, що траплялися в пилюзі, та й усе тіло млоїло від втоми... Найстрашніше сталося тоді, коли він, перепочивши, підвівся, щоб йти, і впав: ноги

не вдержали. Їх ніби одняло. Що встане, то і впаде, і впаде. Він злякався, став розтирати литки, стегна, бив по них кулаками і кричав: «Ану йдіть! Ану йдіть мені зараз!»

Найдужче боліли ноги зранку після ночівлі. Але Клишко вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів іти помаленьку. Далі вони вже не боліли, йшли собі слухняно, тільки німо дзвеніли кожною жилочкою... Незабаром Клишко побачив велике місто у долині, зупинився і роздивлявся його довго, мружачи очі проти сонця.

Розділ III

Того задушливого від полум'я і диму серпневого дня, коли згоріла станція, Клишко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатині на шахтній сортувальні, де була колись вагова. Товсті кам'яні стіни вагової і зовні, й зсередини були густо вкриті чорною кіптявою: зовні від вугільної куряви й штибу, що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини — від диму з круглої чавунної грубки-«буржуйки», що виходила іржавою трубою надвір через бляшану шибку у вікні. Ще у ваговій стояв старий конторський стіл, за яким сидів колись вагар і важив вагони з вугіллям; стіл ряхтів од великих і малих чорних плям.

Клишко переніс із гуртового барачного погребу ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі-«розовки», два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці у закіптюжених стінах, бо в нього частенько — бувало, що й до ночі — засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство — бідові непосидючі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гареев, онук дідуса Гареева з хлібопеккарні, той і ночувати мало не щодня зоставався. Хлопцям до сподоби було в низенькій кам'яній Клишківій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзоновому острові... Повсідаються долі, сплівши ноги потурецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної «буржуйки». Або ж умовкнуть нараз усі не змовляючись і слухають, слухають далекий гуркіт вічного бою.

Але то було вже потім. А перші два дні Клишківі жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж.

А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них з карабінів та автоматів і лементували, як цигани... Поївши курей, італійці

гуртами, найменше по двос-трос, пхалися від двору до двору і шукали собі їжу за гроші.

— У нас є вугілля... Більше нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий. Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми і пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й «кіровські» годинники на вузеньких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: «Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі...»

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климко з Зульфатом зайшли на базар.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода. Її оточили з усіх боків і кричали, піднімаючи над головою у кого що було. На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько і гув примирливо, перемацуючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — все візьму. Сам виберу. Тільки тихо, граждани. Ша! Ану одійди, не мадай мішків, бо так батою і встюжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався.

— Були б оце наші шахтарики, вони б тебе вдягли і взули, ще й підперезали б... — неголосно мовила якась жінка. В руках у неї було приношене дитяче пальтечко.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в натовпі і сказав:

— А ти вобше¹ можеш тут не стоять. Вобше не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би воно в тебе й було.

І тут Климко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою і Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом з немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. Климко бачив Наталю Миколаївну в цій сукні лише двічі на рік: першого вересня і в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди з трояндової сукні зацвітали в неї й на щоках. А минулої весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: «От і підете ви в

¹ В о б ш е (русизм) — взагалі.



юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... грибочків, як були ви, коли прийшли до першого класу. Пам'ятаєте?» — І сльози, дві сльозинки, покоїлися їй з очей, однак вона не чула їх і посміхалася.

Наталя Миколаївна стояла осторонь від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. В них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканий подив. Одна її брова, поторкана золотом од ранкового сонця, напружено піднялася вгору і дрібно-дрібно тремтіла. Климко з Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню. Климко з Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

— Климко?... Зульфат?... Ой, як ви мене зякали!... — І осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає і

не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок...

— Ей ти, молодець! — гукнув бородань. — З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього і сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули і оглянулися:

— Ні-ні. Вам я його не проміняю... нізащо.

Бородань примружив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:

— Поду-умаєш, яка цяця... Ва-ам! Ну, тоді пухни з голоду! — Видно, сукня йому подобалася.

— Ходіть, хлопчики, проведете мене трошки, — сказала Наталя Миколаївна до Климка і Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

— Хто вона? Вчительша? — І погукав: — Ей ти, вчительша!.. Горда! Іди сю...

Він не встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменяка пролетіла понад ним і вдарилася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, всі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

— Я вб'ю його! Таких треба вбити! — Він ухопив грудку породи, прищулив очі й замахнувся вдруге...

— Не смій, Зульфате! — звеліла Наталя Миколаївна, а Климко перехопив товаришеву руку і сказав:

— Не треба, Зуль, а то ще у свого когось уллучиш.

Вони відійшли вже далеченько від базару, а Зульфат все ще тремтів, мов у пропасниці, і раз по раз люто озирався, блискаючи очима. Наталя Миколаївна легенько погладила його блідою, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала:

— Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій малий. — Вона тихо, лагідно засміялась, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Климко нерішуче спитав:

— А можна, ми подивимося на вашого маленького?

— Маленьку... — На щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. — Її звати Оля. — Вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климко з Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губенята, не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

Коли італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища і смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталя Миколаївна з дитиною і чемоданом, у якому були одяг та дециця сухарів, тихцем пішла із своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалятини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

Климко і Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книги, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них віялося пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не бачив, обнявши бочок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Вже геть споночіло, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцяцькована квітами з дроту і всякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: «Дивіться, яка гожа я нянечка!»

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гареев, низенький, сухоплечий, у ватяних штанах, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на ціпок і мовчки дивився, як Наталя Миколаївна, маленька, з рожевими у сльозі од «буржуйки» волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколаївна. Можна жити!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоку давай. Старому чай, кості гріть. Да-а... Німець хитрий! Сам пішов на Ростов, там є що кушат. Сюди послав італіянців — тут нічого кушат!

Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни.

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:
— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гарєєв обернувся до Зульфата, тицьнув у нього кос-
туром:

— Підеш завтра на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз? — підхопився Зульфат.

— Завтра, — сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся, — благально
мовила Наталя Миколаївна.

— Мовч! — сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь
Гарєєв, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Ми-
колаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дити-
ною. Дідусь Гарєєв, не попрощавшись, рипнув дверима, кив-
нувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. В п'їтмі
біліла і похитувалася голова дідуса Гарєєва (він ходив
швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко
смикнув його за рукав, і вони трохи відстали.

— Знаєш, що я придумав, Зуль, — збуджено сказав Клим-
ко. — Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі
казав: «Сіль слов'янська, біла»? А це ж недалеко. Дядя Кири-
ло туди часто ешелони водив. Уранці поїхав — увечері вже
дома... — І зашепотів квапливо, щоб Зульфат не перебив його:
— Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два
місяці хватило. А скоро зима. Зараз, поки тепло, треба йти.
Харчів наміняємо по дорозі назад, молока, може...

— Сам не підеш, — уперто сказав Зульфат. — Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими, хто буде, з
дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі
втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...



1. Де ночував хлопчик під час мандрівки з Донбасу в Слов'янськ
по сіль? Як себе почував після такої ночівлі?

2. В яку пору року Климко вирушив у далеку мандрівку? На
основі чого ви зробили такий висновок?

3. Що ви дізналися зі спогадів Климка про його довосне
життя? Чи було воно дуже щасливим?

4. Чому хлопчик жив із дядьком Кирилом? Як ставився ма-
шиніст до свого вихованця?

5. Що сталося з дядьком Кирилом у перші дні війни?

6. Прочитайте уривок, в якому описано окупацію Донбасу. Що
спричинило мінову торгівлю?

7. Яким важливим повідомленням розпочинається другий розділ
повісті? На чому наголошує цим повідомленням автор?

8. Як у творі сказано про те, що хлопчик охляв від довгої дороги й недоїдання?
9. Що із спогадів Климка ви дізналися про його друга-однокурсника Зульфата й першу вчительку Наталю Миколаївну?
10. Чому Климко запропонував учительці з немовлям перебиратися жити до нього у вагону?
11. Як хлопчики і дідусь Гарєєв турбувалися про немовля Наталі Миколаївни?
12. Чому Зульфат не мав права йти в Слов'янськ разом із Климком, хоча дуже хотів скласти йому компанію?



1. Які риси характеру Климка розкриваються вже з перших сторінок повісті?
2. Що ви дізналися про міцну чоловічу дружбу між дядьком Кирилом і Климком? Чи маєте ви подібні стосунки зі своїм батьком?
3. Чому Климко вирішив жити сам після того, як загинув дядько Кирило і під час бомбування згоріли бараки? Чи усвідомлював хлопчик, що йому буде дуже нелегко?
4. З якої причини у висілку почався голод?
5. Чому люди неприязно ставилися до бородатого дядька, який міняв їм харчі за різні добротні речі?
6. Як ви вважаєте, чому вчителька відмовилася обміняти своє червоне плаття на продукти в цього дядька, хоч принесла обнову на базар саме для обміну на щось їстівне? Чи схвалюєте ви її вчинок?
7. Чому Зульфат кинув каменем у спекулянта? Як ви вважаєте, гнів Зульфата був справедливим? Обґрунтуйте свою думку.
8. Чому вчителька називає Зульфата Кармелючком? Хто такий Устим Кармелюк? Що ви знаєте про цього народного месника?
9. Яким побачили вчительчине немовля хлопчики? Чому маленька дівчинка не виглядала здоровою дитиною? З чого це було видно?
10. З якої причини вчителька не могла жити у своїй кімнаті в школі?
11. Як ви ставитеся до того, що хлопчики, не роздумуючи, взяли-ся допомагати вчительці з немовлятком вижити в складних воєнних умовах?
12. Яким постає дідусь Зульфат у творі? Як ви оцінюєте його вдавану сердитість?



Уявіть, що ви опинилися поряд із Климком і Зульфатом. Як би ви спробували допомогти їм та Наталі Миколаївні?



Розгляньте ілюстрацію до повісті на с. 172. Який епізод відтворює цей малюнок? Чи такими ви уявляли героїв, як їх змалював художник? А якими саме?



Складіть словесні портрети героїв і порівняйте їх із зображеннями, поданими на ілюстрації.

Екскурс у художньому творі

Архітектоніка повісті «Климко» Григора Тютюнника суттєво відрізняється від будови всіх раніше прочитаних вами творів тим, що в ній є такий композиційний прийом, як екскурс.



Екскурс — це відхід від основної сюжетної лінії і основної теми твору з метою висвітлення якихось додаткових чи побічних питань. Екскурс буває часовим, просторовим і часово-просторовим.

Найчастіше в літературі зустрічаються екскурси в минуле (хоча можуть бути й екскурси в майбутнє) в цьому самому населеному пункті чи якомусь іншому чітко окресленому просторі, де перебуває герой. Це **часові** екскурси. **Просторові** екскурси характеризуються умовним переміщенням героя в його уяві чи спогадах у суттєво відмінне місце від того, в якому розгортається сюжетна лінія, наприклад, у іншу країну. **Часово-просторові** екскурси стосуються водночас іншого часу й іншого місця. Такими є неодноразові екскурси в минуле Климка з однойменної повісті Григора Тютюнника, адже саме в той період, коли хлопчик пішки долає понад 200 кілометрів у пошуках солі, письменник час від часу перериває свою розповідь про мандрі хворої дитини і показує картини довоєнного життя свого кмітливого, працьовитого й розумного героя в шахтарському висілку та випробування, які випали на долю Климка в перші дні війни. Екскурс належить до позасюжетних компонентів. Він може становити цілий окремий розділ, а може частинами вклинюватися в основні розділи повісті. У художньому творі екскурс має важливе смислове навантаження: в ньому автор виводить і всебічно розкриває характери інших персонажів (Зульфата, дідуся Гареева, вчительки Наталі Миколаївни), подає цікаві епізоди, які допомагають читачам зрозуміти, що саме, як і з якої причини вплинуло на рішення героя зважитися на такий нелегкий шлях. Водночас екскурси утруднюють сприймання твору, бо розгортання подій у художньому тексті з екскурсами вже втрачає чітку хронологічну послідовність, і читач мусить бути дуже уважним, щоб не плутати минуле й сучасне героя.



1. Що таке екскурс у художньому творі? Які бувають екскурси?
2. Знайдіть у тексті повісті Григора Тютюнника один з екскурсів, прочитайте його вголос і поясніть, якою інформацією він збагачує основну сюжетну лінію твору.

Розділ IV

Почалися будинки довші і вищі — у три, чотири, п'ять поверхів. Вони були сірі й мовчазні, ніби ніхто в них і не жив. Але людей побільшало. І всі вони — з тачками, клунками, вузлами — сунули в одну вулицю. Климко пішов за ними і скоро побачив базар.

Біля крайньої тачки на дерев'яних колесах стояла дівчина, з напуском на очі зап'ята старенькою чорною хустиною. Вона тримала в руках чепурно, квітка до квітки складений букет чорнобривців. На плечах у неї була ще одна хустка — велика, у веселих червоних та зелених квітах, а темно-вишневі шовкові китиці ледь не торкалися землі. Щоби у дівчини були перепнуті по-старечому, навкіс, як у хворої на зуби, а маленькі тонкі пальці, що тримали квіти, тремтливо перебирали зелені стебельця.

— Купіть мою хустку. Дивіться, яка ловка... — тихим голосом так лагідно і боязко просила дівчина, що Климко зупинився біля неї. — Я й чорнобривців на додачу ще дам... Купіть мою хустку...

Климко пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, і сказав:

— Чудна ви. Кому ж вони зараз потрібні, чорнобривці оті?

Дівчина сполохано глянула на нього темними затіненими очима і швидко вп'ялася пальцями в квітчасту хустку.

— Та ви мене не бійтесь, — усміхнувся Климко і згадав, що він сьогодні не вмивався. — Я не вурка, я по сіль сюди прийшов...

Дівчина одвернулася і стояла мовчки.

— Ото хлопець тобі правду каже, — озвався з-під магазину якийсь дядько. — Ти б поставила отуте коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — «чорнобривці»...

Дівчина так само наполохано, як і на Климка, подивилася на нього. Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася курчява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі, й малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Климка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

— З Донбасу я, — сказав Климко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Климко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка осьо, — Климко зняв з плеча торбу.

— Ні, — усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж заусміхалася. — Я питаю, на що міняєш чи купуєш. Одежа якась путня чи, може, марки?

— Такого нема, — зітхнув Климко.

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги... — Климко ледь скривив губи, пробуючи усміхнутись.

— Візьми примірай.

Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла, — порадив швець. Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички і сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль — це біля Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому.) Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода, вода солоні в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсипало колючим жарком, а ноги потерпили і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щок.

— Що ж... треба вертатися, — насилу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало. Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцаї в чорному, з карабінами за плечима і плоскими німецькими багнетами при боці. Вони підійшли до дівчини з хусткою і стали.

— Приймись! — сказав один з них, у кубанці, на яку по-селянському закручувалася чорна чуприна. Він уперся коліньми в тачку, ніби йому не було більше дороги, і подивився на дівчину дуже пильно спідлоба.

Дівчина вхопилася за дишель і підтягла тачку ближче до магазину. Руки в неї тремтіли.

Поліцаї пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому:

— Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

— А куди вона дінеться? Встигнемо ще...

Люди поміж тачками загомоніли:

— Що то воно?

— Поліцаї, хіба не бачиш?

— Так наші чи німці?

— Турки!

— Ха-ха...

— Цсс...

— Нові прихвосні,— сказав швець, і на нього заозиралися — одні з страхом, інші — ховаючи посмішки.

— Щось вони затівають,— сказав швець до Климка і кивнув головою.— Бач, скільки їх оно висипало. Як гусей.

— А-а-а!..— злинуло над базаром, як багатоголосий стогін, а поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло незнайоме Климкові слово: «Облава!.. Облава!..»

Сіра людська хвиля з розпачливим криком накоїлася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли і грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору, — і натовп знову повернувся на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. В ньому густо синіли поліцейські шинелі.

— Молоденьких виловлюють,— сказав швець. Він обернувся до дівчини з хусткою:

— Ти, дочко, йди сідай коло мене. Та хустку оту заховай геть, бо цвіте на весь базар.

Посеред майдану з'юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінький, високий, на голову вищий за всіх, блідолиций юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напереваги оточили і повели бранців до воріт.

— Та тут самі старі, ми вже дивилися,— почув Климко і впізнав голос поліцає в кубанці.

— Ну да,— заперечив йому другий.

Дівчина тоненько заплакала і зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо,— швидко сказав їй швець.— Не бійся...

А Климко висмикнув з торби надірвану плац-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, а в голові стукотіло: «Хоч би пройшли, хоч би пройшли!»

— Хах! Ось де вона сховалася!

Климко побачив над плац-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві.

— Не руш дитини,— тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо? — перепитав поліцає, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі.— Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу,— хрипко вимовив швець.

— Ану встань! — випростався поліцає. Два інші теж похмуро дивилися на шевця.— Вста-ать, кому сказано!!!

— Немає, на що статъ,— осміхнувся швець. Він не дивився на поліцає, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцай коротко, прямо вдарив його п'ятернею в обличчя. Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

— Шмаркач, — незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцай. — Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті залишив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцай покашляв у стулені докупи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

— То тебе що — просить? — сказав крізь зуби, захопив її за руку і смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плащ-палатку, вчепився дівчині в другу руку і закричав:

— Пустить її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа... — сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки і підійшли ближче.

— Н-нух, — зло видихнув той, що в кубанці. — Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітьми.

— От бачиш — і минулося, — сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслалася на землі.

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Климко крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — Дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Климко.

Повз них тягла тачку якась жінка у довгому синьому плащі і в калошах на босоніж. Швець озвався до неї:

— Ти, молодице, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка і зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче.

— Нічого, якось обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось

хлопчик, — швець кивнув на Климка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Климка.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. З Солі привезла два мішечки, як війна почалася. А тут — осьо, тільки на денці... — Жінка дістала з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

За ворітьми швець ще раз сказав жінці:

— Ви ж підмогніть хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпися в дорозі, бо вона ж неблизька. Бувай. — І помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Розділ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведене коло червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

— Тітонько, тьотю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько? — спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, осьо, — тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. — Слава Богу! — зраділа. — Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина.

— Довго я спав, тьотю? — спитав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні.

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи, — придержала його тітка Марина. — Куди ж ти підеш отакий-о немічний. Підлічишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка сходжу напитаю. Як їсти схочеш, бери, ось я поклала на стільці, їж. Тільки гляди ж не вставай.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', й більше ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Він покидав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додолу. В хаті було чисто і ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах та від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і потрушена зверху сірою сіллю, та двоє червонобоких яблук. Климко

повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. «А те хай,— подумав про друге,— у дорогу візьму». Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одягу, матроску і штани (вилялися після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку і вийшов надвір.

Він знайшов у сінях старий віник-деркач і промів тічок біля порога та вузеньку між спорихом стежку до хвіртки — так вони замітали щосені і щовесні в шкільному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата одразу ніби повищала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити? — і помітив за хлівом солом'яний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, вхопився обома руками за найдебільшу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглушене підземельне: «Ко-ко-ко-ко?!» Заджеркотіли й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. «А-а-а»,— здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжку і сів перепочити, бо втомився. «А як же оце йти, як і од віника вхоркався?» — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина. В руках вона тримала маленьке жовте глеченя з квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піни.

— Таки встав? — здивувалася і високо, ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася).— Ну й меткий! У вас там на шахтах що — всі такі? І в дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тьотю,— тихо сказав Климко.— Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек з молоком на лаву і подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися слізьми.

— А може б, ти, синочку, в мене зостався, га? — спитала вона невпевнено.— Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопчечення... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула. Їсти в мене, хвалити Бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуш у нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — житимемо втрюх, будеш нам за рідного сина... В школу тебе оддамо... Га? — В очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді пий молоко, а я тобі клуночок складу.

Вона внесла з хатини склянку і налила в неї молока, густого і тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть...— сказав Климко.

Тітка Марина тихо засміялася:

— Він у мене й на волі розбишакуватий був та горлатий. Думала, хоч у погребі посмирнішає. От босяцюра! — Тітка зітхнула. — Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієвої чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції. — (Климкові стало важко дихати — так стисло в грудях.) — Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погна-ли, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову заберем. Може, він підсобить тобі сісти, як перегомоніти з ним, га? — І сама ж собі відповіла: — Перегомону. А ти пий молоко та ля-гай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш.

Климко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надпив і ще раз долив...

— Що то ти робиш? — почув він і підняв голову: в хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю...— винувато сказав Климко.

— Водою?!

Климко опустив очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч з пляшку з собою взя-ти, додому,— сказав тихо. — Може, доведу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш. Сміливо пий, я ще дістану. — Вона вернулася в хатину і голосно зітхнула там.

...У вагоні пахло старою сосною стружкою, на стрілках він погойдувався і рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав. Чо-ловік, — мабуть, той, що брав Климків клунок, — довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив купу стружок у кутку і під ними душ п'ять жінок з якимись пожит-ками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тьмяно-блискучими сміливими очима. «Наші,— подумав Климко,— донбасівські». І йому стало легко, тепло й затишно у цьому рипучому вагоні...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброї, у довгих шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги і згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрелив:

— Гераус!!!

Першим пішов до дверей дядько, що все кури́в. В руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Німець бив їх так само, як і старого,— мовчки, із усього маху. Климко на превелику силу встав з клунком за плечима і пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Климко спробував підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив. Климко розтер груди й коліно — добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не залишилося б,— подумав, підвівся і вийшов на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцево! Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістдесят.

Розділ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якийсь дивом не розбилася, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі.

Дома, дома!.. Уже дома.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без ремінки. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному. Один з них припав на коліно і вистрілив. Той, що біг, вильнув убік. І тоді Климко все зрозумів.

¹ На вихід!!! (Німецьке).

— Туди, дядю, біжіть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. — Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди і обпекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоногарячі плями. Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав. А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої п'тьми і нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.



1. Кого побачив на базарі Климко? Перекажіть цей епізод за малюнком (с. 172).

2. Як поставилася незнайомка до хлопчика? Чому спочатку остерігалася його?

3. З якої причини швець вирішив віддати Климкові тапочки задарма? Про що свідчило таке рішення?

4. Як сприйняв Климко звістку, що він проминув станцію Сіль і тепер мусить вертатися назад? Прочитуйте відповідний уривок.

5. Чому люди поставилися до поліцаїв вкрай насторожено й вороже? Прочитайте уривок про те, кого поліцаям вдалося зловити під час облави.

6. Як дівчині, що на базарі стояла біля Климка, вдалося уникнути долі своїх ровесниць? Хто їй допоміг?

7. Як Климко опинився в тітки Марини? Висловіть власне ставлення до цієї жінки.

8. Навіщо хлопчик економив молоко, розбавляючи його водою?

9. Хто допоміг Климкові сісти на поїзд і суттєво скоротити дорогу додому?

10. Що сталося з Климком наприкінці твору?



1. Як поставився Климко до красуні, яка продавала хустку? Чому він зробив дівчині зауваження, яке стосувалося квітів у її руках? Чи свідчить це про те, що хлопчик мислить, як доросла людина?

2. Якими зображено німців у творі?

3. Доведіть, що для порятунку дівчини Климко виявив неабиякі сміливість і кмітливість.

4. На основі яких подій твору можна зробити висновок про доброту й чуйність багатьох людей у воєнні часи?

5. Доведіть, що хлопчик був дуже вдячним тітці Марині на ділі, а не на словах.

6. Чому ще зовсім хворий Климко так рвався додому?

7. Опишіть поїздку Климка та його супутників у товарному вагоні. На підставі чого хлопчик робить висновок, що він — поміж хороших людей?

8. Як ви ставитеся до того, що Климко ризикував життям, намагаючись врятувати радянського солдата?

9. Чи останнє речення повісті дає нам надію, що Климко житиме?



1. Станьте співавтором Григора Тютюнника. Напишіть ще один коротенький заключний розділ повісті так, щоб сюжетна лінія головного героя мала щасливу розв'язку.

2. Із сусідом по партії складіть і запишіть діалог (5—7 реплік) між пораним Климком і Зульфатом, який підбіг до нього.

Художня деталь

Після прочитання повісті «Климко» Григора Тютюнника ви передусім запам'ятали певні подробиці, художні штрихи з твору. Вони нібито й не впливають на розгортання сюжету, але водночас без них повість втратила б свою яскравість і неповторність. Такими подробицями ви назвете святкову сукню першої вчительки Климка та Зульфата, квітчасту хустку, яку хотіла обміняти на харчі незнайома дівчина, пучечок чорнобривців у її руках, що виглядали досить дивно на убогому базарі в окупованому ворогами містечку. Кожна з перелічених подробиць є художньою деталлю.



Художня деталь — виразна деталь з твору, яка подає певний епізод, подію чи випадок у несподіваному ракурсі.

Зазначимо, що той самий предмет може бути художньою деталлю в одному випадку і не бути нею в іншому. Наприклад, коли в домовину дядькові Кирилові кладуть чорнобривці, то квіти не є художньою деталлю, адже на похорони прийнято приносити вінки й квіти. Проте дбайливо укладений букетик чорнобривців у руках дівчини часів воєнного лихоліття — це вже художня деталь, яка свідчить і про тонке розуміння прекрасного, і про дитячу наївність героїні твору.

Подібна ситуація зі святковою червоною сукнею Наталі Миколаївни, яку автор зумисно називає тільки трояндовою, підкреслюючи її яскравий колір, і барвистою хусткою юної української красуні з Сумщини. Ще недавно ці речі були святковими, їх зберігали для урочистих подій, а зараз вони втратили справжню вартість, стали дешевими товарами, які нелегко обміняти навіть на склянку солі. Крім того, для хлопчиків вчительчина сукня — це не просто гарна річ, а й негаснучий спогад про довоєнне дитинство, про останній шкільний дзвоник, на який учителька прийшла саме в цьому вбранні.

Проте художня деталь — не обов'язково щось прекрасне. У повісті «Климко» художньою деталлю стають навіть сухарі, які підкреслюють голодне життя хлопчика в далекій дорозі. Отже, художня деталь у сюжетних лініях літературного твору допомагає зазирнути в душу персонажів, виразніше побачити їх переживання, належно оцінити благородні пориви. У пейзажах художня деталь особливо підкреслює красу природи, у портретах — увиразнює щось дуже особистісне, неповторне.



1. Що таке художня деталь? Визначте її роль у творі.
2. Чи можна назвати художньою деталлю кімнатну троянду, яку хлопчики перенесли з учительської кімнати у вагову? Чому? Для чого автор вводить у твір цю квітку?
3. Проаналізуйте епізод про те, як тітка Марина пригощає Климка молоком. Чи є тут художня деталь? Яка саме? Які риси характеру хлопчика вона висвітлює?
4. З якою метою Григорій Тютюнник використовує в розв'язці такий промовистий штрих: «А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль»?

Прототип літературного героя

Ви вже читали автобіографічні твори й знаєте, що в них автор описує власні характер, зовнішній вигляд, вчинки, пережиті особисто події. Проте письменник може наділяти персонажів рисами характеру своїх знайомих чи друзів, тобто створювати прототип літературного героя.



Прототип (прообраз) — реальна людина, зовнішність, характер, життєві події, вчинки якої автор описав, створюючи літературний образ.

Повість Григора Тютюнника не є автобіографічною. У ній діє не Григорій, а Клишко. Письменник не мав товариша дитячих літ Зульфата і не рятував від голоду немовля своєї першої вчительки. Проте в перші дні війни автор так само пройшов складний шлях додому, до рідного села, як і його герой у пошуках солі. Навіть харчі, які дала тітка Григорові в дорогу, теж були сухарями, але він, на відміну від Клишка, для підтримання сил у тяжкій мандрівці мав ще й баночку меду. Отже, маленького Григора Тютюнника можна вважати прототипом образу Клишка з однойменної повісті лише певною мірою.

Взагалі, Тютюнник часто своїх неповнолітніх героїв наділяв власними рисами, вони переживали випробування, подібні до Григорових. Наприклад, у повісті «Вогник далеко в степу» Павлик вчиться в ремісничому училищі насамперед заради шматка хліба, який дає шанс не померти з голоду йому самому й мацусі, яку він по-синівськи любить.



1. Як ви розумієте поняття *прототип* літературного героя?
2. Прототипом яких героїв і в яких повістях став Григорій Тютюнник?
3. Як ви думаєте, чому письменник своїх героїв частково змальовував із самого себе? Чи кожен митець може наслідувати в цьому Григора Тютюнника і чому?

«Ти знаєш, що ти — людина?»

Куди ж іде життя? Чи Людина щось значить у цьому потоці життя? Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві. Нині кожен мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, всім єством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду...

Євген Сверстюк





Олекса Стороженко (1806—1874)



Творча спадщина Олекси Стороженка — сучасника Тараса Шевченка — невелика. Сам митець не вважав себе письменником-професіоналом, не був активним учасником літературно-мистецького життя України й не претендував на всенародне визнання. **Іван Франко** справедливо підсумовував його письменницьку долю так: *«Без сумніву, талановитий оповідач і добре володіє українською мовою, але брак вищої освіти і життєві обставини не дозволили йому виробити настільки ідейного способу думання і настільки глибокого розуміння людського життя, щоб із талановитого анекдотиста він зробився дійсним художником»*. У той же час найбільший твір Олекси Стороженка *«Марко Проклятий»* свідчить про великий потенціал митця, тому **Богдан Лепкий** назвав його одним *«із кращих малярів нашого минулого»*, одним *«із щирих козацьких патріотів»*.

Олекса Петрович Стороженко народився 24 листопада 1806 року в селі Лисогори Борзнянського повіту (тепер Ічнянський район) на Чернігівщині в сім'ї відставного офіцера російської армії, який брав участь у російсько-турецьких війнах та облозі й здобутті Хотина 1787 року. Козацький рід Стороженків славився воєнними звичаями ще з XVII—XVIII століть, мав українське коріння: в універсалах гетьманів та Генеральної військової канцелярії серед Стороженків знаходимо й прилуцьких полковників, й повстинських (Лубенського полку) та ічнянських сотників. Батько, Петро Данилович Стороженко, у селі Лисогори мав цілком пристойний для поміщика середнього достатку маєток.

Дитячі роки Олекси минули в містечку Великі Будища Зіньківського повіту на Полтавщині. Початкову освіту хлопчик здобув у домашніх умовах, згодом успішно вчився в Благородному пансіоні для дворянських синів при Слобідсько-Українській гімназії в Харкові, де викладали російську, французьку,

німецьку, латинську словесності, історію, географію, математику. В атестаті майбутнього письменника переважали найвищі оцінки.

У 20-х роках XIX століття Стороженкові пощастило зустрітися з гімназистом *Миколою Гоголем*, який справив на Олексу Петровича незабутнє враження. Мабуть, і Гоголь розпізнав у Стороженкові «справжнього козарлюгу», гідного нащадка січовиків-силачів, адже пальцями Олекса Петрович згинав двогривені монети, а 150 кг зерна міг винести на гору без перепочинку.

Коли Олексі Стороженку минуло вісімнадцять, він обрав долю військової людини й майже тридцять років, як і його батько, віддав армійській службі, зробивши кар'єру від унтер-офіцера до старшого офіцера в штабі кавалерійського корпусу. У 1829 році під час війни з Туреччиною був важко поранений. Брав участь і в інших воєнних діях Росії в Польщі та Угорщині, проте в мирний час в основному служив на території України. Оскільки в обов'язки Стороженка входило забезпечувати армію витривалими породистими кіньми, яких скуповували в заможних селян, то Олексій Петрович мав змогу глибоко вивчити історію, життя і побут Південної України, зокрема Таврії. Він бував і на Київщині, Волині, Поділлі, Полтавщині, зустрічався із нащадками, а то й із колишніми січовиками-запорозжцями. На Поділлі, у містечку Немирові, Олекса Стороженко заприятелював зі столітнім сліпцем, який багато розповів письменникові про козацьких ватажків Кривоноса і Павлюка, про польського магната Четвертинського. У 1827 році на Катеринославщині в селі Михайлівка Стороженко спілкувався з дев'яностошестирічним *Микитою Коржем*, який був свідком зруйнування Катериною II Запорозької Січі. Матеріали захопливих розповідей бувальців й очевидців згодом лягли в основу багатьох художніх текстів письменника, зокрема розділу «З народних уст» у двотомнику «Українські оповідання», а також оповідань «Закоханий чорт», «Межигорський дід», «Не в добрий час», «Чортова корчма».

Спочатку Олекса Стороженко друкував твори російською мовою. Першою його публікацією є повість із життя України XVIII століття «Браття-близнецы» (1857) та кілька оповідань на основі українських народних повір'їв, зібраних під назвою «Рассказы из крестьянского быта малороссіян». У повісті чітко проведена лінія занепаду козацької слави після зруйнування Запорозької Січі: тут діють не звиязкці й патріоти, подібні до героя Миколи Гоголя — славного Тараса Бульби, а дрібні душею й мізерні у своєму ненаситному користолобстві Бульбашки, Покришки, Драбини, Крапельки та Малинки.

З 1861 року твори Олекси Стороженка починає публікувати найпопулярніший україномовний журнал «Основа», а в 1863 році в Петербурзі виходить двотомник Стороженкових творів «Українські оповідання». Письменник мав добре почуття гумору, що знайшло найкраще застосування в таких його творах, як «Вуси» і «Голка». Взагалі, твори Олекси Стороженка написані здебільшого на основі життєвих бувальщин. Наприклад, оповідання «Голка» Олекса Стороженко написав на основі анекдотів про Потоцького, «Вуси» — на реальному факті про колишнього військового, який заради посади засідателя змушений був поголити вуса. До речі, на основі цього оповідання український драматург *Марко Кропивницький* створив комедію на чотири дії з такою самою назвою.

Олекса Стороженко відомий і як перекладач. Він переклав з української мови на російську оповідання *Григорія Квітки-Основ'яненка* «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень» і «Козир-дівка», а також повість *Пантелеймона Куліша* «Оріся». Пробивав себе Олекса Стороженко у драматургії та поезії. Відомі його п'єси про розбійника XIII століття Степана Гаркушу — «Гаркуша», уривок з поезії «Україна», віршовані байки «Кури та Собака», «Чоловік та Жито». Коли ж редактор «Московских ведомостей» М. Катков у 1863 році звинуватив українських письменників у сепаратизмі¹, Стороженко злякався таких звинувачень і надовго перестав писати українською мовою.

Видатний український письменник *Азамангел Кримський*, досліджуючи це питання, навіть опублікував статтю «Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи?», але однозначної відповіді на порушене питання не дав. Значно ближчим до істини був *Борис Грінченко*, коли вважав, що в Стороженкові змагалася дві душі — українська й російська: «Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного краю, любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявило російське начальство. Ото його, тодішнього російського інтелігента, і тягло і сюди, і туди — і до рідного краю, і до «Станіслава на шию»²: хотілося і рідному краю послужити, і того, від кого «Станіслав» той залежить, не прогнівити». Олексу Стороженка можна віднести до розряду митців, які не вдавалися до критики існуючого ладу, кріпацтва, залежного становища

¹ Сепаратист — той, хто прагне відокремлення, від'єднання; в даному випадку — від'єднання України від Росії.

² Ідеться про нагороду — орден Святого Станіслава.

України, але водночас були гуманістами в ставленні до власного народу.

Вийшовши у відставку 1868 року в чині статського радника, Олекса Стороженко поселився на хуторі Горішин поблизу міста Бреста в сучасній Білорусі, займався громадською діяльністю — його обрали предводителем дворянства й головою з'їзду мирових суддів, а у вільний час рибалив, полював, грав на віолончелі, малював. На схилі віку Стороженко носив пишні козацькі вуса, ходив в українському національному одязі й своїм зовнішнім виглядом дуже нагадував своїх літературних персонажів. Один із найкращих своїх творів — «Марко Проклятий» — автор, на жаль, не завершив. У листі до видавця від 8 березня 1874 року письменник лише коротко виклав задуману розв'язку. На основі цих планів невідомий автор дописав останню частину твору. За манерою оповіді «Марко Проклятий» близький до історичної поеми «Гайдамаки» Тараса Шевченка і до творів Миколи Гоголя, написаних на основі народних вірувань.

До смерті Олекси Стороженка спричинилася прикра пригода: повертаючись пізньої осені додому, письменник посковзнувся на кладці, впав у крижану воду й захворів на запалення легенів. Олекса Петрович помер 18 листопада 1874 року, поховали його на міському цвинтарі в Бресті.



1. Де і коли народився Олекса Стороженко? Що ви дізналися про родовід письменника?
2. Де навчався Олекса Стороженко? Чому обрав професію військового?
3. Назвіть перші твори письменника, з'ясуйте їх тематику. Якою мовою вони були написані?
4. Що ви дізналися про останній твір Олекси Стороженка «Марко Проклятий»?



1. Які навчальні предмети, що опановував Олекса Стороженко в Благородному пансіоні в Харкові, на вашу думку, не були б зайвими в нинішній системі середньої освіти?
2. Чим вирізнявся Олекса Стороженко зовні? Про що це свідчило?



1. Порівняйте думки Івана Франка і Богдана Лепкого про талант Олекси Стороженка. Яка із цих думок вам здається переконливішою? Чому?
2. Висловіть власну думку про те, чому Олекса Стороженко перестав писати українською мовою, і зіставте її з думкою Бориса Грінченка.

СКАРБ

Був собі чоловік та жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора з садочком і левадою. Послав їм Господь на втіху одного тільки

синка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. Вже Павлусь був чималий пахолок¹, а вона ще возилася з ним, як з маненькою дитинкою. Було, власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пущівірінок, знов рот роззявлює. Усю зиму й осінь з хати не випустить. «Не ходи, синку,— каже,— холодно, змерзнеш, та ще, крий Боже, занедужаєш, то я й умру, не діжду, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо — знов не пуска: «Не ходи, синку: душно, сонце напече голівку, голова болітиме». Цілісінький рік не дасть йому порога переступити, хіба у неділю поведе до церкви, та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере. «Ходім, мамо, додому,— хлипа,— їсти хочу!» То мати і веде його додому, не діждавшись кінця служби і благословенія. Як кладе його спати, то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком². Часом батько, дивлячись на се юродство³, стане гримати на жінку і похвалитись, що він Павлуса віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра і покірна жінка, а як дійде діло до її Павлуса, то як скажена стане: і очі витріщить, і запіниться, і за ніж хапається; крий Боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями надивовижу була мати.

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка та одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнуть? Зроду не то щоб ціп або косу у руках подержав,— не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було, старий і стане доказувати жінці:

— На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помremo?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводитаря!..

— Е, чоловіче,— одкаже жінка,— як Бог Милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, вже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

— Не ходи туди, синку,— каже,— на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки — я сама знайду тобі дівчину, саму

¹ Пахо́лок (застаріле) — хлопчина.

² Годови́чок (діалектне) — немовля, дитина до року.

³ Юро́дство — буквально: божевілья, ненормальна ситуація.

найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе і годувать, і зодягать, і доглядать, як рідна мати.

Так не привів же їй Бог оженити сина. Раз вночі розвередувавсь Павлусь, як на живіт кричить¹: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Устала мати, накинула на себе свитину, не схотіла будить наймичку і сама метнулась по селу шукати того меду. А на той час піднялась фуґа, що не то що уночі, а вдень не побачила б світу Божого. Бігала, сердешна, бігала од хати до хати (у кого й є, та каже нема: не хочеться уставать) та якось уже випросила у попа. За один щільничок² обіцяла бузівка³ подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький — ніяк його і не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як zostавсь круглим сиротою.

Що ж з ним сталось?.. Правду казала мати: «Як Бог Милосердний пошле йому щастя, то без батька і без матері житиме ще краще, як за їх». У покійників,— звісно, як у заможних халяїнів,— був наймит і наймичка. Наймит — парубок ще молодий, працюватий, непитущий, а наймичка — теж чесного роду, осталась бідною сиротою, і покійниця прийняла її до себе, як рідну дитину. За Павлусем і їм добре жилося; було чим-небудь йому угодють, то стара і дякує, і грошей їм дає, і добру одежу, а часом за наймита скотину у поле вижене, а за наймичку хату вимете і води принесе. Отож як умирала стара, то благословила наймита з наймичкою побратись, наділила їх худобою і аж руки їм цілувала та просила, щоб вони не обижали її Павлуса, доглядали б його і були йому рідним батьком і матір'ю, а вже вона на тім світі буде благодіти Господа, щоб він, Милосердний, послав їм усякого щастя і талану.

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою і стали собі господарювати. Щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуса, і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових. Накупили волів і послали кілька хур⁴ у Крим за сіллю, на Дін за рибою, пострйоли шинок із лавкою⁵ та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій⁶ давить скотину, а у Павлуса, як на сміх, хоч би один віл іздох.

¹ Як на живіт кричить — як людина, в якій болить живіт.

² Щільник — рамка з сотами, куди бджоли носять мед.

³ Бузівка (діалектне) — однорічне теля.

⁴ Хура — віз.

⁵ Лавка — тут: магазин.

⁶ Талій — хвороба, від якої гине велика рогата худоба, насамперед воли й корови.

Раз наймит піймав у садочку ройка, так з того одного розроїлось колодок з тридцять. Наймичка доглядала Павлуся, як рідна мати: і годує його, і голову йому змиє, і розчеше, і одягає, й роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться: думку його відгадує, бо Павлусь за весь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, вже не попросить: якось йому і слово важко вимовити. Тільки йому й роботи, що цілісінький день їсть (а лопає здорово) та спить. Було, прокинеться вранці — зараз наймичка і ставить перед його душею жарену курку, або качку, або повнісіньку макітру вареників із сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить. Не встигла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Поспить на перині, лізе на піч поспати ще у просі. Пообідає і знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде у садок, ляже під грушею, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться: «Бісові груші, — пробубонить, — які спілі, і над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде у рот». І щоб то дриг'онуть ногою та штовхнуть об цівку! То і посипались би, так, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополуднує — і знов іде у комору спати і спить вже аж до захід сонця. Розбудить його наймичка вечеряти, нагодує, здіме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне...

— А чи не смикнули б, пане Павле, люльки? — питає наймит.

— Смикнув би, — пробелькоче Павлусь, — так люльки не знайду.

— Та ось же вона — біля вас на лавці.

— Та хто ж її наб'є?

— Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину¹. Отже, біля вас і справу положив!

Та викреше вогню, розпалить люльку і устроить йому у рот, то він і смоче.

Було, прийдуть до Павлуся парубки та й намовляють його, щоб ішов з ними на вечорниці.

— Не піду! — пробубонить та й очі заплющить.

— Чому? — питають.

— Далеко. Якби вечорниці збирались біля моєї хати, то, може б, і пішов.

— Е, пане Павле! — кажуть йому парубки. — Якби ти побачив наших дівчат, то не казав би, що далеко!

— Бачив, доволі бачив... — озивається Павлусь.

— Де ж ти їх бачив? Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!

— Так коли ж сняться, щоб вони показалися! Аж обрид-ли!... одкаже Павлусь та й перевернеться на другий бік.

¹ Ц а р и н а — тут: засіяне поле.

Засміються парубки та й підуть від його.

Раз на Зелені свята зібралось парубоцтво шукати скарба. Узяли з собою заступи, лопати і горілочки не забули та й пішли у степ. Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

— Знаєте що, хлопці! Візьмемо з собою на щастя Павла Лежню (таке приложили йому прізвище), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого і на всьому світі не знайдеш!

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розпластався на перині і хропе на всю хату.

— Пане Павле, а пане Павле! — гукнули парубки. — Ходім лишень з нами скарбу шукати!

— Не піду! — одрізав Павлусь.

— Ходім-бо! — просять парубки, аж кланяються. — Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, Бог дасть, і знайдемо скарб.

— Еге!.. Як Бог дасть, то й у вікно вкине!.. — одказав Павлусь. — Не піду!

— Дожидайся ж, поки тобі Бог у вікно вкине, а ми підемо шукати.

Зареготались та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього приглядувались — і нічого ніяк не знайшли. Розказують люди, що часом скарби і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда, або у миршавеньке козеня, або у дохлу кішку. Кому щастя, той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались — і нічого не побачили. Вже вертаючись, як смерклося, недалечко од села дивляться — лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох — аж гидко до його і близько підступити. От один парубок і каже:

— Слухайте, хлопці: візьмемо сього хорту та шпурнем Лежневі в хату — нехай се буде той скарб, що Бог йому у вікно вкине.

Парубкам подобалась ся вигадка; от вони підняли того хорту на дрючок та й понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорту та й шпурнули в вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

— Тривай, не руш! — закричали парубки. — Се наш скарб, се наші гроші...

— Брехня! — каже Павлусь, — се мій скарб, се мені Бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав — не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за ро-

гач та макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались.

— Будь ласкав, — кажуть парубки, — хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

— Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудить: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!

Та, сеє кажучи, позбирав наймит гарненько дукати і сховав їх у скриню.

Отакий-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому Бог дасть щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба і скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі у те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не ввірвалась Павлусеві. Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до його лицялась. Послав йому Господь і діточок, покірних, слухняних, працюючих, не таких, як він пудофет¹, а у матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг Господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

Що таке на світі щастя? — спитав би я у дуже письменних. Частенько чуєш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою долю. Зовуть щасливими і тих, що увесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що у них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо у його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як Рябко на ланцюгу, ніякої користі з них не має — і голодний, і холодний, ще гірш од якого-небудь бідолахи. Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не зазидує, а дякує Бога за те, що він йому послав, — той, кого Господь благословив на добрі діла, що розкинулись вони по світу, як розрослась пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона і пахаря, і його сусідів, попаде од неї скибка і старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам натріскається і виспить, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо у такого і душа буде не голодна. Оце ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі одгадали, чи мій Павлусь справді щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Гледіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Завидуєте щастю мого Павлуса, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

¹ Пудофет (діалектне) — товстий ледацюга.



1. Що ви дізналися про батьків Павлуса?
2. Як ставилася до сина-одинака його мати? А батько?
3. З якої причини померла Павлусева мати?
4. Які епізоди з життя Павлуса засвідчують його ледарство?
5. Як вмотивував своє рішення не йти шукати скарбу Павлусь?
6. З якою метою парубки вкинули дохлого хорта в Павлусеве вікно? Що казкового сталося з трупом собаки?
7. Що ви дізналися про дальшу долю Павлуса?



1. Чи хотілося б вам, щоб ваша мама ставилася до вас так, як Павлусева? Чому?
2. Які риси характеру Павлусевої матері вас спочатку насторожують, а згодом обурюють?
3. Чи відчував син докори сумління, що пенька застудилася й померла через його забаванку?
4. Як Павлусева мати ставилася до наймитів і про що це свідчило?
5. Як господарювали наймит і наймичка? Чому письменник наголошує, що Павлусеве майно з кожним роком збільшувалося?
6. Чому не змінився ледачий Павлусь, ставши парубком?
7. З якої причини парубки хотіли взяти Павлуса із собою, коли йшли на пошуки скарбу?
8. Які народні уявлення про скарби використано в оповіданні?
9. Чи вірите ви в те, що собака міг розсіпатися золотими дукатами? Чому?
10. Прочитайте останню частину оповідання, починаючи від слів «Що таке на світі щастя?». З якою метою письменник ввів у свій твір власні роздуми про щастя?
11. Прокоментуйте останнє речення в оповіданні.



1. Для якого жанру фольклору характерний зачин, яким розпочинається оповідання «Скарб»? Чому письменник вдається до нього?
2. Які народні казки, де діють ледарі, ви знаєте?
3. Запишіть 2—3 прислів'я чи приказки про ледачу людину і визначіть, котре з них могло б якнайкраще схарактеризувати ситуацію, описану в оповіданні «Скарб».



1. Прочитайте в літературознавчому словничку поняття *гумор* та *іронія*. Перепишіть ці визначення в зошит і запам'ятайте.
2. Доведіть, що в реченні, яким закінчується перший абзац твору: «Кажу ж вам, що й між матерями надивовижу була мати», автор іронізує над опікою, яку виявляє пенька до Павлуса.
3. Знайдіть і проаналізуйте в оповіданні гумористичні епізоди.
4. Прочитайте уривок, у якому йдеться про поважне звертання парубків до Павлуса. Чому тільки в одному епізоді героя названо повним іменем, але в інших автор подас прізвисько, яким нагородили в селі ледаря, — Лежень? Знайдіть у цьому уривку всі використані письменником засоби гумористичного зображення та прокоментуйте найкомічнішу, на вашу думку, ситуацію.



У журналі «Клас» (2005. — № 5. — С. 15—16) прочитайте статтю «Гроші погані і хороші». Підготуйте повідомлення за її змістом.



Богдан
Лепкий
(1872—1941)



У родинному гербі Лепких XVI століття, який мав вигляд щита, на червоно-синьому тлі красувалося зображення шолома, хреста й гусячого пера. Хрест означав, що все на світі залежить від Бога, шолом був знаком доблесті й того, що серед Лепких ніколи не переводилися герої, а перо означало стародавність роду.

Богдан Сильвестрович Лепкий народився 9 листопада 1872 року у сім'ї священика на хуторі Кривенькім Гусятинського повіту на Тернопільщині.

Батько майбутнього письменника був надзвичайно розумною й високоосвіченою людиною, вільно володів польською, англійською, німецькою мовами, писав статті й вірші під псевдонімом *Марко Мурава*. Любив вечорами для всієї сім'ї і гостей читати власні переклади Шекспіра, а дітям переповідати пригоди Робінзона Крузо. Мати Богдана Лепкого чудово малювала, грала на гітарі й співала. Родина матері майбутнього митця славилася в усій Галичині. Дід — священик і віце-маршалок¹ Бережанського повіту *Михайло Глібовицький* приятелював із відомим українським письменником *Маркіяном Шашкевичем*, мав чудову бібліотеку, в якій зібрав чимало рідкісних старовинних книжок, написаних латинською, грецькою, старослов'янською, англійською, німецькою, французькою, польською мовами, а також творів Тараса Шевченка, Адама Міцкевича, Йоганна Вольфганга Гете, Івана Котляревського, Івана Франка.

Михайло Глібовицький часто запрошував артистів галицького театру «Руська бесіда» до себе додому, надавав їм помешкання. Тож і дитиною, коли вчився у школі, і підлітком, коли

¹ Ві́це-ма́рша́лок (історичне) — напівадміністративна почесна посада.

став гімназистом, Богдан Лепкий мав унікальну нагоду особисто знайомитися з акторами й користуватися періодичними виданнями галицьких газет і журналів, які передплачував Михайло Глібовицький.

Ще в дошкільному віці Богдан знав напам'ять багато віршів Тараса Шевченка, міг переповісти близько до тексту повість «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка, навчився читати, писати й лічити. Тож не дивно, що дитину прийняли одразу до другого класу Бережанської школи з польською мовою навчання.

Згодом Богдан Лепкий вступив до місцевої гімназії. Тут діяли український і польський хори, українським диригував геніальний композитор *Денис Січинський*, який написав музику на відомий вірш *Костянтини Малицької* «Чом, чом, чом, земле моя». Богдан Лепкий прекрасно декламував, співав, грав ролі в гімназійних виставах, а до того ж успішно вчився.

У гімназії Богдан Лепкий дружив із *Сильвестром Яричевським*, який пізніше став відомим у Галичині поетом, прозаїком і драматургом. Якось учитель запропонував гімназістам написати твір про зимовий день у селі. Найкращими виявилися твори двох нерозлучних друзів, але Лепкий виконав свою роботу прозою, а Яричевський — віршами. За спогадами Богдана Лепкого, він ще у гімназійні роки написав поему про русалок, та соромився показати її батькові, сховав під стріху рідної хати, і поема там пропала. Рідні заохочували бажання сина стати художником, тому батько найняв Богданові вчителя з малювання Юліана Панкевича.

Закінчивши гімназію, Богдан Лепкий вступив до Академії мистецтв у Відні, проте навчання тут юнакові не сподобалося. Розмова в поїзді з ровесником і земляком Кирилом Студинським, який вчився на філософському факультеті Віденського університету, скерувала зацікавлення Богдана Лепкого в інше русло. Він записався вільним слухачем й почав відвідувати заняття у Віденському університеті. Невдовзі Лепкий став членом студентського товариства «Січ», заприятелював із майбутнім видатним фольклористом *Філаретом Колессою*. Остаточний вибір юнак зробив тоді, коли вирішив здобувати освіту у Львівському університеті. У Львові Лепкий дружив із майбутнім письменником *Осипом Маковесем*, а також із сином відомого драматурга Івана Карпенка-Карого *Юрком Тобілевичем*, познайомився з уславленими співаками — *Соломією Крушельницькою* та *Олександром Мишугою*. Вишукане культурне середовище активізувало творчі пориви письменника.

У 1895 році Богдан Лепкий закінчив Львівський університет і отримав диплом, який надавав йому право викладати

українську та німецьку мови й літератури. Письменник розпочав свою викладацьку діяльність у рідній гімназії. У періодиці з'явилися друком перші вірші митця, які опублікували газети «Буковина» й «Діло», журнали «Зоря», «Літературно-науковий вісник». Оскільки в цей час багато галичан виїжджали в пошуках заробітків за океан, Богдан Лепкий відгукнувся на їхні бідуювання на чужій землі віршем «В світ за очі», який священики читали навіть у церквах, щоб переконати прихожан не залишати рідний край. Проте схвалення критикою віршів ще не було, лише пізніше *Іван Франко* відзначав «*вразливий і поетичний характер*», «*м'якість колориту і ніжність почуття*» Лепкого-лірика.

Коли в 1899 році в Кракові в Ягеллонському університеті відкрили відділення української мови й літератури, то запрошення викладати ці предмети отримав Богдан Лепкий. У Кракові була досить чисельною громада української інтелігенції, і в Лепких часто гостювали земляки *Василь Стефаник*, *Остан Луцький*, *Кирило Студинський*, *Кирило Трильовський*, по дорозі в Італію Лепких відвідав *Михайло Коцюбинський*, приїжджала *Ольга Кобилянська*. Майже щороку виходила у світ нова книга Лепкого. Це й збірки поезій, і літературознавчі дослідження («Василь Стефаник», «Маркіян Шашкевич», «Про життя великого поета Тараса Шевченка»), й переклади (зі старослов'янської — «Слово о полку Ігоревім», з російської — Володимира Короленка, з польської — Адама Міцкевича, з німецької — Йоганна Вольфганга Гете).

Щороку письменник з дружиною та дітьми приїжджав у Карпати на відпочинок. Так сталося й влітку 1914 року, коли відпочинок перервала Перша світова війна. У яремчанському готелі під час пожежі згоріли рукописи третього тому «Історії української літератури» і драми «Мотря», які завершував Богдан Лепкий. Пішки через Карпати Лепким вдалося перебратися до Угорщини, а звідти — до Відня. Під час війни письменник працював у Німеччині.

Коли війна закінчилася, Богдан Лепкий поїхав до Бережан, але застав руїни, страшні злидні й розруху. Для професора роботи в рідному краю не знайшлося, тому він знову повернувся в Німеччину, де займався літературною працею, ставши співробітником видавництва «Українське слово», що започаткувало серію кращих творів української класики.

У 1925 році Богдан Лепкий переїхав до Кракова, став професором Ягеллонського університету. У тридцятих роках він щоліта із сім'єю приїжджав відпочивати в село Черче за п'ять кілометрів від Рогатина. Коли Лепкий прибував у Черче, село оживало: у приміщенні сільської «Просвіти» проводилися

літературні вечори, вистави, лунали пісні. Популярність Богдана Лепкого серед народу в цей час була вже така велика, що сільська громада спільними зусиллями в 1933 році збудувала йому літню віллу на дві кімнати, яку назвали Богданівкою. Хоча Богдан Лепкий став широковідомим як лірик, справжню славу йому принесла проза, насамперед епопея «Мазепа», що складається із п'яти окремих книг: «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава», «З-під Полтави до Бендер».

Коли фашистська Німеччина окупувала Польщу, Богдан Лепкий втратив посаду в Ягеллонському університеті, а разом із нею і єдине джерело заробітків. Незважаючи на нестатки, до останніх днів письменник не полишав творчу працю, закінчував автобіографічну повість у трьох частинах «Казка мого життя», уривок з якої — «Цвіт щастя» — ви маєте нагоду прочитати. Помер Богдан Лепкий 21 липня 1941 року, похований у Кракові.

Окремі вірші, повісті й романи Лепкого ввійшли до скарбниці української літератури.



1. Що ви дізналися про батьківську родину Богдана Лепкого?
2. Розкажіть про початкове навчання Богдана.
3. Що ви можете розповісти про мистецьке життя Бережанської гімназії? Назвіть перші творчі роботи Лепкого-гімназиста.
4. З ким дружив і з ким мав нагоду познайомитися Богдан Лепкий, коли вчився у Львівському університеті?
5. В яких часописах друкувалися перші вірші поета? Що цікавого ви дізналися про перший етап його творчості?
6. Чому Богдан Лепкий переїхав до Кракова?
7. Які випробування випали на долю сім'ї Богдана Лепкого під час Першої світової війни?
8. Розкажіть про останній рік життя Богдана Лепкого.



1. Як домашнє середовище вплинуло на формування особистості Богдана Лепкого?
2. Чи почувався Богдан Лепкий, живучи в Польщі та Німеччині, відірваним від рідної землі? Обґрунтуйте свою думку.
3. Який висновок ви можете зробити про життєву долю Богдана Лепкого?
4. Які вірші чи пісні Лепкого ви знаєте?



Намалюйте герб Лепких таким, як ви його уявляєте.



Прочитайте повість Богдана Лепкого «Казка мого життя» і поділіться з однокласниками своїми враженнями про цей твір.

ЦВІТ ЩАСТЯ

Дитиною малою він не раз чув, як говорили: «щастя».

— Що таке щастя? — питався матері, цікаво вдивляючись своїми оченятами в її заклопотане обличчя.

— Щастя, дитинко, то доля, — повторяла мати і не знала, як пояснити малій дитячій голівці те дивне слово «доля».

— А що таке доля?

— Доля, дитино, то такий цвіт, що його тяжко дістати.

— А гарний він, той цвіт?

— Чи гарний, питаєш? Авжеш, що гарний, навіть дуже гарний. Як дивитись на нього, то очі радуються, а на серці робиться весело й мило.

— Мамо, я хочу того гарного цвіту. Скажіть, де він росте, я піду за ним. Я піду за ним і принесу його для вас і для себе.

— Тепер тобі годі, дитино, — казала мати, цілуючи сина в русаву голівку, — ти ще такий слабенький, а то гень за водою. Тепер тобі і без цього добре, а як виростеш і сили наберешся, тоді й підеш.

— Ні, я не хочу, аж виросту. Я хочу тепер. Скажіть мені, де він?

І «скажіть», і «скажіть» лепетала дитина, а мати, щоб утихомирити її, підійшла до вікна і показала на став.

Їх хата стояла на горбочку, а перед хатою був став.

— Ось там, за ставом, ти бачиш?

— Бачу, мамочко, бачу! Їх там ціла левада. А які гарні, які дуже гарні! Чи це далеко?

— О, далеко, дуже далеко, дитино, гень, за водою!

— Аж за водою...

І задумався хлопчина. Пильно-пильно вдивлявся він великими синіми очима в далеку далечінь, аж туди, де виднокруг зливався з голубими хвилями води. Був вечір. На овиді¹ блиснула вузьенька, ясна смуга, а за хвилину вплив місяць, немов човен, круглий і срібний. Він звільна підпливав на небо, і здавалося, що сунеться не по вечірньому, тихому блакиті, лиш по дрімливій воді.

— Мамо! — радісно закричав хлопчина, зриваючися нагло² з довгої задуми. — Знаєш, мамо, що?..

— Що, дитино?

— Я вже знаю, лиш тобі не скажу.

— Та чому не скажеш?

— Бо не скажу. Ти гнівалася б на мене.

— Ой ти, ти, мій пустію³, а чи ти знаєш, що мамі все треба казати?

— Знаю, але цього не скажу, цього одного, — відповів хлопень і сховав свою кучеряву голівку на материних грудях.

Незабаром лежав у своїм маленькій ліжку. Мати провела

¹ О в и д — горизонт, небокрай, крайнебо.

² Н а г л о — раптово.

³ П у с т і й (діалектне) — шибеник, розбишака.

йому молитву, казала попросити Бога, щоб татові, сестричкам і братчикам дав здоров'ячка, накрила його, перехрестила і сказала: «Спи!» І справді. Він закрив свої оченята і вдавав, що спить. Навіть хропів. Але не спав. Бо як лиш мати на пальцях відійшла від його ліжка і зачинила за собою двері, підніс повіки.

В кімнаті було ясно. Місячне світло лилося крізь вікна і обливало своїм синявим цвітом усі стіни, двері, образи на стінах і цілу хатню обстановку. Під вікном у городі співав соловей, здалека від ставу доходив хлюпінт води. Раз-у-раз котилася вона дрібонькими, як морщини на старечім обличчі, хвилями і вдаряла об греблю і берег. Гребля і берег відтручували її від себе, як напасника; вона подавалася на хвилину назад, але зараз же вдаряла ще дужче. Хлопець насторожив вуха.

— Хлюпоче, кличе мене. Каже, що перенесе аж туди далеко, на леваду, де стільки багато «щастя». Воно цвіте. Жадна¹ квітка не цвіте так гарно. Чому то люди не рвуть того цвіту? Ага! Бо не годні² дістати. Не знають, як через воду поплисти. Але я знаю. Аби лиш мама заснула і аби скорше до рана³, то піду, звичайно піду,— піду!

Місяць світив і світив усе ясніше, соловей співав і співав усе краще, а хвиля хлюпотіла, хлюпотіла все голосніше. Хлопець не спав,— думав про райську квітку щастя.

Північ минула. Літня коротка ніч кінчалась. Ранок був недалекий. На виднокрузі появилася вузький пасмужок, спершу блідий і невиразний, відтак усе більший і ясніший. Зорі блідли, блідло також і небо. Солов'ї притихли. Подуло пораннім холодом, і роса затремтіла на цвітах. Вода в ставі хлюпотіла заєдно. Хлопець не спав. Його груди хвилювались, очі світилися, губи горіли. Підніс голову, руками сперся о постелю, присів. Хвилину слухав. Всі в хаті спали. Навіть стара, велика, чорна кішка, що звичайно в таку пору любила відбувати лови, лежала під піччю, як грудка чорної землі. І вона спала. Хлопчина тихо встав і підійшов до вікна. Вікно відчинив легенько. Від вікна до землі не було високо. Переліз і здригнувся ввесь. Зимна роса облила його теплі ноги, і поранній холод перейняв його. Він біг. Ставало тепліше. Дрібні ніжки занесли його на греблю. Став. Тепер він зовсім виразно чує, як вода просить його, щоб кинувся в її зимні обійми.

— Ходи,— каже,— я занесу тебе на другий бік, туди, де цвіте розкішна квітка щастя. Така пахуча, така промениста, такої ти не бачив ніколи. Ходи! Не бійся!

¹ Ж а д н а (діалектне) — жодна, ні одна.

² Н е г о д н і (діалектне) — не можуть.

³ Д о р а н а (діалектне) — до ранку.

І він простягає руку і кидається у воду. На виднокрузі світає. На золотім рубці виринає якась велика і ясна точка. Від неї вся вода горить у ставі, палає. Хвиля за хвилею стає ясна, промінна, мов луска на велетенській потворі-рибі. Хлопчина йде по тій лусці, по хвилі, йде все далі і далі. Тіло в нього дрижить, серце тріпочеться, уста палають. Витягнув руки наперед себе, очима вдивився туди, де сонце аж горить, — і йде. Аж тут назустріч йому пливе велика, біла птиця. Пливе повільно, мов човен на морі, крила пускає, як вітрила, ногами по воді кермує — то лебідь. Один, далі другий, великий, білий, з гнучкою лебединою шиєю.

— Возьми мене, лебедю білий, і перевези за воду! Я тобі не заваджу, глянь, який я маленький!

Так каже хлопець. А лебідь немов слухає його, підпливає до нього ближче і стає. Приглядається йому, киває головою, тручає крилом свою подругу-лебідку, щось до неї говорить, а відтак навертає на місці і відпливає.

— Зажди! — просить хлопчина. — Не тікай від мене, возьми мене з собою, перевези!

Але лебідь не слухає його. Все скорше і скорше, і скорше лине по блискучих хвилях.

— Зажди! — просить хлопець крізь сльози і кидається за ним у погоню.

Дрібонькі хвилі горять. Легенький вітер перебігає по них. Від ліса несе пахощами живиці¹. Тихо, хоч мак сій. Лише від берега чути хлюпін хвилі. Вона раз у раз б'є, відбивається від прибережних стовпів і за кожним разом усе далі і далі несе і заносить малого хлопчину. Вже він по груди пірнув у глибоку воду, вже лиш голівку видно, лиш руки, лиш волосся сплило...

Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухає, удари серця вухом ловить і брови хмарить. Бідна мати дивиться в нього, мов в обличчя пророка.

Що буде?

Що буде? — думає лікар.

Те, що Бог дасть. Коли сильна природа, так при Божій помочі переможе. А як ні, то піде за щастям, за вічним щастям.

А хора дитина блудними очима вдивляється в стелю, підіймається на недужих крилах, витягає руки і шепоче спаленими устами:

— Я хочу квітки-щастя... Пустіть мене, хай я йду за нею...

З того часу багато літ минуло. Маленького кучерявого хлопця ніхто не пізнав би нині. Виріс і відмінився. Змужнів і пізнав життя.

Завдяки старому вчителеві ботаніки пізнав усі цвіти на світі, і знає, що там, далеко, за водою не росте жадна квітка

¹ Ж и в і ц я — смола хвойних дерев.

щастя. Він це знає. А все ж таки, все ж таки кидається у воду і йде за нею, за тою квіткою щастя. Та чи дістане її? Хто знає?



1. Скільки приблизно років головному героєві твору? Що саме він уявив щастям?
2. Чи подобаються вам стосунки між хлопчиком і матір'ю?
3. Детально перекажіть сон хлопчика. Що в цьому сні реального, а що — казкового?
4. Як у творі передано тривогу рідних за життя хворої дитини? Прочитайте відповідний уривок.



1. Чому цей твір має назву «Цвіт щастя»? Квітку якої рослини в народі називають цвітом щастя? Коли саме, за фольклорними легендами, слід її шукати?
2. Чому мати не могла дати відповіді на запитання, які найбільше турбували її дитину?
3. Як би ви пояснили маленьким братикові чи сестричці, що таке щастя і що таке доля?
4. Чи безпечним було рішення малого хлопчика йти шукати цвіт щастя? Як цю небезпеку передано прийомом сну головного героя?
5. Як ви розумієте висновок лікаря: «Коли сильна природа, так при Божій допомозі переможе. А як ні, то піде за щастям, за вічним щастям»?
6. Чи можна твердити, що оповідання «Цвіт щастя» закінчується щасливо? Чому?



1. Порівняйте трактування щастя-долі Богданом Лепким («Цвіт щастя»), Іваном Липою («Близнята») й Олексієм Стороженком («Скарб»). Чиє розуміння щастя-долі вам більше подобається?
2. Запишіть у зошит 5 прислів'їв чи приказок про щастя й долю. Порівняйте розуміння щастя-долі українським народом і головним героєм твору Богдана Лепкого.

МИШКА

(Казка для дітей; для малих і великих)

Була собі мишка. Така, як і другі: сіренька, маленька, кінчасті вушка, довгий, гладкий хвостик.

В самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне.

Ніхто з людей не заглядав туди.

О, люди — це дуже цікаві створіння!

Мишка боялась людей.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала направо й наліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок, пересувалася по під стіну у двері.

Шу-усть! — і вже на подвір'ї.

Там не боялася нікого. Ні пишного вбраного когута, що ходив, мов жандар, ні круторогого вола, що лежав біля стайні,

мов гора, і ремигав¹, ні господині, що на ціле село тарахкотіла терлицею², а язиком ще голосніше, ніж терлицею,— нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася зі своїми сестрицями із міста.

Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві. Ледве хвостики волокли за собою.

Розказували, що тепер у них в городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже і не згадує. Їм просто пропадай! Ніде ні крушинки³ хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а крає так тонко, що руку крізь краянку⁴ видно. Як пряче⁵ із стола, то кришки на долоню згортає і дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людей мордують, не мають часу працювати на хліб... А наша мишка на те до них.

— У моїх господарів не те. Єсть чим пожитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так із привички, щоб подивитися на світ, бо у норі скучно. Все з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пишчать, а на мені шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колись двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі, коптить. А м'ясо їдять. Добре їдять. Вночі приходять якісь чужі люди, і він їм продає. За гарні гроші. Гроші ховає у ящик під ліжком, недалеко від моєї нори. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Злазить двоє людей і з хати виносять м'ясо, масло, яйця, крупу і сало. Таке чутке⁶ сало, що аж в носі вертить...

— Не говори, сестричко! — перебивають городські мишки. — Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає і говорить далі.

— А коли вже добре навантажить візок, то господар випроваджує його полевою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: «Що, гарно пахнуть? Ха-ха-ха! От бачиш, і війна на щось придасться. Перше ми за рік не заробляли стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо». І ховає гроші у ящик під ліжко. В цьому ящику стояли колись гранати, а тепер гроші. Ще трохи, і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато.

¹ Р е м и г а т и — повторно переживувати проковтнуту їжу.

² Т е р л и ц я — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель тощо.

³ К р у ш и н к а (діалектне) — крихітка.

⁴ К р а й н к а (діалектне) — скибка.

⁵ П р я т а т и (діалектне) — прибирати.

⁶ Ч у т к и й (діалектне) — пахучий.

— А господиня? — питають цікаві мишки.

Господиня ходить тепер, як паня. Які у неї сорочки, які кружева — пфу! Пахучим милом вимивається.

Городські миші вірити не хочуть. «Пахучим милом вимивається, а наша вмивається слізьми...»

Наговорившись доволі, мишка вертає домів¹.

Перетиснеться крізь двері, як тіль, майже попід стіну і — шу-усть! — до нори. Тільки хвостик іноді визирає. Але й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер люди заглядають під ліжку.

Їм не до того.

Раз якось вертає наша мишка і чує в хаті чужим духом пахне. Знялася на задні лапки — заглядає. Перше побачила великі черевики на деревляних підшвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкіра та кості, лиш ці червоні, заплакані очі. «Це одна з тих, із міста, — погадала собі мишка. — Вони приходять без нічого і відходять з нічим. Побачимо». А жінка говорила, мовби за труною² ішла:

— Змилосердіться, господине, дивіть! Ніг собі в тих проклятих колодках не чую. У мене хора³ дитина, як мені без молока вертати? Най⁴ би хоч перед смертю напилося. Совісті нема на тую муку дивитися. Я ж — мати. Я вам цього, спасителько моя, вовіки не забуду. Я вам гроші в суботу принесу, так мені, Боже, дай спокійно сконати, що принесу...

А господиня:

— Мої корови тільки молока дають, що кіт наплакав. От, дою, щоб не запустити. Прийдіть, як отеляться. Тепер ми самі не маємо що пити. Спитайте в наших сусідів. Може, продадуть; вони на гроші ласі і рідного батька продали б, а в нас нема що продавати, хоч і хотіли б.

Як мишка тую розмову почула, то так їй соромно зробилося, не за себе, а за господиню, що чим скорше побігла до нори.

«Добре, що діти сплять, а то б ще навчилися брехати, як люди. І як цим людям язик на таку брехню повертається? Погані люди. Одні з голоду гинуть, а другі папірці у ящик ховають. Хіба ж папір важніший від життя? Але я їм!»

І в маленькій мишачій голові зродилася велика ідея. Знищити, потороцити цей папір, що його кривдою людською чути, поганий папір.

¹ Домі́в (діалектне) — додому.

² Тру́на (діалектне) — труна, домовина.

³ Хо́рий (діалектне) — хворий.

⁴ На́й (діалектне) — хай.

Вона припала до дерев'яного ящика, і гризла, і гризла, і гризла. Зразу ящик, а там гроші. Працювала цілу ніч. Вднину відпочивала, а на ніч далше до роботи. Так кілька діб, аж не було що гризти.

Одної днини каже господар до своєї жінки:

— Я чоловік праці. У мене ніхто не сміє дармувати. Гроші також. Їх треба пустити в рух. Купимо за них кілька свинок, двоє-трьох телят, підгодуємо, продамо, і купимо нових, і знов продамо, поки не будемо мати стільки грошей, що в банку. Бог знає, коли буде друга війна.

Кахикаючи і постогнуючи, бо був товстий, як годований кабан, поліз під ліжко. Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп, брови полізли вгору, волосся дубом стало.

— Погризли, погризли, погризли!

— Що? Де? Коли? — питалася жінка.

— О, дивися! О!

І вона теж встромила ніс у ящик:

— А-а-а!

— Це ти тому винна, це ти!

— Всьому винна я, всьому я... — плакала жінка.

А господар кричав:

— Я не раз говорив, що треба нам кота, великого, здорового кота, а ти ложки молока жалувала для нього: ти! ти! ти!

І кинувся на неї з кулаками.

Але мишка не чекала, що далше буде; моргнула на дітей, і вони шнурочком вибігли крізь відчинені двері на поле. Краще там, ніж у такій хаті.



1. Назвіть народні казки, в яких діють миші чи мишка. Яке ставлення народу до цих персонажів казок ви відзначили?

2. Чому мишка остерігалася людей, зокрема своїх господарів?

3. Про що розмовляла мишка зі своїми міськими подругами?

4. Як поставилася мишка до розмови своєї господині з убогою жінкою, котра просила для хворої дитини молока? Що найбільше обурило мишку?

5. Чому мишка вирішила покарати господарів?

6. Чи сподобалася вам кінцівка цього твору? Чим саме?



1. Чому автор уточнює, що його казка для дітей і дорослих?

2. Як ви ставитеся до мишки, про яку розповідає в казці Богдан Лепкий? Обґрунтуйте свою думку.

3. Знайдіть у тексті уривок, у якому йдеться про те, що мишка боїться негативного впливу людей на її діток. Як ви його розумієте?

4. Які слова господаря й чому саме викликали у вас особливу неприязнь до цього персонажа? Процитуйте відповідний уривок твору.

5. Як ви вважаєте, чи може порядна людина тішитися війною і чужим горем та зубожінням? Чому?



1. У розмові мишки з її міськими подругами автор подає важливі художні деталі. Відшукайте їх у тексті, поясніть їхню роль.

2. Знайдіть зав'язку, кульмінацію та розв'язку казки й проаналізуйте ці ключові моменти сюжетної лінії твору.



Придумайте продовження казки «Мишка», скориставшись поданим малюнком.



Трагічна й комічна ситуації в художньому творі

Для літературних творів характерні категорії трагічного й комічного. Трагічним є страждання людини, яка заслуговує кращої долі й співчуття. Наприклад, трагічно могла скінчитися для героя твору Богдана Лепкого «Цвіт щастя» спроба перейти вброд річку. Трагічною є хвороба хлопчика, коли він ледве не помер.

Коли ж ми читаємо про страждання скупого, байдужого до людського лиха господаря з казки «Мишка», який замість грошей знаходить лише клаптики з них, то нам зовсім не хочеться співчувати цій людині. Персонаж бідкається, плаче його дружина, але ми сміємося над такими стражданнями. Чому? Тому, що трагічне тут переростає в комічне — таке, що викликає щирий сміх, і насамперед тому, що перед нами низька, підла, нікчемна людина, яка в житті нічого не цінувала, крім грошей.



Наведіть приклади трагічного й комічного в художніх творах, які ви вже аналізували на уроках української літератури в цьому навчальному році.



1. Розгляньте на першому форзаці картину Марфи Тимченко «Спогади про дитинство», поясніть її назву.

2. Що зображено на передньому плані картини? Які епізоди засвідчують, що українці — працелюбний народ?

3. Опишіть задній план картини. Як саме художниця застосувала прийом стилізації, відтворюючи світ очима дитини? Наведіть приклади. Що спільного ви помітили у зображенні природи на картині Марфи Тимченко та в оповіданні «Цвіт щастя» Богдана Лепкого?

4. Намалуйте власну картину «Мое дитинство», використовуючи елементи стилізації.



Ліна Костенко (1930)



Ліна Костенко — сьогодні найбільш відома і шанована в Україні письменниця. Найвлучніше про неї можна сказати тими ж словами, якими вона схарактеризувала *Лесю Українку*: «Поет, що ішов сходами гігантів».

Народилася Ліна Василівна Костенко 19 березня 1930 року в містечку Ржищеві на Київщині. Її рід неодноразово давав рідному народові високообдарованих, яскравих особистостей. На матеріалі родинних легенд написані вірші «Веселий привид прабаби», «Храми», «Мати». Вроджену шляхетність і силу духу Ліна Костенко успадкувала від прабабусі. Духовне начало, глибинна віра в Бога перейшли в душу майбутньої поетеси від діда Михайла, що будував і розмальовував церкви. А рідна ненька стала для Ліни символом романтичного сприймання світу, адже в голодні роки мріяла, щоб знайшовся художник і на стелі її селянської хати намалював небо.

Батько Ліни також був неординарною особистістю: знав дванадцять мов, вільно почувався в усіх науках, тому, працюючи вчителем, міг замінити будь-кого з колег і викласти учням найважчу тему з фізики, хімії, історії, мови, літератури чи математики на найвищому фаховому рівні. Коли Костенки пер'їхали до Києва, однієї ночі «чорний ворон» на десять років вирвав із сім'ї батька, який став «ворогом народу».

А через якийсь час почалася війна, страшні дороги, евакуації. Значно пізніше поетеса написала, що саме тоді збагнула велич душі своєї нації:

І ніч глуха. І пес надворі виє.
І світ кривавий, матінко свята!
Чужа бабуся ковдрою укрив,
своє розкаже, ваше розпита.
І ні копійки ж, бо не візьме зроду,
бо що ви, люди, на чужій біді?!

А може, то в душі свого народу
я прихилила голову тоді?

Саме в час воєнної розрухи до світловолосої дівчинки вперше прийшло натхнення. Свої поезії вона писала не на папері, а на мокрій стіні окопа, де разом з іншими біженцями ховалася від ворожого обстрілу. Ці враження лягли в основу поезії «Мій перший вірш написаний в окопі»:

Це вже було ні зайчиком, ні вовком,
кривавий світ, обвуглена зоря! —
а я писала мало не осколком
великі букви, щойно з букваря, —
той перший віршик, притулившись скраю,
щоб присвітила поночі війна.
Який він був, я вже не пам'ятаю.
Снаряд упав — осипалась стіна.

У повоєнні роки Ліна Костенко відвідувала літературну студію при Спільці письменників України, а в шістнадцять років уже мала перші публікації в пресі. Після закінчення школи вона успішно склала іспити до Київського педагогічного інституту, проте через деякий час вступила до Московського літературного інституту імені Максима Горького. У цьому єдиному на весь Радянський Союз інституті вчилися справді дуже талановиті особистості, ті, хто свідомо поставив собі за мету стати письменником. Дипломною роботою Ліни-випускниці стала її перша поетична збірка «Проміння землі», яка вийшла в Києві у 1957 році. Наступного року світ побачила ще одна збірка віршів — «Вітрила». Це був неймовірний успіх! Про Ліну Костенко заговорила вся Україна.

У шістдесяті роки в українську літературу сміливо й гордо ввійшла когорта талановитих молодих митців: *Дмитро Павличко, Василь Симоненко, Григор Тютюнник, Євген Гуцало, Іван Драч, Ірина Жиленко*. Ліна Костенко серед них посідала чільне місце. Проте писати всю правду про тогочасну дійсність, зображувати недоліки радянського ладу суворо заборонялося. Тож і третя збірка поезій Ліни Костенко «Мандрівки серця» з величезними труднощами вийшла друком 1958 року, а четверту — «Зоряний інтеграл» — видавати не дозволили.

Ліна не скорилася, вона спробувала себе як авторка кіносценарію. Разом з *Аркадієм Добровольським* написала сценарій фільму «Перевірте свої годинники», який надрукували в журналі «Дніпро». Проте фільм так і не було випущено внаслідок посилення в країні цензури.

У 1966—1967 роках, коли, за висловом Олеса Гончара, стиснувся зашморг на ший української літератури, Ліна Костенко взялася за історичний роман «Берестечко». І хоча головним

героєм твору був Богдан Хмельницький і саме він говорив про свою поразку під Берестечком, між рядками поетичного твору звучала найголовніша проблема її сьогодення — поразка демократії:

Усе ж було за нас.
Чому ж програли ми?!

Коли в 1968 році Радянський Союз увів свої війська в Чехословаччину, Ліна Костенко єдина з-поміж письменників висловилася проти збройного вторгнення радянських військ на чужу територію. Звісно, вона усвідомлювала, що наражається на ув'язнення.

Проте влада не посміла торкнути Ліну Костенко, яка мала величезний авторитет, чиї вірші пошановувачі переписували від руки. Для Ліни Василівни знайшли іншу, більш витончену кару: не друкувати. Ця заборона тривала до 1977 року. Доводилось писати «для шухляди» з вірою, що все згодом таки буде опубліковане.

Між збірками «Вітрила» й «Над берегами вічної ріки» — дев'ятнадцять років замовчування. Проте час усе ставить на свої місця. Успіх нарешті виданого історичного роману у віршах «Маруся Чурай» був неймовірний: за книгою стояли багатолюдні черги. У 1987 році Ліна Костенко отримала Державну премію України імені Тараса Шевченка. У цьому ж році вийшли збірка «Сад нетанучих скульптур» та книжка для дітей «Бузиновий цар», через два роки — том поезій «Вибране».

Нині твори Ліни Костенко друкуються також за кордоном — у Канаді, Австралії, Німеччині... За перекладені італійською мовою «Інкустації» у 1994 році українську авторку було удостоєно премії імені Франческо Петрарки.

Зараз Ліна Костенко живе і працює в Києві.



1. Де народилася Ліна Костенко? Що ви дізналися про її родовід?
2. На основі біографії розкажіть про дитячі враження Ліни від війни.
3. Які поетичні збірки Ліни Костенко ви знаєте, які її вірші вже вивчали у 6 класі?
4. Що ви дізналися про великі за обсягом поетичні твори цієї авторки на історичну тему — «Берестечко» та «Маруся Чурай»?
5. Назвіть нагороди, якими відзначено геніальну письменницю.



1. Як ви розумієте вислів: «Поет, що ішов сходами гігантів»?
2. Як у поезії «Мій перший вірш написаний в окопі» сама Ліна Костенко розповідає про те, в яких умовах уперше до неї прийшло натхнення?
3. Які вчинки Ліни Костенко підкреслюють її громадянську мужність і незламність?



Порівняйте окремі факти біографій Ліни Костенко та Григора Тютюнника. Що вас найбільше схвилювало в долях цих двох українських митців і чому саме?

ЧАЙКА НА КРИЖИНІ

В цьому році зима
не вдягала білої свити.
Часом вже й приміряла,
та хтось її зразу крав.

Пошукала, поплакала...
Що ж робити? —
Бідувала в старій
із торішніх зів'ялих трав.

Як коли лютувала,
стелила рядно ожеледиць.
Сперечалася з морем,
несла сум'яття вітрів.

Все збиралась на силі,
та не встигла огледіться,
як проснулись дерева
і на Одрі лід потемнів.

Крига буйно ломилась
у відкриті двері протоки.
Лід кришився, б'ючись
об каміння берегове...

І нарешті по Одрі —
темній, широкій —
на останній крижині
самотня чайка пливе.

— Ти куди ж розігналась?
Чи, бува, не до самого моря?
Чайки держаться гурту,
а ти відпливаєш одна.

А крижина тонка.
А крижина майже прозора...
Ну, а що, як її
підміє вода весняна?

Ну, а що, коли їй
та удержать тебе несила?
Затріщить і відломиться...
Піде вода кругами...



Ю. Михайлів. Чайка

— Дивна людино!
Я ж маю крила.
Нащо крилатим ґрунт під ногами?



1. Якою постає зима у вірші?
2. Прочитайте рядки, у яких авторка передає прихід весни.
3. Для чого поетеса вводить у текст вірша розмову з чайкою?



1. Як ви думаєте, поетеса розповіла тільки про чайку, яка пливе рікою на крижині, чи ще про щось?
2. Поясніть, як ви розумієте відповідь чайки людині.




У літературознавчому словнику в кінці підручника знайдіть визначення *персоніфікації*, переписіть у зошит. Доведіть, що при змалюванні зими у вірші «Чайка на крижині» поетеса вдало використала цей художній засіб.



Намалюйте ілюстрацію до цього вірша.



Розгляньте картину Юхима Михайліва «Чайка» й детально опишіть намальованого птаха. Чим співзвучні образи чайок, створені художником та поетесою?

 **Юхим Михайлів** (1885—1935) — відомий український художник, автор чудових пейзажних картин «Сум», «Веселка», «Музика зір», а також полотен на історичну тему «Загублена слава», «Ой чого ти почорніло, зеленє поле?».

КРИЛА

А й правда,
крилатим ґрунту не треба.
Землі немає,
то буде небо.

Немає поля,
то буде воля.
Немає пари,
то будуть хмари.

В цьому, напевно,
правда пташина...
А як же людина?
А що ж людина?

Живе на землі.
Сама не літає.
А крила має.
А крила має!

Вони, ті крила
не з пуху-пір'я,

а з правди,
чесності
і довір'я.

У кого — з вірності
у коханні.
У кого — з вічного
поривання.

У кого — з щирості
до роботи.
У кого — з щедрості
на турботи.

У кого — з пісні,
або з надії,
або з поезії,
або з мрії.

Людина нібито не літає...
А крила має.
А крила має!



1. Які рядки вірша «Крила» переконують вас у тому, що він є логічним продовженням теми попередньої поезії?
2. Прочитуйте уривок із поезії, який вам найбільше припав до серця. Обґрунтуйте свій вибір.
3. З якою метою Ліна Костенко порушує у вірші проблему крилатості людини?



У літературознавчому словнику в кінці підручника знайдіть визначення *анафори* й *рефрену* і переписіть у зошит. Проаналізуйте роль цих художніх засобів у вірші «Крила».

Диптих

Ви вже знаєте, що Михайло Стельмах написав повісті про своє дитинство — «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір». Разом ці два твори становлять діалогію. Вивчаючи творчість Богдана Лепкого, ми згадували його великий прозовий твір «Мазепа», який складається з п'яти повістей, тобто є *пенталогією* (від грецького «pente» — п'ять).



Диптих — об'єднані однією темою та ідеєю два поетичні твори.

Слово «диптих» утворене від грецького словосполучення, що буквально перекладається як «складений удвоє». У Давній Греції так спочатку називали покриту воском двостулкову дощечку, на якій писали. Згодом диптихом почали вважати дві картини, пов'язані одним задумом, ще пізніше — музичний твір із двох п'єс. У наш час слово *диптих* найчастіше вживають щодо поетичних творів.



1. Поясніть значення терміна *диптих* давнє і сучасне.
2. Доведіть, що вірші Ліни Костенко «Чайка на крижині» і «Крила» — диптих.
3. Яка різниця між діалогією і диптихом?



Прочитайте вірш і визначте, чому бабуся й дитина мають протилежні враження від бузинового царя. Проаналізуйте твір, адже окремі його фрагменти допоможуть вам краще зрозуміти фантастичного персонажа повісті Бориса Харчука «Планетник».

БУЗИНОВИЙ ЦАР

*У садочку-зеленочку
ходить вишня у віночку.
Хтось їй грає на дуду,
подивлюся і підуду.*

*Баба каже: — Не ходи!
Темні поночі сади.
Там, де вітер шарудить,
бузиновий цар сидить.
Брови в нього волохаті,
сиві косми пелехаті.
Очі різні, брови грізні,
кігті в нього як залізні,
руки в нього хапуни —
так і схопить з бузини!*

*Я кажу їй: — Бабо, ні!
Очі в нього не страшні.
На пенючку, як на троні,*

*він сидить собі в короні.
Грає в дудку-джоломію,
я загравав би, та не вмію.*

*А навколо ходять в танці
квіти — всі його підданці.
Є оркестри духові,
равлик-павлик у траві.
Є у нього для настрашки
славне воїнство — мурашки.*

*Три царівни бузинові
мають кожна по обнови.
Невсипуці павуки
тчуть серпанки і шовки.*

*На царевій опанчі
зорі світяться вночі.
Він сидить у бузині,
усміхається мені.*



*Борис
Харчук*
(1931–1988)



Народився Борис Микитович Харчук 13 вересня 1931 року в селі Лози неподалік містечка Вишнівця на Збаражчині (тепер Тернопільська область). З чотирьох дітей, яких доля подарувала селянам Микиті й Анастасії Харчукам, Борис був найстаршим.

З юних літ хлопчик ріс у атмосфері любові до України. Першим яскравим враженням п'ятирічного Бориса стало не-санкціоноване святкування річниці Тараса Шевченка, в 1936 році. На старій пожовклій фотографії майбутній письменник стоїть біля вишитого портрета Шевченка й дивиться в світ чистими дитячими очима.

Початкову освіту Борис здобув спочатку в рідному селі, потім — у Дзвиняцькій семирічці, до якої доводилося ходити за кілька кілометрів. Після закінчення Вишнєвецької середньої школи юнак успішно склав іспити до Кременчуцького педагогічного інституту. Саме тут Борис Харчук почав писати, але прототипами негативних персонажів свого твору обрав керівників навчального закладу, за що початківця охрестили «наклепником» і дали зрозуміти, що інститут він не закінчить. Пізніше цей життєвий факт ліг в основу повісті «Неслава». Відтак Борис Харчук перевівся до Полтавського педінституту імені Володимира Короленка, почав відвідувати літературну студію, писав вірші, а в 1953 році в обласній газеті «Зоря Полтавщини» було надруковано його статтю «Маяковський у Полтаві» й вірш «Полтава». Після закінчення інституту Борис Харчук став науковим працівником літературно-меморіального музею Івана Котляревського в Полтаві, згодом працював у редакції однієї з газет. Коли ж випала нагода переїхати до Києва, став редактором журналу «Малютко», а пізніше — відповідальним секретарем часопису «Знання та праця».

Першу повість — «Йосип з гроша здачі», опубліковану в 1956 році в журналі «Дніпро», критика зустріла схвально. Борис Микитович продовжує натхненно писати.

Великим творчим досягненням митця є роман «Волинь». Цей національно спрямований твір тоді не видали б в Україні, якби перед цим не почали друкувати в Москві російською мовою. Друг Бориса Харчука, поет, політичний в'язень Іван Гнатюк свідчить: *«Три перших томи «Волині» вийшли... Четвертий не вийшов. Я читав рецензію на нього і майже дослівно запам'ятав таку фразу з неї: «Волинь» Б. Харчука — це без преувеличения українский «Тихий Дон»... Своєму найкращому другові Борис Харчук зв'язався про те, що «усі його твори, заплановані до публікації у журналах та окремими книжками в Києві й Москві, з планів зняли, а його самого й далі цькують та шельмують. Українська література — це єдине пристановище свободи, кажучи словами Олеса Гончара, — у зашморгу: хто ж тепер скаже за народ своє слово?»*

У доробку Бориса Харчука багато творів про дітей. Одним із кращих вважають оповідання «Горохове чудо», в якому автор порушує тему щастя.

Досить цікавою для сприйняття є повість «Планетник», відзначена в 1982 році літературною премією імені Миколи Трублаїні, українського письменника, який написав чимало чудових пригодницьких творів для дітей середнього шкільного віку.

Бориса Харчука хвилювало те, що в Україні нищиться й занепадає українська мова. У коротенькому роздумі «Слово» є рядки: *«дотліває, як мертва, українська мова... Вже й невтямки, що вона — мова сонця й високого неба...»*

Як митець Борис Микитович ставився до свого покликання дуже вимогливо. Відомий такий його афоризм: *«Письменник — це сумління народу. Щасливий народ, якщо його сумління завжди чисте»*. Усвідомлюючи, що існує голод на історичні твори, Борис Харчук свідомо брався за історичну тематику, написав зокрема повість «Ой Морозе-Морозенку».

Взагалі, у творчому доробку Бориса Харчука — п'ять романів, тридцять одна повість, близько сотні оповідань, півсотні нарисів та статей. У вісімдесятих роках вийшли друком такі проникливо-ліричні книги письменника, як «Світова верба», «Мар'яна», «Коляда», «Онук».

Помер Борис Микитович Харчук 16 січня 1988 року в Ризі. Поховано письменника в Києві.

✱ Для нього література ніколи не була цінністю самодостатньою — цінував лише ту, яка допомагає людині залишатися людиною, а народу — народом... Справжньою вважав лише ту літературу, яка виправдовує своє

існування в контексті історичної долі народу, а що народ наш заслуговує долі кращої, то й література бачилася йому передовсім як сила історієтворна і націєтворна (Сергій Гречанюк).

✱ Він навчив нас пізнавати його прозу з перших же рядків чи не кожного твору. Лаконічна, описова фраза, повільна зав'язка — ніби автору нікуди поспішати, ніби в нього багато «територій», на якій розгортатиметься довгий ланцюг подій із життя героїв (Михайло Слабошпицький).

✱ Гадаю, що секрет успіху письменника полягає в його особливій любові й повазі до дітей. По-дорослому мудрий, задушевно-ніжний і водночас мужній... Він намагається правдиво і просто розповісти дітям про те, яким є життя, що трапляється в ньому, куди воно йде; розповісти з підкресленою довірою і повагою до юного читача, вірою в те, що він здатен зрозуміти життя, творчо сприймати художній твір, і тим його завойовує. І не тільки його, а й читача дорослого (Кость Волинський).



1. Де народився Борис Харчук? Що ви дізналися про його сім'ю?
2. Розкажіть про дитячі та юнацькі роки письменника.
3. Де працював Борис Харчук після закінчення Полтавського педінституту?
4. Як зустріла критика перші публікації Бориса Харчука?
5. Перелічіть відомі вам твори письменника. Які твори для дітей та підлітків він написав?



1. Чому Бориса Харчука найбільше хвилювали проблеми дотримання українцями народної моралі й збереження української мови?
2. Який із висловів українських літературознавців про Бориса Харчука вам найбільше сподобався й чому?



1. Прочитайте поданий у біографії письменника уривок із роздуму «Слово» і порівняйте його з таким прикінцевим уривком цього самого твору.

Катастрофа за катастрофами: розтління людської душі — слова. Як же і де ти живеш, правдива і чиста, мудра і могутня мово великого народу?.. Безчестяється, очухрані пам'яттю, твої носії: обрубані! А ти й ушкоджена — нетлінна. Кожне твоє слово народжене для єдності людей і світів, а не для захланного злочинства. Поки воно звучить, я не впадаю у розпач. Сто разів кам'яню і сто разів сліпну з глузу і мук, як викорінюється народ. Чую колискову — бачу закоханих для нових народжень. Чую «Заповіт»: «...і вражою, злою кров'ю...» — бачу повстанські лави. В українській росі мені більше Всесвіту, ніж у хвилях Атлантики. Повстати важко. Легше умерти. Вільнолюбний захисте — слово, повстань або умри!

2. Чи співзвучна ідея роздуму «Слово» з таким висловом Бориса Харчука: *«Як патріот, як українець, як літератор хочу говорити про життя свого народу і про його мову, бо слово — вимір його духу, хліб — вимір щастя народу»?* Чим саме?



Прочитайте повість-легенду Бориса Харчука «Ой Морозе-Морозенку» й ознайомте з її змістом своїх однокласників.

ПЛАНЕТНИК

(Скорочено)

Мене перекинули агрономувати під Славуту. Так я опинився в селі Вербівцях, де й порадили стати на квартиру до Олени Булиги. Я прийшов до неї травневого вечора. Зупинився за причілком і задививсь...

Коло хати цвіте вишня, на порозі сидить бабуня. Вона тримає на колінах мищину¹. Встає вечірня зіронька. Бабуня щось повільно жує. Не довечеряла й покинула. Її не бере сон.

Такою я і застав її — Олену Булигу: в ізсунутій на потилицю хустині, в камізельці², сиділа на дубовому порозі, спустивши ноги в шкарбунах³ на зачовганий камінь, і дивилася в небо.

Пробираючись між зорями, летів супутник. Вона спостерігала за цією зіронькою й запитала:

— Літаєш?.. — раз. І вдруге: — Літаєш?..

Зеленаво-голуба цяточка рухалась і миготіла. Стара обіруч тримала мищину з недовечірком.

Коли супутник закотивсь, я привітався й сказав, чого прийшов.

— А ви часом не впали з неба? — запитала вона радо.

Я подумав: насміхається з мене, й відповів, що я агроном і не відриваюся від землі.

— Небо нам усе дарує... — така була відповідь, у якій приховувались загадковість і цілковита байдужість до моєї професії.

Це мене трохи роздратувало, я кинув:

— Так приймете?

Вона забідкалася:

— Так у мене ж нема корови, — показала свою мищину. — Товчу й товчу вермішель з плавленим сиром, а вам же треба і молочка, і... — ставлячи свій недовечірок поруч себе на порозі.

¹ Ми щ и н а — маленька миска.

² Ка м і з е л ь к а (діалектне) — безрукавка, жилетка.

³ Ш к а р б у н и — старе, зношене взуття.

Я сказав, що від молока відвик — не малий, але стара не повірила.

— Всім молока хочеться, та де його взяти? — обізвалася й завершувала: — Квартируйте, якщо хочеться. Живіть чи в хаті, чи в спальні. Все одно пустіють — я собі на кухні. Бо скільки мені треба?

Стара не стояла за ціною. Вона безсрібренниця — про гроші не хотіла й чути, вважаючи їх просто за ніщо. Відмахувалась руками, як від докучливого непотребу...

Я подав руку, допомагаючи їй звестися з порога, й вона запросила на оглядини.

Заклацали вмикачі, спалахнула електрика: веранда, кухня, спальня — скрізь прибрано, чисто. В світлиці на вікнах, на столі квіти, на застеленому дивані горою вишиті подушки. Пахне зіллям. Нема кому смітити, вносити нелад. Мені сподобалося.

— Подобається, то й живіть... А плата? За гріш не купиш маку, а за гривню правди. Мені б живе слово, бо я говорю зі всім на світі й сама із собою. Живіть, може, мене поховаєте. Живіть скільки прийдеться, а грошяччя бережіть собі,— розбалакавшись, стара наче співала, не даючи вставити й слова...

Їй було, може, всі сто літ, видно, неугамовна, працьовита замолоду, вона залишилася непосидючою, чепурною й охайною на старість.

У неї я й заквартирував. Досвітком мене забирав самоскид, що возив на поля міндобрива. Приплентувався ввечері, приносячи в сіточці хліб, згущене молоко в банках, що траплялося в продмазі.

Стара до пізньої пори, аж до заходу сонця, поралася в горді. Вставала ще до сигналу мого самоскида, будила мене й уже була заропшена: від неї віяло кропом, морквою, петрушкою і прозорим світанком. Було в неї і кілька інкубаторних курок, яких називала вона «інкубаторами». Її завжди супроводжував, гордо ступаючи по п'ятах, чорний кіт, який не мав імені,— просто кіт, хвіст трубою.

Під вишнею, яка все ще цвіла, я зробив лавку й поставив стола: тут ми вечеряли.

Хата Олени Булиги стояла під горою. З порога, а особливо з-під вишні, відкривався звабливий чарівний світ. На Україні скрізь є такі невимовно дивні місця, які полоняють своєю красою: так і підмиває, так і хочеться гукнути самій природі — годі, зупинися, нічого красивішого більше не треба...

Ми сідали на лавку під вишнею, а перед нами, за гомінким асфальтом, який пролягав трасою через село, за людськими городами, у густих лозах і в глибоких берегах текла Вілія.

Скипаючи, вона з бурхливим клекотом вихоплювалася з-під шпозу. За високою греблею розлилось озеро, затопивши широку долину. Ні гомону, ні хвилі — суцільне синє плесо. Біля цього берега, на мілководді, росли очерети, а за озером відразу починався ліс. Червоний сосняк вкриває гору, знімаючись у небо. Він не заступив неба, бо було високе. На широкоспадистій, похилій горі, на її білому камені, де не могли вчепитися ні трава, ні кущ, там і сям стриміли поодинокі карячкуваті сосонки, а за ними, з даліни, виднілися руїни замку і білостінний собор — в Острозі. Шпиль на мурі фортеці і соборні бані висіли над землею, наче в самому небі. Не тільки річка, гребля, озеро, а й ліс і безмежні поля навколо наче знялися увись і ширяють, дивуючи своєю красою весь білий світ, наповнюючи його вщерть своєю неповторністю. І нема цьому ні кінця ані краю.

І все, що я бачив, що співав своїми очима й не міг одірвати зору, не було б таке вразливе, пам'ятне й живе, якби не було Олени Булиги. Стара не просто висувалася в незвичайну картину, здавалося: не будь її, спиниться Вілія, зміліє озеро, повсихають сосни, гори западуться, спустіють поля, а далекі обриси замку й собору розтануть у небі. Вона була невід'ємною частиною всього цього. І як не можна уявити собі без неї ні хати, ні городу, ні кількох курок — «інкубаторів», ні погордливого kota — її малого світу, так годі уявити і той великий навколишній простір. Тут усе її знає, запам'ятавши назавжди, — від запиленої спорипиночки під порогом і до зірки у небесах, яка купається в озері, вигойдуючись на вервечках своїх променів.

Теплими травневими вечорами Олена Булига зосереджено й помірковано оповідала мені легенду про Планетника, оповиту чарами давніх часів і наче облиту мінливим сяйвом місяця.

А почалося з квітки, з нарциса. Планетник був малим хлопчиком. Він, як усі ми, прилетів з вирію казки на свій берег. Тоді й не помишляв, що йому судилося стати бурівником, хмарником. Бо хто знає, що йому написано на роду? Ми всі, мов листя на дереві — кожен листочок інакший.

Мати порпалася на городі, він сидів у хаті, у вікні, бо ще було зимно. Не знав, що таке штанці: тоді довго ходили у самих грубих та довгих сорочках. Спостерігаючи, як мати працює заступом, певно, починав дещо розуміти. Мати, не розгинаючись, розпушувала холодну землю, лазила на колінах, розминаючи кожну грудочку, дихала, хукала на неї, віддаючи їй своє тепло і свій дух; вправно пробивала пальцями ямки і жваво та побожно тикала й тикала, набираючи з прополу насіння, яке вигрілося у численних вузликах за зиму. Так з кожною весною творилася грядка. Коли вона була чорна й м'яка,

рівненько заскороджена і коли мати, схилившись на держално важких дерев'яних грабель, дивилася на сонце та усміхалася, кличучи його до себе й до своїх грядок і сама пориваючись до нього, впускала сонце собі в коси, в голову і в саму душу, — хлопчик танцював у вікні, теж поривався до сонця. Його охоплювала така радість, що вибігав босоніж, в одній сорочині, на поріг, лепетів щось незбагненне. І, кинувшись у поривистий танець, вибивав ногами дрібушечки й ляскав у долоні. За те був битий і голосно плакав.

Минав час.

Цілу зиму сидів у курній хаті, наче ота насінинка, запхнута й зав'язана у торбинку. Чимало вузликів висіло у сухих кутках під сволоком і лежало в кобашці¹. Втішався, гріючись у теплому просі на печі. А ще було втіхою, коли корова привела теля й окутилися вівці. Маленьке телятко, дрібні ягнятка жили в хаті. Хлопчик розумів їхню мову, сам мукав і бекав: разом чекали тепла. З ранньої весни й до морозів не хотів повертатися до хати, навіть у ній спати, бо на те була клуня. Він ріс, як біб на городі, як журавель на болоті.

У ті сиві часи, як і завжди, хліб діставався нелегко. Хіба даром приказують, що він у поті чола?

Орали сохою², в яку запрягали волів. Не знали заліза, бо воно йшло на списи і шаблі. І хати ставили без жодного цвяпка — не те, що зараз. Одначе, перш ніж зрубати зруб, а чи виліпити ліплянку, відводилося місце, яке рідко дарував кріпакам пан, а частіше воно переходило в посаг. Місце заздалегідь обживалося — садився садок, оброблявся город. Зводилась хата, а навколо неї вже й росте, і цвіте.

Така хата була й в хлопчика. А її низькі маленькі вікна за-слоняли квіти. Спочатку цвіли нарциси й тюльпани. Тоді засвічувалися, як ліхтарі, мальви. За ними — калина, а вже потім зозуліні черевички, повні півонії, ще повніші й пухнастіші жоржини, а під осінь жовті баранці й сивий мороз. А ще втесувався серед них самосійний соняшник, як сторож у житньому брилі. Розкошували там кручені паничі й розтріпана наречена. Дикі ромашки білили розсипом у мураві. Хміль крутився по тичині, забравшись на стріху, а по ньому вилаась повійка, яка розплющувала очі із сходом сонця, а із заходом заплющувала.

Явори і ясени, дуби і липи, здавалось, народили цю хату, а хата вродила яблуні, вишні, груші, сливи і насіяла навколо себе квітів. Вориння замість воріт, перелаз замість хвіртки і журавель-криниця край вулиці — одна на цілий куток, теж

¹ К о б а ш к а (діалектне) — коробка.

² С о х а́ — дерев'яний плуг.

були, як вроджені, мовби їх ніхто ніколи не ставив, не копав. Як і широке гніздо на хаті, біля димаря, де жив бузько-мудрець: він відчиняв своїми крилами весну і зачиняв літо.

Чому ж дивуватися хлопчикові, що зі своєї зав'язі нічого так не хотів, нічого так не прагнув, як щось посіяти й посадити? Сніп жита на покуті — «дід», тепле просо на печі захочували.

І ось він дочекався весни. Мати дозволила йому пересадити нарцисика з-під хати на город. Адже ж ця квітка росте з цибульки, яку висаджують восени.

Усе ще ходив безштаньком. Закутаний у хустину, кінці якої пущено попід пахви, в сірячку із закасаними рукавами й довгими полами, в личаках, намотаних до колін, скидався на дівчину, а ще більше на якусь прояву, мовби він і не чоловічої статі. Оченята бистрі. Руки беручкі.

Землю зверху розпустило, а всередині вона була ще промерзла. Хлопчик присів біля нарцисового кущика, обдивився його зі всіх боків, погладив гривку, яка зійшла з-під снігу, зеленіючи, і почав викопувати. Робив це своїми пальчиками. Не пошкодив жодного корінчика, переніс гривастого кущика і посадив його коло маминої грядки.

Доглядав його з ранку й до вечора. Оченята зоріли: мамина грядка чорніла, а його кущик розпустив зелені коси.

Йому хотілося, щоб нарцис швидше зацвів, тому приніс у глечик води і підлив його з рота, щоб вода була тепліша. Так він підливав квітку кожного вечора. Мати називала його робітником і гладила по голові.

З кущика виткнулася стрілка. На стрілці з'явилася бубляшечка. Стрілка витягувалася, несучи вгору загострену бубляшечку. Його поривало доторкнутися до неї бодай пучечками, але був попереджений, що чинити цього ніяк не можна, бо замацане зів'яне, закоцюбіє і засохне. Можна лише дивитися й то не кожному, бо, кажуть, є таке наврочливе око, що його все на світі боїться. Од того ока начебто худоба миршавіє і нидіє, дерево починає всихати, звір і той утікає. Коли таке наврочливе око гляне на вишню, вона не розцвіте; на тільну корову — корова може скинути теля. Є і така недобра зла рука нібито. Годі їй до чогось доторкнутися, як воно помирає.

Хлопчик не знав, яке в нього око, тому він, завмираючи, зупинився перед нарцисом, боязко очікуючи, розцвіте чи захиріє? Вранці вибіг на город, спинився на протряхлій стежці й повільно, тягнучи ногу за ногою, підступив до свого кущика, начеб міг його злякати чи наполохати. Розпустивши крила, із саду вишугнула сойка. Ніби подала йому знак, і він став, віддалік спостерігаючи за нарцисом. Було тихо. Раптом він

побачив, як довга стрілка зі своєю бубляшечкою повертається й тягнеться до нього. Малий так злякався, що його аж затрясло. Він заляк. Очі затьмарило. Він щільно їх склепив і обімлів. Відчув, як йому щось діється всередині, — ласкаве й трепетне, чисте, урочисте й високе... Хтось наче б розсклепив йому очі, хтось наче б узяв його за руку й повів. Хлопчик навшпиньки підступив до кущика, присів і розкинув рученята. Бубляшечка захиталася на довгому стеблі, пориваючись то до однієї, то до другої його долоні. Він не доторкався до пуп'янка. Довге стебло витягнулося ще дужче, і бубляшечка почала розпускатися. Скидаючи зелененьке сорочення, викрадався білий цвіт.

Нарцис розцвів наче з його долонь — став квіткою. Ця квітка на довгій ніжці була вся біла, а всередині рожевий віночок — непорочність зі знаком сонця.

Нарцис, похитуючись, доторкнувся хлопчикові до пальців, і його пелюстки стали ще більші й ще біліші.

Хлопчик хотів закричати з радості, кинутися стрімголов до матері, розказати, що нарцис розцвів наче з його долонь, що став найгарнішою у світі квіткою, але онімів, а ноги підгиналися. Єдине, на що спромігся — доторкнувся своїми устами до пелюсточок, не відаючи навіщо. Вони ніби поцілувалися — дитина і квітка. Він нікому про це не розповів, навіть матері. Затаївся і зберігав, як таємницю.

На кущах щойно святкувала брость, береза хвалилася своїми сережками, інші дерева теж почали пуп'янкувати, на грядках кільчилося, ледве пробиваючись з чорної землі, а його квітка вже веснувала.

З цієї весни перед ним відкрилося ще значніше: вилупилися курчата, каченята й гусенята. Поки що їх не випускали надвір — кволі. Але він мусив кришити їм варені яйця, сипати крупи, годуючи їх, напувати з черепка, щоб згодом, коли підростуть, берегти курчат і каченят від шуліки, сивої ворони й сороки, а гусенят гонити пастися. Малеча любила дзьобати з його рук, і йому це подобалося. Квочка, качка і гуска не поривалися його бити і не відганяли від своїх виводків. Навпаки, задоволено сокотали, тактали й гел'готали. І він озивався до них:

— Ціп-ціп... Тась-тась...

Жоден жовтий кволий «клубочок» не пропав.

Але нарцис цвів, і здавалося, що ніколи не перецвіте й не осиплеться.

Мати пошила торбинку, дала цілушку¹ й цибулину. Хлопчик повісив торбинку через плече, взяв у руки прута і погнав

¹ Ц і л у ш к а — скоринка, перша скибка, яку відрізають від хлібини.

гусей до води. Сидячи на березі під вербою, придивлявся до нового світу, який гомонів навколо. Патлата верба, нахилившись, щось казала річці. Річка, несучи хвилі, щось плюскотіла вербі. Та де йому збагнути їхню мову? А все ж те, що бачив навколо, — не жило само по собі. Небо зі своїми хмарами й зі своїм сонцем перекидалося в річку — хмари і сонце ходили по її дну. І край берега, і він сам теж відбивалися в річці, й так можна було сидіти хоч цілу вічність, солодко спостерігаючи, як у дзеркалі води доторкаєшся головою і до хмар, і до сонця. Затямлював: небо є скрізь...

Та найсолодше було йому перекинутися горілиць і впиватися синявою. Спробував дивитися й на сонце, але воно засліпило. Засльозився, в очах довго різало.

Розлігшись, заклавши руки за потилицю, раював: небо голубе, ясне і непроглядне. Що довше на нього дивився, то воно ще блакитніше, ще ясніше й непроглядніше.

З'явилася хмарка. Пливла, відкидаючи тінь. Що діялося в небі, те відразу ж, по-своєму, починало діятися і на землі — було подібне, але переінакшене: чудернацьке. Сяяло сонце, і земля блищала. Набігали хмарки, скидаючись то на білих гусей, то на кучерявих баранців, і скрізь лягли косуваті рухомі тіні. Йому ввижалося: хмарки — це худоба сонця. Сонце виганяє свою худобу, а вона розбродиться чередями. Сонце пасе її в небі, як він гусей на землі. Вражений тим, що сонце — пастух! — втупився оченятами ввись, про все забувшись.

Він і не помітив, як з мокрого кутка — з північного заходу насувалося рогате хмарище, мовби чорний-пречорний бугай. І лише тоді, коли знявся шалений вихор — бугай крутнув головою, пастушок скочив на ноги. А бугай уже над ним, заступаючи собою вигін, озеро, річку, ліс. Він хльоскав вогняним хвостом, ревів, наставивши роги, з-під його ратиць сипався дощ із градом.

Не чекаючи, коли пастушок цвяхне лозиною, гуска загелготала, забила крильми, скликала гусенят, і вони вервечкою побігли за нею з вигону додому.

Дощ із градом сікли, били в обличчя й по голові. Він згадав про свою квітку: зробив з торбинки каптура, підняв поділ сорочки і через калюжі погнав зі всієї сили додому.

Ковзаючись і зашпортовуючись, прибіг на город і запізнився: висока ніжка нарциса зламалася. Голівку їй відтяло, пелюстки розкидало й прибило болотом, а сам кущик розпався. Його присипало градом. Квітка перестала жити.

Малий почервонів, зціпив зуби і міцно стиснув кулаки. Впершись ногами в землю, він підняв угору голову. З нього знесло каптура й відкинуло геть. Зроду не стрижене волосся, намокнувши, прилипло до чола, до вух та шиї. Він підняв свої

міцно стиснуті кулаки і, грізний, похмурий, пішов проти хмари. Сорочка розпанахана, а очі палають.

Блискавки ламалися над його головою — на якусь мить робилось так ясно, що аж боліли очі. З дерев опадало, згорнувшись, молоде листя, а цвіт згорав й іржавів. Небо темніло, бив грім, аж земля вгиналася. Ще густіше полив дощ. Як з відра. І град, завбільшки з горобині яйця, знищував городину.

Хмара облягла, накривши світ, і стояла непорушно.

Хлопець вдивлявся в чорний небозвід, наче хотів розняти хмару, і, несамовитий, пробивав її закляклыми кулаками. Не схилявся, не ховав свого лица від дощу й граду.

Ще раз різонула блискавка. Малий відчув, як йому осмалило брову. Брова аж зашкварчала. Гучно тріснув грім і подаленів. Хлопець кинув очима через плече — там, за річкою, на горі, зайнялася сосна.

— Туди і йди! — крикнув до хмари. — Посувайсь! — і дивився ще різкіше, і ще нахрапистіше гнав її кулаками.

Вгорі заклекотіло, загуло. Невблаганна холодна хмара зрушилася з місця. Хлопчик побачив, як це сталося: хмара зворохобилася, заклубувала, піднімаючись над ним.

Він стояв на городі, врісши по коліна в землю.

Гроза перейшла на ліс. Виглянуло сонце, і світ обновився.

Кинувшись за ним, мати знайшла його на городі. Він стояв. І коли мати вихопила його з глею — забрюханого, в порваній сорочці, — узяла на руки, він зашептав, наче в гарячці:

— Я, мамо, бився з бугаєм...

— Ой, синку, нам городину вибило. Десь-то і поле наше пропало. Ми загинули... — бідкалася, несучи його, мати. — Я думала, що ти в клуні або в хлівці.

А він вишептав:

— І я його подужав, мамо... — та й заснув у неї на руках.

— Ой, бідна моя головонько... — голосила жінка, думаючи своє і не слухаючи його.

Він не переспав своєї пригоди, зліг і мусив переслабувати.

Мати пересіювала-пересаджувала город, а поле не було чим. Рідко вступала до хати, щоб набрати й поставити хворому кухлик свіжої води, а він допитувався в неї:

— Як там, мамо, моя квітка?

— Ой, не мороч голови, хоч би ти мені швидше піднявся, синку...

Хлопчик хирів: не обійшлося без знахарки. Випав при-святко¹, і мати повела його, не дочекавшись неділі. Пішли ле-

¹ П р и с в' я т о к — мале свято, під час якого дозволялося робити легку роботу: прибирати, сушити сіно, але не можна було орати, шити, прати.

вадами, через ліси. Аж на третє село. Трохи вона його несла, трохи ішов.

Знахарка була ще не стара. Стримана і поважна, нікому не відмовляла в біді — зналася на зіллях і коріннях, лікувала від усіляких хвороб, які знімаючи, а які закликаючи...

Не розпитуючи, не вивідуючи, що в нього болить, і не оглядаючи його, лише спозирнувши на нього краєчком ока, як умудрені досвідом дивляться на звичайне, заходила качати й виливати яйце.

Малий зиркав за її руками, виразом очей і безголосим порухом губів. Хоча знахарці не вперше качати й виливати яйце, але кожен її рух не був механічним, дарма, що засвоєний і завчений, бо вона не просто чесно й уважно, а зі всією пристрасною сповняла нелегке ремесло перед людьми, не домагаючись особливої платні, задовольняючись тим, хто що принесе.

Чорноброва, кароока, запальна — творила своє чаклунство.

Чаром дивної втаємниченості розгорялися її карі очі і наче аж побільшувалися. Їм немов стало тісно під бровами. А чорні брови піднялися. Обличчя просвітилось, руки зласкавіли, і вона, одухотворившись, наче летіла на крилах, мовби в неї справді виросло два крила.

Куряче яйце, яке торкалося до лоба, грудей, рук хворого, враз мовби само розбилося й розпустилося у кухлику з водою.

Знахарка пильно глянула, що там. Не повірила, поставила свої долоні дашком. Приглянулася і швидко щось зашепотіла.

— Краса... Краса... — видобувала із себе раз за разом це єдине слово, то захоплюючись, то жахаючись.

Раптом спохмурніла, замахала руками, начеб від чогось сахаючись, а тоді повернулася до хлопчика й стала перед ним на колінах, як перед святим.

— Краса безборонна і беззахисна у світі, а тобі її утверджувати... Іди... — сказала.

Її очі погасли, брови насупилися, обличчя потемніло. Вона зробилася звичайною молодницею — в очіпку, у широкій спідниці, в запасці.

Вони не могли второпати, чому вона стала на коліна і що сказала.

— Йому полегшає? Він виздоровіє? — допитувалася мати.

Знахарка шумливо підвелася з колін.

— Я вам усе сказала! Я вам більше нічого не скажу! — закричала.

Знявши із кошпелика пілочку¹, мати заходила із приносинами.

¹ П і л о ч к а (діалектне) — шматок білого полотна, в який щось загортали: хлібину, пиріжок тощо.

— Це вам, голубонько, за ваш труд.

Молодиця не хотіла й чути — вхопила кочергу, прогнала їх.

— Малий? Хай він і без штанів, але більше знає іншого старого, більше за мене! — гримала, стоячи на порозі й постукуючи кочергою.

Вони забралися собі. Щойно відійшли від знахарки, як хлопчикові полегшало, а мати ніяк не могла взяти до тямку: чому привітна чаклунка ні сіло ні впало розгнівалася й відмовилась від приносин? Не знала, чи їй радіти, чи печалитися. Чому знахарка стала на коліна? Видать, недобре це. Та, бачачи, що хворий, захирілий — сюди ледве плентався, доводилося тербищити¹ на руках, тепер весело підскакує, біжить вистрибцем, сміялася й плакала.

Малий виздоровів, одужав — про знахарку й про її слова можна було забути.

Він знову пас гусей. Начесав з корови шерсті й зробив собі м'ячика. Сільські вітрогони прийняли його до свого гурту: ніхто не вмів скачати такого м'ячика. Але й ніхто не міг зрівнятися з ним, граючи у гилки². Діти розсердилися на нього, викрали м'ячика, а його прогнали.

Він запитав маму, чому його проганяють, кривляються, кидають у нього камінцями, й дістав за це між плечі штурхана.

— Рік неврожайний, подушне плати, кріпаччину відробляй, а тут ще й ти? — заголосила мати.

Прогнаний дітьми, нагриманий матір'ю, він посмутнів, став журно задумуватись. Чи в ньому щось зламалося, що перецьвів, не доцвівши, як побита градом квітка — його нарцис?

Нипав по селу приблудою.

Матері як за ним приглянути? Її мучило: вивезти, витягнути, щоб не опухнути з голоду та не замерзнути від морозу — ось чим переймалася. Якось він поважно, мовби цілком дорослий, а тому суворо обізвався до неї:

— Я, мамо, виплекаю квітку — я стану над громом...

Вона, кваплячись із серпом на поклик ланового³, теж сердито обізвалася до нього і сварливо наказала пильнувати хату й пташву.

Від цього став ще сумніший. Жура шелестіла йому над головою, як сухе листя на тому дубі, що замели сніги. Візок дитинства не котився згори, а під гору: його треба було пхати, як біду, щоб біда не пхала додолу.

Сам і сам — завжди сам. Уже й пошито йому з грубого валу штани. Вже трубить у воловий ріг і поганяє череду. Черед-

¹ Тербищити (діалектне) — нести.

² Гилки — народна гра в м'яч.

³ Лановий — наглядач за польовими роботами в поміщика.

ник — пасе громадську худобу. Збирає її з одного кінця села до другого і жене греблею в ліс. Село ще ніколи не мало такого пастиуха: не кричить, не галасує: «Куди, ряба? А щоб ти здохла й витягнулася?..» — не чути його лайки, прокльонів. Ніяких помічників йому не треба. Корови напасені, телята і вівці не губляться, їх не крадуть вовки. Між людьми йде поговорі: «Він щось знає...» А підліток чередникує, самуючи, і нікому не здогадатися, яке в нього бистре око, яке чуйне вухо. Це лише людям здається, що він з худобою і сам, як худобина.

Він уже не хлопчик — хлопець. Гнаний, кривджений і безпритульний, — все шукає, до кого б прихилитися й пригорнутися. Прихилиться до берези: вона шумить, гуде, губить листячко і голубить його. Пригорнеться до трави: вона шелестить, гомонить, пахне, милує.

А то викреше вогню, розкладе багаття. Сидить, гріється.

Солодкий дим нагадує землю, на якій живе.

Хіба самотній?

Блаватоокий¹ — у тих очах назавжди поєдналися гострий розум і мрійливість. У них світиться стримана, лагідна, мовчазна душа.

У виразі обличчя, в найменших порухах голови вгадується чуйність, сторожкість, напружена увага до шурхотів і запахів. Він і птах, і мисливець. В його душі живуть всесвітні тривоги — великий страх, але ще більша цікавість і безбоязка, невтолима жадоба пізнання. Такий чередник.

Вигнавши одного разу худобу, він зупинився на галявині. Під бузиновим кущем синів лісовий дзвіночок. Хлопець дивився на нього, а дзвіночок на хлопця. Йому не хотілося зривати квітку. Він ніколи не зривав листя, не ламав гілля, старався не толочити постоломи трави — усе живе, усе для чогось призначене. Навіщо ж його мучити й нівечити? Хлопець наблизився до дзвіночка, щоб погладити. Простягнув руку, й тут повторилося те саме, що колись із нарцисом. Блакитна квітка сама потягнулася до нього. Він узяв її в руку, і вона, крутнувшись, заворушилася в його руці. Ніжні пелюстки торкнулися до пальців, передаючи їм свою ніжність. І раптом багато дзвіночків розпустилися навколо — вони розцвітали із блакитним дзвоном.

— Краса... — промовив хлопець і наче онімів. Йому хотілося обняти всенький світ. Він відчув у собі таку силу, що перед нею не було нічого неймовірного.

Не лише дзвіночки, конвалії, сон-трава, плакун-зілля, болиголов, звіробій, ромашки — незчисленні лісові квіти висипали на галявину.

¹ Блава то б к и й — синьоокий: від слова б л а в а т и (діалектне) — волошки.

«Як мені зберегти цю красу? — думав він. — Як? Щоб ця краса не боялася ні грому, ні морозів?»

Дуби й берези, явори і сосни понахиляли до нього своє віття. Він почув вихлюп річки і шум полів. Паслися корови, телята і вівці. За деревами стояли вовк і лисиця. На скелі під хмарою завмер орел.

— Красо моя, — промовив чередник. — Я візьму й поселю тебе у свої груди.

Щойно це сказав, як бузиновий куц затріщав, розчахнувся, і з нього вийшов дідо — сам заввишки з лікоть, а борода в сім ліктів.

— Здоров! — вітається. — Ну й давно я на тебе чекаю: сотні літ. Я — Капуш, а ти, отроче¹, призначений мені в учні.

Хлопець злякався, але запитує:

— Ви — дідо Капуш, той, що сидить у бузині й править світом?

— Той самий, — відповідає Капуш. Повів оком в один бік — квіти перестали цвісти, дерева відхитнулися; повів у другий бік — дикі звірі поховалися. — Будеш учнем і моїм помагачем.

— Коли ж я чередник, як же я, дідусю, зможу? — відмагається² хлопець.

— Ну й що з того, що чередник? — кидає дідо і хрипко сміється. — Нас із тобою чекають не такі череди.

— Я не можу покинути матір.

— Вона тебе сварить, а ти її любиш? — запитує Капуш, пильно дивлячись із-під кошлатих брів.

— Як би вона мене не сварила, я її все одно люблю.

— Може, ти скажеш, що любиш і людей! Їхні діти обзивають тебе, кидають на тебе камінцями, а ти їх любиш? — і він сміється ще хрипкіше. Кудлате довге бородище розпускається по траві.

— Люблю... Я ніколи їх не покину, дідусю, хоч я серед них і останній — чередник, — тихо, але гідно відповідає хлопець.

Дідо Капуш перестав з нього насміхатися. Пригладив свої вуса й бороду, розчесав їх пальцями, як гребінцем, і каже:

— Це добре, що ти правдивий і вірний. Мені якраз такого й треба.

— Як же ж я покину череду? — не здається хлопець.

— Ти будеш людським чередником, але, коли б тебе не покликав, прийдеш. Свисну — і ти прийдеш. — Старий заклап пальці до рота, свиснув — трава прилягла, ліс занумів.

«Малий, мені до колін, а свисце сказано», — думає хлопець і каже:

¹ О́трок — підліток.

² Відмагатися (діалектне) — відмовлятися.

- Я почую, дідусю...
- От і добре.
- А чому ж ви мене вчитимете?

Дідо Капуш заклад собі руки за спину, ступає по галявині. Борода йому трішки заважає, і він ступає повільно, розважливо.

— Ми будемо, отроче, шукати з тобою корінь... Корінь весни і літа, корінь осені й зими... А шукатимемо його до схід сонця і при зорях... Я спостерігаю за тобою із самого твого малечку, але не відкривався тобі — ще було рано. Тепер твоя пора прийшла... — він промовляв чітко, розмірковано. — Отож чекай, аж покличу. А поки прощай!

Чередник не встиг і попрощатися, як нікого вже не було: затріщав бузиновий кущ, під ним синів дзвіночок. На галявині мирно паслася худоба.

Тепер залишилося чекати Капушевого свисту. І дідо викликав його. Хлопець спав у клуні, почув посвист і, не гаючись, рушив. Сон як рукою зняло. Село безпробудно спало — стріхи попускались на вікна, так старі баби насувають на очі хустки. А він ішов жвавий, бадьорий. Ноги самі несли його. Жоден собака не забрехав.

Вибравшись на вигін, звернув на греблю, — озеро спало, і спали верби й очерети. А річка несла сон-хвилю, присипляючи озеро, верби, очерети й береги.

Вони зустрілися на греблі. Капуш наче вигулькнув з дуластої верби і повів чередника, спроваджуючи його вгору і вгору крутою стежкою. Сам попереду, хлопець за ним: учитель і учень. Цю стежку називали прощанською, бо люди ходили нею на прощу¹. Почавшись з греблі, вона заводила в ліс, а тоді вилаась і крутилася по горі, де рідко росли сосонки, кущі терну, глоду і де бігли кам'яні скелі, іноді вкриті мохом. Учитель не проронив і слова, поки не дісталися шпиля.

Ставши на камені, як на млиновому колесі, промовив:

— Дивись...

Хлопець стоїть поряд з ним.

Над ними здіймається, відкриваючись у високостях, зоряне небо, а навкруги розлягається земля.

— Я ще ніколи такого не бачив, дідусю.

— Бо ти спав, сину. Ми стоїмо серед ночі і серед землі, — почав Капуш свою науку.

Він казав: почалися серпневі ночі, а це саме той час, коли зорі досягають у небі, вони тихі, тому їх добре видно й можна прочитати. А хіба не так і на землі? У серпні вже достигло зело в полі, молодняк у кошарі, виводки на болотах. Усе на світі

¹ П р о щ а — піша мандрівка віруючої людини до храму на богослужіння.

зв'язане. Ось над нами в небі зоряний Віз. Він їде Чумацьким Шляхом, але це й дороги людей.

Хлопець дивився на червоні, вишневі, на ледь видимі у срібних туманах зірки, запамятовуючи їх. Зоряна картина неба мерехтіла і миготіла, змінюючись. Мінялися й самі зорі. Червоні засвічувалися зелено, зелені вишневіли, а то ставали блакитними. А простори неба, його глибини, чорніли і ніби дишали холодом...

І старий навчав: подих цих незвіданих, недосяжних глибин вривається у людські почуття. Що не бачиш оком, що не чуєш вуху, що не понюхаєш, що не відчуєш шкірою, те невпізнано відгукується у нас, у всьому сущому. Хмари і ясність, сонце і місяць, мінливе небо й мінлива земля живуть у людині. І хіба лишень у ній? Не тільки звірина, кожен листочок трави несе в собі крапельку небесного мороку. В тому-то й річ, що в усіх нас гуде крапелька небес. Життя землі залежить від життя сонця: воно налило зерном колосок, від нього зацвіла квітка, з його теплом піднявся на крильця метелик...

У цей час зірвалася зірка і, залишаючи слід, покотилася небом. Хлопець бачив і чув, як вона черкає, похолов, йому стало моторошно — затулив долонями очі.

Зірка розписалася в небі, не долетіла до озера й погасла.

— Чому ти злякався? — запитує дідо Капуш. — Це перехрещуються шляхи живих і мертвих.

— Я подумав: усе погасне, — відповів, боячись відняти долоні од очей.

— Не бійся: мороку нема. Є недоступне, яке називається мороком. Ти повинен знати стільки, скільки може знати людина.

Хлопець відняв від очей долоні. Серпнєве небо стояло над землею. Ясні зорі відбивалися в тихім озері. По один бік лежало в долині село, а по другий виднілися, піднісшись над долами, замок і собор. Білили дороги і стежки. Іскрився камінь, і блищали роси на травах. Було широко, вільно. Прозоре чисте повітря забивало дух. Він запитав учителя:

— Але як я можу це знати? — і не почув відповіді.

Оглянувся — Капуша вже не було.

На сході вияснялося: треба було квапитися, щоб вчасно затрубити в чередницький ріг.



1. Від якої особи ведеться розповідь на початку твору? Хто за професією безіменний оповідач? З якою метою він приїхав у село?
2. Якою постає перед читачами Олена Булига? Чим приваблює образ простої сільської бабусі?
3. У якому столітті жив Планетник, ким була його мати?
4. Опишіть квітник, дерева й криницю біля хати Планетника. Чи вплинула така краса на героя?

5. Яку роль у долі Планетника відіграє квітка нарциса? Що сталося з нарцисом під час грози? Як пережив Планетник свою першу втрату?
6. Якою постає у творі сільська знахарка? Чи допомогла вона недужому? Що схвилювало і навіть налякало знахарку?
7. Чому мати не мала часу на належний догляд за маленьким сином? Прочитуйте відповідний уривок твору.
8. Як і чому саме так ставилися сільські ровесники до Планетника?
9. Розкажіть про обов'язки хлопчика-чередника. Чому селяни були задоволені новим чередником?
10. Перекажіть сцену зустрічі хлопчика з Капушем. Про що вони розмовляли?
11. Розкажіть про другу зустріч Планетника з дідом. Що нового довідався хлопець про навколишній світ?



1. Чому оповідач-агроном спочатку повідомляє читачам про події власного життя, а не про казкову історію Планетника? Від кого він почув її і як сприйняв?
2. Як ви думаєте, чому після сутички з хмарою хлопчик захворів і мало не помер? Чому хмару Планетник порівнює з бугаєм?
3. Які взаємини між ньенькою і маленьким хлопчиком вам здаються доречними? Обґрунтуйте свою думку.
4. Як слід розуміти прихований зміст фрази: «Вони ніби поцілувалися — дитина і квітка»?
5. Прочитайте абзац, який починається реченням: «З'явилася хмарка». Доведіть, що хлопчик від природи був наділений яскравою творчою уявою. Прокоментуйте твердження хлопчини: «Я, мамо, виплекаю квітку — я стану над громом...»
6. На основі прочитаного доведіть, що маленький хлопчик і природи були єдиним цілим. Як ви вважаєте, добре це чи погано?
7. Чому знахарка поставилася до Планетника з пересторогою?
8. Як зносив Планетник кривду, заподіану йому сільськими дітьми? Чому не розумів, з якої причини з нього глумляться?
9. Чому в епізоді з лісовим дзвіночком повторюється ситуація великої довіри до підлітка, як у випадку з нарцисом?
10. Якими запитаннями випробовував Капуш свого майбутнього помічника й учня? Чому для Капуша було дуже важливо переконатися, що чередник не тримає в душі ала, не має намірів помститися своїм кривдникам?
11. Прочитайте абзац, який починається реченням «І старий навчав: подих цих незвіданих, недосяжних глибин вривається у людські почуття». Чому під час другої зустрічі з Планетником дідо Капуш говорить про «крапельку небес» у душі кожної людини? Як ви розумієте цей вислів?



1. У казці «Красний Іванко і закляте місто», яку ви читали в 5 класі, поради головному героєві давав Дідо-Всевідо. Цей старий чоловік, який уособлює предковічну мудрість народну, є персонажем казок Прикарпаття, Гуцульщини й Закарпаття. У повісті Бориса Харчука «Планетник», події якої відбуваються поблизу

Острога, на Волині, подібним до Діда-Всевіда є Капуш. Що спільного, а що відмінного в характерах цих казкових персонажів?

2. Чим подібний, а чим відмінний бузиновий цар Ліни Костенко від Капуша з повісті Бориса Харчука?

3. У Карпатах людей, які володіють силою і вмінням розганяти грозові хмари й скеровувати їх на пустирі, називають мольфарами. У повісті «Тіні забутих предків» Михайло Коцюбинський майстерно змалював сцену протистояння людини й грозової хмари. Прочитайте відповідний уривок і порівняйте протистояння грозі Юри-мольфара і Планетника.

Став проти хмари, одна нога наперед, і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара йшла на нього... Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

— Стій! Я тебе не пускаю!..

Хмара подумала трохи і пустила у відповідь вогняну стрілу.

— Ага! Ти так! — крикнув Юра до хмари. — То я мушу тебе заклинати. Я заклинаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно¹, на ліси й води... Іди, рознесися, як вітер по світу... Розсядься, ти тут сили не маєш...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки².

— Нещастя! — стиснула руки Палагна. — Чисто виб'є сіна...

Однак Юра не хтів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо — то й він направо, хмара наліво — і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком... Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає, і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

— Стій!

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась, як кінь, на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила:

— Пусти! Де ся подіну?

— Не пуцу!

— Пусти, бо гинем! — кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

— Ага! Тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...

¹ Ф о р т у н а — тут: стихія, природне лихо.

² Ц а р и н к а — обгорожена сіножать поблизу людських обійсть.

І дивна річ — хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

Пасучи худобу, відтепер став ще задуманіший. Стоїть на узліссі, дивиться з-під солом'яного бриля — спиває ліс і поле, вбираючи їх у себе. Білі пасма волосся спадають на плечі й обрамляють вродливе обличчя, яке не затінене жодною злобивою пристрасцю: відкрите, відверте, щире й зігріте соромливістю.

Нічне зоряне небо й дідо Капуш заввишки з лікоть, з бородою в сім ліктів, не йдуть з голови. Він думає: небо відбивається у земних водах, як у дзеркалі. Але земля і людина хіба теж не відбиваються в небі, як у великому дзеркалі? Тоді доля неба, його сонця залежить від землі й від людини? Я бачу хмари і зорі в річці, в озері. Але чому я не бачу себе, як я відбиваюся в небі? Це правда: коли погожий день і сонце, гори й доли залиті світлом, коли ж хоч трішки звихріє, гори й доли вкриваються тінями. А коли зареве буря чи хуртовина й хмари заступлять сонце, гори й доли занепадають у птьмі. Бо так воно і є, що відбувається в небі, те відразу ж дістається і землі. Так вони віддзеркалюються одне в одному. І якби я зміг, якби я побачив, як я віддзеркалююся в небі за будь-якої погоди, я, мабуть, знав би не одну таємницю. Чому те небо таке високе? Як туди забратися?

Хлопець терпеливо чекав, щоб його знову покликав Капуш: розпитає його про це. Не раз підходив до куща бузини, обдивлявся зі всіх боків, але даремно...

Йому хотілося вчитися, знати, як зв'язаний світ, проникнути у цю складність. Як у дріб'язку вгадати велике? Як у частинці побачити ціле?

Народжений для краси, міг бачити її скільки завгодно й де завгодно. Вона жила скрізь, повсюдно дивуючи і ваблячи. І, спираючись на кавулю¹, спостерігаючи, як вранішній туман стелеться долиною, падає і никне на сіножатях, як у тумані кигикнула, знялась і летить біла чайка, він затамовувавсь: кожна клітинка тіла вбирала у себе сивий туман, а кигикання чайки, її передосінній сум і помах крила торкнули, зачепили щось у душі, залишивши там свої сліди назавжди.

— Чередникуєш? — окликнуто його. Він почув хрипкий голос, повитий сміхом, — дідо Капуш стояв у нього за плечима.

— А я не чув вашого свисту, — каже ніяково хлопець.

¹ Каву́ля (діалектне) — палиця.

— Я нині сам прийшов до тебе. Навіщо ж мені зайве трудитися, свистати? А чи ти не хочеш мене бачити?

Хлопцеві просилося з язика, що чекав і не міг дочекатися, коли його покличуть: має багато розпитати, розвідати, але язик одубів — бажана зустріч застала несподівано, і він мовчав, оторопівши.

Дідо Капуш узяв його кавулю, ступив кілька кроків і зупинився. Був схожий на маленького засушеного старця з патерицею. Перед ними, з узлісся, відкривалися поля.

— Минулого разу, мій учню, ми спробували читати небо, а зараз спробуємо приглянутися до того, на чому стоїмо, — до землі, — починає учитель. — Перед нами зелена книга...

І він казав: он врунеться молодий засів — це наше з тобою життя виколисується на кожному тендітному тоненькому листочку. Бо що ми без колоска? Ми залежимо від зерна: людина, звір і пташка. І ми самі як зерно — вийшли із землі. Але про це згодом, колись, а тепер запам'ятай: краси людини без землі і краси землі без людини нема. Земля живе, йдучи із зими у весну, з весни у літо, з літа в осінь, — і так без кінця. І ніщо не може зацвісти вдруге, а старе не омолоджується. І все воно — на радість...

Сивоусий, довгобородий навчав: найвища радість людини — орати і сіяти. Кожна людина, де б вона не була, що б не робила, хіба не орач і не сіяч? Без поту земля не родить і не буває жнив... Тече річка, грає озеро, стоїть ліс, лежать поля — ти собі тільки подумай, скільки-то природі треба було потрудитися, щоб усе стало таким, як є. І як усе повсякчас трудиться зараз: річка тече, озеро грає, ліс гомонить... Хитро й дивно усміхаючись, він оповідав про добрих і злих духів, без яких ніщо існувати не може: сила кожного таїться в силі його душі.

У лісі живуть Лісовики й Лісовки — вони пастухи й пастушки звірів і дерев. Але там живе й Полісун — пастух вовків, який гонить їх на бійки і на прокорм. По полю ходить Польовик. Він як бицюра. Доглядає ниви. А у водах — Водяник, який подібен на рибину з великим хвостом. Йому допомагають русалки. А є й земляні духи — стережуть скарби землі... Вони подібні до людини. Літо — це молода дівчина, одягнена в білу сорочку, закосичена рослинами й зіллям. А Зима — це стара баба: голова — бочка, губаста, зубаста, костата, семикожушна. Зустрінуться, Зима й каже Літу: «Якби не я, то ти б спаршивіло!»

— Земля — найпривітніша людська домівка. Кращу чи й знайти?

— Ви гарно оповідаєте, — озивається хлопець. — Але чому я ні разу не здибався з духами лісу, води, з Літом чи Зимою?

— Неправда, — заперечує учитель. — Ти повсякчас живеш серед них, вони тебе бачать, а ти їх ні; вони тебе скрізь супро-

воджують, а ти й не здогадуєшся через свою байдужість, глухоту та недбальство.

Його поривало спитати, як позбутися байдужості, глухоти й недбальства, а дідусь пояснив, гамуючи ці поривання:

— Ось коли ти по єдиній загубленій шерстинці, по єдиному непримітному сліду зумієш вгадати, хто її загубив, хто слід залишив, тоді тобі дещо відкриється...

Чередник опустил додолу свої очі, задумався, а підняв — старий уже пропав: замість нього в землі стирчить кавуля...

Він узяв свою кавулю й пішов до череди. Отара сама збиралася до купи, сама простувала до водопою, а там і додому. Він тягнувся позаду, назираючи за нею.

Дома чекали клопоти: згортав на загату листя, допомагав матері копати город, рубав дрова. Роботи по зав'язку, бо зима спитас. Скільки не надбай, переїсть: найважча, найдокучливіша пора. Чередницький рік мовчить. А він уже й не уявляв себе без нього.

Трубив у свій рік — буяла весна, дідо Капуш розповідав про зілля, навчаючи, яке допомагає людині, яке тварині, а яке — отрута. Одне корисне листком, інше цвітом, а ще інше коренем. Що треба брати до сходу сонця, а що по заходу... У його рік сурмило літо, повнячись достатком, і дідо Капуш вчив визначати чверті місяця, коли він ріжечком, коли йому півповня, коли повен і яке це має значення для рослин. А журавлі уже відлітали у вирій і забирали з собою молоді літа.

Зима давала всьому спочинок, усьому, тільки не людині, бо вона не підвладна зимовій сплячці. Юнак ставив сильця, але в них рідко що потрапляло, ходив у ліс по дрова.

Випало якось йому сидіти самому дома. У печі готів вогонь. Тут і прийшов дідо Капуш — ніс червоний, вуса в інеї, борода в бурульках. Усівся на припічку, а юнак не дає йому перепочити, — якби пересілися морози, синички замерзають на льоту, люди дубіють з холоду. Терпцю нема!

— Куди й чого квапитися, — заспокоїв старий, — усе має свій час. Вище голови скачуть нерозумні. Світ підлягає суворій необхідності: зима відповідає літу, весна — осені.

Й провадив про розважливість, мовлячи, що світ збудувався і держиться на двох силах — на потузі любові й на потузі терпіння. Ненависть і нетерпець — не менш потужні, але вони великі сили спротиву і тому не варто піддаватися їм. З любові й терпіння народжуються людина і хліб. Ненависть, нетерпець і незгода на таке нездатні. Грози, віхоли випробовують потуги любові й терпіння. Хто не витримує, той пропав.

— Так пропав від граду і мій нарцис, — пожалкував юнак.

— Знаю, — каже учитель. — Я тоді був з тобою.

— Чому ж ви не захистили мою квітку?

— Щоб ти це затамив і сам був готовий до захисту... — промовив старий. — З цієї весни ти вже не трубитимеш у ріг, а візьмешся за чепіги¹.

— Мати мені ще не казали...

— Скаже... Ти ж виходь сіяти найраніше, бо травневих дощів чекати марно. А як буде назарік, я не знаю, сам здогадуйся. Нам випадає бачитися з тобою ще тільки один раз.

— Коли? — спохопився юнак.

Але, відтанувши і обігрівшись, дідо Капуш розпрощався, зник, залишивши свою науку — думати.

У найтріскучіші морози наспіли свята. Люди для того їх і понаставляли, щоб легше перебути зиму. Мати внесла у хату снопа, а він водив коляду, стукаючи в замерзлі вікна, просячи дозволу славити сонце, яке повернуло до тепла й привело Новий рік. Потім на озері прорубано ополонку — святили воду, а він виймав із-за пазухи й пускав голубів: вода — на здоров'я, голуби — на щастя, їли кутю, й мати сказала, що він більше не чередникуватиме. Юнак сказав: «Добре», — й почав лагодити плуга, борону й пашню. Нарешті відсвяткували найбільше свято — воскресіння трави, і він зібрався в поле.

Мати почала сварити: ще на горах сніги, земля ще добре не відтала. Але він не хотів і слухати. Їхав селом — село глузувало: не має кебети²!

Проклавши борозну й кидаючи в ріллю пашню, він відчув, як це дорого, мовби сіє зовсім не зерно, а свої надії...

Травень справді випав без дощів, і хто посіяв пізно, в того мало й зійшло. А в нього вродило. Люди дивувалися. Мати раділа, а він сумував і журився: дідо Капуш не викликав його — як же здогадатися, коли сіяти на майбутню весну?

Юнак зробився ще пильнішим, ще зосередженішим. Часто не ночував дома, а в лісі, над річкою, в полі. Вже знав: птиці — тлумачать явища природи, а звірі охороняють її. Тому стежив за птахами й за звірами. Бусли рано відлетіли у вирій, білки полиняли за тепла — це віщувало нагальну зиму. Але яка вона буде — довга чи коротка? Осінь відповідає весні — і прикладав осінні дні до весняних, які ще колись настануть.

Снігу випало мало, одразу й розтанув. Стряхало, просихаючи, але чомусь не вились, співаючи, жайворонки, білки барилися червоніти, миші не вилазили з нірок. Село квапилося сіяти, а він лише споряджав воза. Мати сердилася, обзиваючи його ледацом. Їхав селом — глузували: не має кебети!

¹ Чепі́га — ручка плуга.

² Не має кебе́ти — не мати розуму.

Він ледве встиг посіяти, пішов теплий дощик. І травень випав дощовий. Його поле відразу зазеленіло. Хто ж поквапився, кинувши насіння в суху й холодну землю, зерно лежало й не поспішало сходити.

— Е, він щось знає... — почали казати люди. — Не інакше, як зв'язаний з нечистою силою.

Хіба є більше зло, як тупа і сліпа заздрість?

Йому було кривдно, але мовчав.

Літо загриміло грозами, вибило, столочило поля — панські, людські і його. Він вийшов на поле — вся праця пропала. Ячмінь повклякав. Біла гречка підпалилася. І він стояв, мов зламаний колосок, а йому всередині щось наче осмалилось.

Заскреготав зубами, наче вовк. І, наче вовк, кидав злісними розчервонілими очима — у небо, по землі. Земля раювала під блакитним небом. Непогано червонів мак, і синіли вмиті волошки. Спалахнула прекрасна веселка. А йому хотілося, скрегочучи зубами, усе це топтати, перемішуючи з болотом. Якби з'явився Капуш, ото б ухопив за бороду!

Розлігся заливистий свист — діло на лікоть заввишки, а борода на сім ліктів, викликав його востаннє. Однак йому не треба було нікуди йти: старий спускався до нього з райдуги.

— Бачите, ви бачите?! — закричав юнак.

І той відповів йому хрипко й насмішливо:

— А ти думав, що все можеш? Колись маленьким ти похвалявся мамі, що станеш над громом. Знімайся, ставай....

Ці слова, як сіль на рану: хлопець понурився.

— Наскреготався зубами? Тебе перелихоманило? — глузує учитель. — Учись перемагати самого себе, поборювати слабкість і бути хоробрим.

— Учителю, я нікчемніший від найнікчемнішої комахки, — вихопилося в нього.

— Ти нижчий трави і тихіший води? — кипить дід Капуш. — Невже ж дні і роки навчання пропали марно?

Вони стояли перед ворітьми райдуги. І старий сказав:

— Ти людина...

Спокійно зайшло сонце, віщуючи погоду. Лагідно вечоріло. Ніде й знаку від важких хмар. Хто їх наслав і хто розігнав? Вільно ширяв після грози дух полів.

— От і настала наша остання зустріч, — почав старий, рушаючи межею.

Юнак ішов поряд, ступаючи по вкляклому ячменеві, по опаленій гречці.

— Ми narозмовляли з тобою про небо і землю, про пастухів, дерева і звірів, про зілля... Чому ж нині ти озлобився? Тебе злякала невдача, і ти наповнився люттю? Але хіба ми з тобою не балакали про любов і терпіння?

— Учителю, буде неврожай — люди голодуватимуть! — різко кидає юнак.

— Невже ти гадаєш, що допоможеш людям скреготанням зубів? Що їм допоможе їхня злоба? Ненависть і нетерпець — гіркі помічники. Хіба ти не помічав, що роблять комашки, коли наступити на мурашник?

— Я все одно не змирюсь з негодою!

— Ти — людина... — проказав учитель.

Юнак не знав: добре чи зле, що він людина?

Ступаючи поряд із старим, ловив кожне його слово.

Вони йшли, не шукаючи дороги, — навпростець. Не вибирали броду, переходячи через річку. Адже ж старий був не просто собі старий, а дідо Капуш — перед ним усе поступалося. Перебрівши сіножатями, вибралися на гору й поставали на камені, що був схожий на велике млинове колесо.

— Тут погомонимо про людину... — повів учитель, відкашлявшись, бо трохи втомився.

Він казав: людина — дитина неба й землі, але чи вона завжди те пам'ятає?

І він промовчав: небо й земля — не добрі й не злі. Вони — досконалі. Хто заперечить сонце чи родючість поля? Вони все-



могутні — це краса. І нарцис — твоя квітка — теж. Б'є грім, молотить град, а ти плекай свій нарцис, не забувай, чий ти син.

— Чому ж я добрий і злий, учителю? — запитує юнак.

— Хіба тільки ти один? Кожна людина, людський рід — з кореня добра і зла, — почув у відповідь. І учитель додав: — Тому, що людина з добра і зла, вона і зла, і добра.

— Але навіщо, учителю? Чому я недосконалий, як квітка?

— Ти хотів сказати, як природа?

— Хай по-вашому, — згодився він.

І старий казав: а тому, щоб жити і вдосконалюватися — піднятися до краси і сили природи, до волі і єдності.

— Природа — наша мати, учителю?

— Так.

— Її треба любити й тоді, коли вона жорстока?

— Матері не вибирають, — промовив учитель. — Її любити — закон і совість. Жодна материнська сльоза не пропадає даром. Коли плаче мати, розверзається небо і стогне земля...

І він на завершення сказав:

— Шукай пізнання у трьох коренях — у землі, з якої піднявся, у небі, до якого прагнеш, і в самому собі, в своїй душі.

Зійшов повний місяць. Заблищали мерехтливі зірки. Ліс і гора, озеро й річка, село і поля пливли у срібному мареві. На широкій рівнині височів острозький замок і собор.

А вони стояли на широкому камені, як влиті у ясну ніч, — старий і молодий. Камінь білів. Навколо них червоніли карякуваті сосонки. Не хотілося ворухнитися, мовити якесь слово — місяць і зорі світилися у річці, в озері й у вікнах сільських осель. Сріблили роси. Місяць і зорі заблищали на зелені сосонок, на траві й там, на вершечках лісу.

На сході наче б розвиднялося, і юнак запитав:

— Учителю, якщо в нас, у кожній людині, є хоч краплина сили небес, то чому б і не осідлати хмару?

Дідо Капуш мовчки сховався із каменя. Перепитав:

— Осідлати хмару? Хочеш стати Планетником? Ти мій учень і помагач... — Хрипко розсміявся і пропав.

Його не стало.

— Спробуй! — почув юнак тільки його голос.

Усе меркло: темніла гора. Ліс шумів, і хлюпало озеро, зустрічаючи досвіток. І обізвалося луною з лігу: «Спробуй! Спробуй!..» І попливло річкою. Так закінчилася остання зустріч юнака з учителем. Він ще не знав, що стане Планетником. Його чекали випробування.

Злива наробила шкоди і збитків. А опісля неї відразу поча-

лася спека. Пряжило¹ — тріскалася земля. Річка меженіла². Пташки перестали літати і, причаївшись на деревах, пороз-кривавши дзьобики, важко дихали під скоцюрбленим листям.

Гаряче, безпросвітне марево оповило ліс і поля, сонце зату-манилося: пашисть задуха. Поникла, іржавіючи, трава. Одне пропало від негоди, інше горить. Суха сіра пилюга осідає на губи людям і худобі. Очі в усіх як підпалені. Що гірше — руйнівна гроза чи затяжна спека?

Він пригадав зиму, вираховував, які зимові дні співпадають з літніми: виходило — міцні водохрещенські морози від-гукнулися спекою.

Юнак поливав город, носячи воду з річки. Дивлячись на нього, те саме робило й село. А як провести річку в поля?

Висохли криниці. Село звинувачувало відьом, нечисту силу: це вони наслали спеку. Зібрався хресний хід, кропили, обходячи поля, а він у це не вірив і думав, як осідлати хмару.

Подейкували: десь зовсім близько пройшли рясні дощі, там поправилось і на полях, і на городах, а тут не впала й крапелька.

І все ж він пішов до озера, далі греблею і, перш ніж підня-тися на гору, стати на шпилі і подивитися навкруги, узняв і вмився. Вода як літепло. Зачерпував її долонями, скроплював собі обличчя, пив. Не витер ні рук, ні обличчя. Поки піднявся й став на тому камені, де вони стояли з Капушем, зовсім обсох. Лише йому на бровах зависло кілька крапель, і кінчики довго-го волосся втримували вологу.

Пливли поодинокі перисті хмарки.

Він повернувся обличчям до північного заходу, кинув під ноги бриля і, вперто, скільки мав сил, подивився туди, в сту-манілу далеч, яка дихала гірким полином. Навколо нього там і сям примовкли карлики-сосонки, чорніла на порепаній землі трава, в'янув ліс... Юнак перелив усі сили в свій зір і стояв — напружений, несхитний і пильний.

Викликав дощову хмару. Хоча б одну.

— Я не цілий із глини. В мене є крапелька сили небес, і то-му я тебе викличу, викличу! — шепотів спеченими губами. — Я мушу!.. Гинуть село і ліс, гинуть худоба і звірі, гинуть птахи і люди... Я повинен!

Вдалині виткнувся ріжечок темної хмарки. Тоді він змах-нув з брів та з волосся крапельки води, які ще утримались, собі на долоні й простягнув руки, запрошуючи до себе хмарку:

— Іди... Йди...

Хмарка повернулася боком і тепер нагадувала чорну галку. Він не погрожував, а просив її, щоб не втікала у безвість, щоб

¹ П р я ж и т и (діалектне) — припікати.

² М е ж е н і т и — пересихати.

линула сюди, до нього. Але вона не хотіла слухати й не звертала зі своєї дороги. Він не зажмурих очей і не опустив рук, а ще більше, ще дужче напружився, сподіваючись, що з'являться нові хмарки. Відчував це очима, ще не бачачи їх.

На чолі виступив піт. Вишита сорочка змокрила на грудях.
— Вітрику, війни... Вій, вітерець! — благав.

Чорна, як галка, хмарка вилискувала своїм боком. За нею з'явилося аж дві — доладніші й чорніші. Наче дві брови. Вони моргнули йому. Його обличчя торкнувся лагідний холодок.

З-за хмарок визирнула й третя, подібна до лошати.

— Знаю, я знаю: ви — худоба сонця... — шепотів.

А небо слало хмарки, розкидаючи їх у різні боки. Чорні, сиві, синюваті — різної масті, як різні телята й бички, як різні дикі й свійські птахи.

— Ну як мені позбирати вас в одну череду? Як стягнути в одну зграю? — запитував і шепотів, шепотів...

Босі ноги прикипіли до гарячого каменю, здавалося, мине ще мить — і він не встоїть, не витримає: закам'яніє або впаде й розсиплеться на порох.

А лагідний вітерець лише бавився з ним, пустуючи.

Юнак уже над силу махнув руками. Хмарки мовби пішли одна одній назустріч. І він, знесилюючись, замахав їм, приманюючи, щоб збиралися, щоб не втікали і не розходилися.

Сонце затьмарилося. Йому на обличчя впала перша крапля дощу. І не відчув її. Вдарилася об чоло й випарувалася, як із розпеченого череня. Махаючи руками, він начеб знявся вгору й літав отам, між хмарами, зганяючи їх до гурту.

Пішов дощик. Посилювався, стаючи дощем. Стрепенулися корячкуваті сосонки. Ліс примовк і слухав. А земля хапала дощ своїми порепаними губами і впивалася.

В селі повибігали із хат старі й малі. Стрибали, витанцювуючи, приспівуючи, щоб дощ припустив, не переставав, обіцяли йому борщ і кашу. Лише кури поховалися під стріхи.

Він стояв якийсь час, вже промоклий до рубця. А потім звалився і пошерхлим язиком злизував дощ із каменю.

Хтось підстеріг, як ішов греблею, як, умившись, вибрався на гору й накликав дощ. Казали:

— Еге ж, стягнув хмари — він Планетник.

Хмарник, Бурівник, Планетник — йому було байдуже. Так відповів матері, мовивши:

— Я хочу жити у згоді з людьми, з усім... — повів рукою й очима. Цей жест і погляд свідчили, що з цілим світом.

Дощ напоїв городи і поля. Відмолоділа трава. В дощівці скупано дітей. А дівчата, дивлячись, як патлатяться верби, помили в дощівці й свої голови й розчесали коси.

А Планетник узявся за лопату, прокопав уздовж свого городу канаву, щоб повені й грози не заливали грядок і не зносили їх. Те саме зробив і в полі. Ніколи не мав вільної хвилини: гонили на панщину, і він ішов, як не з косою, то з ціпом, — косив, молотив. Восени садив дерева. Викопував у лісі дубки, кленочки, явірки і тикав їх, де було місце: коло хати, край вулиці, біля криниці. Взимку возився з гноєм, розносив його на город і на поле. Коли втомлювався, розтирав снігом руки й обличчя — вони горіли як жар. Ще й не пахло бруньками, заготовляв живці, ховаючи їх до пори в погребі. А з теплом щеплював дички. Хто просив, нікому не відмовляв. Старанно робив надріз, припасовував кору до кори, змащував смальцем, обкладав глиною, туго перев'язував — приймалися!

Але найважливішим була сівба. Важило і не загаятися, і не поспішати. Ніхто ж не дійшов до таких дурощів і безглуздя, щоб сіяти по свігу а чи позачасно?

Викопані й пересажені ним деревця не сохли. Замоховілі з північного, холодного боку — так і ставив їх, як вони звикли рости в лісі. Щепи приймалися, бо він не щепляв на вербі груші.

І на сівбу завжди вибирався вчасно. Журавлі, відлітаючи у вирій, накурликували йому зі свого прощального ключа, коли повернуться, а ведмідь, залягаючи в барлогу, сповіщав своїм ревінням перед зимовою сплячкою, коли прокинеться. І зайці приплигували обгризати щепи, та він виносив їм сіно, щоб не псували молодняка, залишали пучки своєї шерсті, як знак, коли вони перший раз окотяться. Одначе головне віщували сонце, місяць і зорі...

Планетник вибирався в поле не рано й не пізно, а вчасно, якраз упору. А що той день ніколи не припадав на одне й те ж число, то його належало визначити й не проґавити. І все село звірялося по ньому. Люди пам'ятали, як він посіяв рано — і вродило, як посіяв пізніше — й теж уродило. А коли стягнув хмари й накликав дощ, ніхто не вагався: він неабищо — мудрець, Планетник...

— Я такий Планетник, як ви усі! — відмагався хлопець, не хочучи про таке й чути. — Навіщо плещете язиками? — й брався до діла — за чепіги чи за борони, що не могло чекати.

І, не розгинаючись, думав: «Я такий мудрагель: робити — це і є жити у згоді зі всім світом». І не було такої праці, яку не подужав би або якої цурався б. На його подвір'ї не залежувався не то що гній, а й лиячка¹. Зі свого поля він позбирав і повиносив геть камінці й камінчики. Наковував жорна, виправляв шкіри, шив кожухи. Корова не могла отелитися, кликали — і допомагав корові. Лікував коней, які прохромлювали

¹ Л и н я ч к а — шерсть тварин, що линяють.

ноги. Готував зілля від різних хвороб. А дітям робив свистки й сопілки. Одного тільки цурався — не вступав у корчму, відмовляючись од могоричу: «Мені й так весело».

Його очі були сині, як озеро, і такі ж, як і воно, задумані. Любив іноді посидіти на березі — просто так, без вудки, хоч і вмів сплести її з кінської волосіні. Але він руками ловив рибу, і то небагато, а раки витягав ногою: вони чіплялися йому за пальці. Розпрощавшись назавжди з Капушем, інколи в очередах немов бачив його бороду. Любив і ліс — у скрипі дерев і шелесті листя йому вчувався знайомий хрипкий голос і сміх.

Село подекувало, що Планетник знається з Водяником, русалками, що він заодно з Лісовиками й Лісовками, що його слухається Польовик... Якби він схотів, то міг би обернутися у Вовкулаку. Ходили всякі плітки від заздрощів. Навіщо йому така нечисть, як Вовкулачесько? А от з чистими духами, які бережуть води, ліси і поля, мабуть, зустрічався не раз. Правда, старим і дорослим навідріз заперечував, що є, що може бути щось подібне, а дітям оповідав, хто пасе дерева, звірів, рибу...

А взагалі, найчастіше мовчав, наче б йому і не було про що говорити. Його мислі виписувалися на ясному чолі й на відкритому обличчі. Що приховувати? Від кого? Та й навіщо?

— Я тільки й знаю, що я хлібороб, — чули від нього.

Це вже свята правда. Хліборобство — його святе ремесло. Плекаючи працю, шукаючи в праці згоди з морозом і сонцем, зі зливами і суховіями, прихилив своє серце до землі. Але їй було мало його згоди — вимагала більшого. І, тримаючись за чепіги, він скроплював борозну потом. Їй не вистачало і цього. Він побожно сіяв, заскороджував, рілля ставала, як пух. Потім виривав бур'яни. Умлівав перед половінням. І не покладав рук. Його згода переросла у любов. Не тільки до свого городу, не тільки до своєї маленької нивки. Обкопував її канавками, спускаючи воду, і його любов зростала до землі. Її з неї не ви-торгнеш. Тримався за чепіги, брався за косу — його любов до землі клалася в скиби й покоси. Вкорінилася, як звичай, і наука: не пошкодувати колоска для сірої мишки. Тоді й земля повірила йому — його великій любові і його великому терпінню. І вона розкрилася перед ним, пустила його в свою душу, бо він узяв її в свою, не як скарб і надбання, а як честь і красу. За те йому жайворонок співав славу.

Раз за разом випали врожайні роки — зими дарували багато снігів, весни — буяння, літа — стиглість, а осені — багатство. Люди обходилися без Планетника, бо все і так було добре.

Він не покладав рук. Земля не могла існувати без його праці, як квітка без бджоли. Хто б її запліднив? І як непримиримі стихії — мороз і спека, безвітря і бурі, змінюючись, пра-

гнуть рівноваги, так і він, підвладний їхнім силам, здобував у повсякденній праці лад і втіху. Не почувався розумнішим за бджолу і не вивищувався над комашкою. Злий вовк і той був йому за друга, бо який ліс без вовка?

Що повзало, ходило, стрибало, що плавало, що літало — все було досконале й завершене, як листок на дереві. І це була краса — велич творення, єдність розмаїтості! Не стояти осторонь спостерігачем, а бути у самій середині цієї краси, належати їй, як і вона тобі. Її закон — твоє правило: не нівечити листочка з дерева. Листочок і ти — ви обоє народилися з діяння. І, наслідуючи листочок, уподібнюючись йому, як він умивається росою, так і собі вмиваючись працею, діяти і примножувати красу світобудови, не засліплюючись корисливістю. Яку користь шукає волошка, спалахнувши у житті? Цвіте — діє для краси свого насіння. Яку користь шукає соловейко? Співає для свого потомства і веселить землю. Так і ти дій — для людських поколінь. І не покладай рук.

Планетник більш ніж будь-хто радів урожайним рокам. Він був щасливий: не треба накликати дощ і не треба розганяти хмари. Погода наступала мовби по замовленню, впору. Людям здавалося, досить сказати полям: «Половійте!» — і поля половіють, досить сказати вишням: «Наливайтесь!» — і вишні наливаються.

А він, до якого горнулися колоски в полі, до чийх рук і очей самохіть тягнулося гілля яблунь і груш, вкриваючись цвітом, знав, що добра погода, що поліття не назавжди, не навечно. Тому його не покидала зухвала думка осідлати хмару. І Планетник, орючи, жнучи, а то й сидючи над озером чи блукаючи лісом, не раз чув, мовби з роси і води, голос Капуша: «Спробуй!..»

Для початку спробував підкинути капелюха і спостерігав, як той кружляє, а потім опускається на землю. Він узяв хустину, прив'язав до її чотирьох кінців нитки й підвісив камінчика. Підкинув, хустинка надулася й, зависши в повітрі, легенько осідала. Побачив, як літають мильні бульки. Так спало на думку пошити великого круглого полотняного мішка.

Він умів ткати полотно, бо в щоб вони з матір'ю одягалися. Верстат стояв цілу зиму в хаті. І ось, сказавши, що йде в місто, в Острог, продавати полотно, Планетник — узяв його тридцять ліктів, вибіленого, льняного, і прийшов у ліс. Знайшов печеру в скелі, пошив, що хотів, а злетіти спробував зі шпиля гори, з того каменя, на якому вони не раз стояли з Капушем. Робив це серед ночі. Наповнив вітром мішок і зав'язав його. Мішок кидало, поривало, ледве його втримував, але не зміг піднятися й на вершок над землею. Вітер з мішка звівся та й усе.

¹ Половіти — достигати.

— Почекай, я просмолю тебе, а тоді наповню... — не здавався Планетник.

Купив в Острозі смоли, приніс у печеру.

Не так воно швидко робиться, як мовиться. Але на те він і Планетник. Ніхто й не бачив, і не здогадувався, як просмолював мішка, готуючись до польоту.

Щасливо зеленіло й щасливо опадало листя — минув не один рік. Кілька разів йому доводилося спиняти хмари, викликати дощ, і навпаки — тучі розганяти, не кажучи про те, що виправляв людям вивихи, складав кості, обкладаючи їх лубом¹, коли хтось ламав руку або ногу, й допомагав худобі.

Ось настала безсніжна, з лютими морозами зима. Дороги вкрилися грудю, поля закострубатіли. Озимина вимерзла. Якою ж буде весна?

Село захвилювалося й не давало Планетникові проходу: зима без снігу — рік без хліба. Він нічого не міг порадити, бо такої голої безсердечної зими ще не пам'ятав, а тому вирішив, що з весною неодмінно спробує піднятися в небо на просмоленому мішку. Жорстока непогода посилювала його бажання, і воно стало пристрастю. Сплів міцні посторонки, а з лози корзини. Прив'яже посторонками корзини, як прив'язував до хустинки камінчика. А чим наповнити просмоленого мішка — вітром чи димом? Вітер невидимий, повсюдний, тому його не легко зловити й приручити. Ліпше димок. Спалить гречанку² — дим з неї густий, чорний. Напустить у мішок, зав'яже, а тоді в корзини — і вітер понесе...

Планетник уже бачив, як, зринувши в небо, осідлавши хмару, підіймається, стає і стоїть над громом і як хмара, покійна його волі, повертає туди, куди її спрямує.

Тим часом настав березень. Сухе, кострубате груддя розмерзлося. Подули бурі. Не задзюркотіли струмки й потоки. Чорні вітри підіймали розмерзлу землю і, вириваючи коріннячко озимини, крутили й розносили, розкидаючи по світу. Сонце зовсім пропало, зникло: серед білого дня було темно. Ревіли корови, іржали коні, мекали вівці. Люди попускали голови — Страшний суд настав...

Найбільше свято — воскресіння трави — було сумне, як похорони, бо трава і не зійшла.

Хоч би жменька, хоч би крапелька дощу! Берези викинули сережки, і вони поскручувались. Ліщина й не бралася бростю. Ліс і сади — немов скелети. Нема роси — гуде чорна буря.

Треба починати сівбу. Планетник вибрався в поле. Розім'яв грудку, понюхав, а вона не пахне ніякими соками. Занурив

¹ Л у б — кора дерева.

² Г р е ч а н к а — солома з гречки.

руку, набрав землі — холодна, наче камінь, і як мертва. Вернувся з поля, думаючи: «Озимину пересівай, ярину сій — час, пора, а земля не хоче...» — і постановив: дочекається, пересіє, обсіється й тоді підніметься в небо, щоб осідлати хмару. Село теж чекало, потерпаючи.

Вітри втихомирилися, земля тепліла, і він почав роботу. Всі обсіялися. Поля і городи волали дощу. Дощу! — волали трави й дерева. Люди з ранку й до ночі товпилися на Планетниковому подвір'ї:

— Наклич дощу! — благала його й матір.

Він вибрався на гору над озером. Люди стояли внизу, на греблі, а він стояв на шпилі, на камені і весь у білому, у білій сорочці, в білих штанах, височів, звівши своє гартоване лице до неба. Зняв руки й почав боротися за дощ. Пасма білого волосся тріпотіли на його голові.

Дощ закрапав. Спочатку дрібний, теплий. На очах зазеленіли береза й ліщина — ліс і сади відроджувалися. А дощ не вщухав, цебенів, як із прорваної гатки. Заблискало, загриміло — це недобрий знак, бо гілля голе. Лило тиждень. Озеро вийшло з берегів, зламавши греблю. Річка теж вийшла з берегів, затопивши городи. Перестало лити — відразу почалася спека. Сонце палюче, мовби вихопилося з горна. Надворі наче в кузні — шкварчать куці й бур'яни. Нагородах, у полі ніщо не виткнулося, не проросло: то його залило і притовкло, а потім вхопило у цілець¹ — земля рівна, як збитий тік, і гаряча, як піч. Колеться, репається і зяє, вишкірюючись, наче мрець.

«Пора летіти, — подумав Планетник. — Дочекаюся вечора, піду в печеру...» — і готував кресало та губку.

Та люди його випередили. Вони заремствували. Спочатку тихо. Потім голосніше. Хто винен, що зима була без снігу? Чому довго не падав дощ і полилася злива? Хто винен, що злягла спека?

Їх ніхто не скликав — зібрав відчай, і вони громадою прийшли до Планетника. Старі баби розмахували коцюбами, чоловіки були з сокирами, вилами, ціпами й косами, молодиці із заступами й пращами², діти з каміняччям.

— Це ти! Ти в усьому винен — ти знаєшся з нечистою силою! — загукали, як в одне горло.

Він вийшов на поріг. Босий, у вишиванці, штани на очкурі³ — звичайний, як і вони. Хотів щось сказати, але на нього посипалися камінці, погрозово наставилися кочерги, вила, ціпи, сокири.

¹ Вхо́піти у цілець — зсохнутися докупи.

² Пра́ч, пра́ник — дерев'яна дощечка з ручкою для вибивання білизни, якою перуть на річці.

³ Очкúр — пояс або шнурок, яким стягують штани на поясі.

— Хмарник! Бурівник! Смерть йому! Смерть!..

Над'їхав пан у малиновому кунтуші, а з ним і пін у чорній рясі. Вони не втихомирили село. Пан сказав:

— Скараємо, але без самосуду.

А пін проголосив:

— Спалити.

...Вечоріло. Його закували — не боронивсь. Повели в холодну¹. Село повалило з подвір'я, пильнуючи, щоб часом не обернувся у вовка чи у птаха й не втік. Зовсім стемніло. А в те, що він може обернутися вовком чи птахом, мабуть, не дуже вірили: прив'язали до спини дві свічки — не втече, нехай світить... А його вже стара мати побігла слідом, але спіткнулася у воротах, упала, ридаючи і б'ючись головою об землю.

Не було кому пожаліти ні Планетника, ні старої матері: народила виродка! Злі, сердиті, страшні люди... Очі банькаті, груди ходуном, руки трясуться і на лобах написано: ненависть і нетерпець.

Горять дві свічки, які несе на своїх плечах, — він освітлює дорогу, а перед ним темрява.

Пан і пін перемовляються в колясці: навезти, нарубати дров, припнути до стовпа! Ніч пересидить у холодній, а вранці почнуть...

Планетникова мати, припадаючи до землі, підвела голову, а перед її очима розцвів нарцис. Білий, аж холодний — з материнських сліз. І вона почула голос:

— Бери мене: сторожа поснула, перед тобою відчиняться двері холодної, йди і випусти сина.

Планетник сидів у холодній і думав: «Я ніс засвічені свічки, а вранці сам згорю, — ну й дарма, тільки жаль, що не встиг злетіти у небо, не встиг...»

Мати зірвала нарциса, пішла й розкувала сина. Він узяв з її рук білу квітку й сказав:

— Я піду, мамо...

— Куди, сину? — запитала вона.

— Хіба ви не знаєте? Я казав вам ще малим. Піду і стану над громом.

Мати його поблагословила.

Серед ночі на горі над селом спалахнуло велике вогнище. Люди попрокидалися, побігли з лементом на греблю й попадали від великого страху. З вогнища, яке сипало іскрами, в небо підіймалася куля. І в той час задзвонили дзвони. В далекому острозькому соборі, на сільській дзвіниці... Маленькі, більші, головні — усі дзвони.

¹ Холодна (застаріле) — сільська тюрма.

З настанням дня шукали Планетника, але не знайшли. Чи він розтанув у небі, чи запався в землю?

Як почув, так і передав я цю легенду — слово в слово з уст Олени Булиги, в якій квартирував у Вербівцях.

Завжди, коли мені тоскно, я згадую Планетника, вдивляюся в небо і чую: дзвонять дзвони.



1. Чому Планетник дуже хотів зустритися з дідом Капушем ще раз?
2. Що саме Капуш називав зеленою книгою?
3. Про яких добрих і злих духів розповідав дідо Планетникові?
4. Розкажіть про зимові відвідини Планетника Капушем. Які нові знання він запропонував своєму учневі?
5. Чому урожай у Планетника був значно кращим, ніж у інших односельців?
6. Як поставився хлопець до того, що стихія знищила його багатомісячну працю й приречла людей на голодне існування?
7. Коли і з якої причини Планетникові захотілося осідлати хмару?
8. Використовуючи цитати з тексту, опишіть, як Планетник накликав на ниви благодатний дощ.
9. Як односельці ставилися до дивних умінь Планетника? Чому він ніколи не гордився своїми здібностями?
10. Як сприйняв Планетник жорстокий присуд громади? Чому не протестував проти страшного вироку?
11. Чому чарівним зіллям для визволення Планетника з ув'язнення стає нарцис, якого Планетник виростив ще дитиною?



1. Чи було щось надприродне в тому, що Планетник вирощував кращі урожаї, ніж його сусіди? Чим саме ви можете пояснити його хліборобські успіхи?
2. Чому дідо Капуш не схвалював Планетникового гніву на несприятливі природні умови? Прочитуйте почальні слова Капуша.
3. Як ви ставитеся до мрії Планетника піднятися в небо?
4. Чому люди почали вважати Планетника винним у всіх стихійних бідах? Що стало причиною людської злоби?
5. Доведіть, що на останніх сторінках повісті письменник використовує народні уявлення про розрив-траву й ключ-зілля.
6. Як ви думаєте, з якою метою автор вводить у сцену подолання людиною своєї прив'язаності до землі музику дзвонів? Чому в кінці повісті оповідач підкреслює: *«Завжди, коли мені тоскно, я згадую Планетника, вдивляюся в небо і чую, як дзвонять дзвони»*?
7. Чому, на вашу думку, автор не розповідає, що сталося з Планетником, коли він піднявся в небо на повітряній кулі?



1. Розгляньте малюнок на с. 243, визначте, якого епізоду твору Бориса Харчука він стосується. На чому саме художник хотів наголосити використаними кольорами?

2. Яку ілюстрацію до цього епізоду створили б ви самі? Опишіть свою картину.



- Пригадайте, що таке обрамлення і яка його роль у художньому тексті. Визначте межі обрамлення в повісті «Планетник».



Прочитайте повість Бориса Харчука «Горохове чудо» й підготуйте усну доповідь «Щастя в розумінні Харчукових героїв».

Повість-притча

Ви вже можете відрізнити повість від оповідання, а також знаєте, чим відзначаються історична, пригодницька, героїко-романтична, автобіографічна повісті. Твір Бориса Харчука «Планетник» — це повість-притча.



Притча — повчальна алегорична оповідь про людське життя з яскраво вираженою моралізаторською основною думкою.

Чимало притч уміщено в Біблії: про блудного сина, про сіяча, про кукіль, про скарб, перлину й господаря. У кожній із притч є а л е г о р і я — художній засіб, в якому абстрактне поняття передано через конкретне. Наприклад, Ісус пояснює своїм учням, що Бог не нищить поганих людей тільки тому, що своєю карою може випадково завдати шкоди й хорошим людям. Щоб учні його краще зрозуміли, Ісус розповідає притчу про кукіль: коли бур'ян виривати з пшениці, то обов'язково вириватимуться й окремі рослини пшениці, тому краще дочекатися жнив, зібрати урожай, змолотити, а тоді відвіяти кукіль від зерна.

Наприклад, ми можемо вірити або не вірити, що Планетника навчив умілому господарюванню дідо Капуш, але всі погодимося з тим, що справжні хлібороби завдяки народним приметам уміють передбачати посушливе чи дощове літо, знають, коли саме час орати, сіяти, косити. Ми можемо тішитися, що Планетник здійснив свій політ, а можемо журитися, що він загинув, але усвідомлюємо: людина прагне літати й підкорити повітряний океан і навіть Космос. Повість-притча Бориса Харчука «Планетник» вчить нас жити в гармонії з природою, мріяти й перетворювати свої мрії в реальність.



Повість-притча — повість, яка має ознаки повчальності, моралізаторства і водночас алегорію.



Прочитайте одну з біблійних притч Нового Завіту й розтлумачте її однокласникам.



1. Що таке притча?
2. Чому повістю-притчею не можна назвати «Зачаровану Десну» Олександра Довженка чи «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха?
3. З літературознавчого словничка випишіть визначення притчі й повісті. Доведіть, що «Планетник» Бориса Харчука — це саме повість-притча.



Євген
Гуцало
(1937–1995)



Дитинство Євгена Пилиповича Гуцала, як і багатьох його ровесників, припало на воєнну пору. Сам письменник підкреслював: *«Дитинство — найцікавіша пора, саме та пора, коли майбутнє життя — ще попереду, коли воно ще не пізнане і його кортить пізнати, коли воно — ще не розгадана загадка, лиш обіцянка — неодмінного дива. І хай це вогненні воєнні роки, хай голодні повоєнні — однаково чарівність дитинства не щезає навіть за таких умов».*

Народився Євген Гуцало 14 січня 1937 року в сім'ї сільських учителів у селі Старий Животів (нині — Новоживотів) Іллінецького району Вінницької області. Батько майбутнього письменника викладав українську мову й літературу в селі Нова Гребля, куди згодом перебрався з родиною, і завжди підтримував у синові бажання читати кращі твори світових митців і мрію стати письменником. У п'ятому чи шостому класі один вірш юного поета вмістила шкільна стінгазета. Це був успіх, який спонукав Євгена-підлітка до активних дій: *«За нашою хатою, в кущах бузку, я сам збив неоковирного стола з грабових жердин — і спекотного подільського літа, сховавшись у затінку, писав тут оповідання, вірші. Свої писання заклеював у конверти — й посилав у Київ... І чекав тоді, у своєму дитинстві, відповідей з редакцій. Усі відповіді — без винятку — були негативні, й ні дитячі тодішні журнали, ні дитячі газети не вмістили жодного мого рядка, а я писав — і слав, писав — і слав...»*

Після закінчення середньої школи Євген подав документи до Київського університету на факультет журналістики, склав чотири екзамени на «відмінно», тільки з географії отримав оцінку «добре». Коли ж оголосили списки студентів, Євгена Гуцала в них не виявилось. Він тоді пережив нервові потрясіння, наслідком якого стали серйозні проблеми зі здоров'ям.

Наступного року Євген Гуцало успішно склав іспити до Ніжинського педінституту імені Миколи Гоголя і закінчив цей навчальний заклад у 1959 році. Пізніше працював у редакціях газет на Львівщині, Чернігівщині, Вінниччині, у видавництві «Радянський письменник». Друкуватися Євген Пилипович почав з 1960 року в періодиці. У 1961 році вийшла його поетична збірка «Зелена радість конвалій», а через рік — перша книжка оповідань «Люди серед людей». Назва була надзвичайно вдаюю і стосувалася не просто цієї і всіх наступних книг, а й кожного твору талановитого митця. Як справедливо акцентує *Микола Жулинський*, «збірки оповідань різняться між собою образно-зображувальними принципами характеротворення, та водночас споріднені тим, що і визначає сенс творчого життя Євгена Гуцала. Це — любов до простої, звичайної людини, любов до життя в усій його не завжди видимій складності. Це — прагнення відкрити у звичайному незвичайне, в буденному — святкове, в смішному — драматичне, в трагічному — життєствердне».

Відтоді збірки оповідань письменника виходили з інтервалом в один-два роки: «Яблука з осіннього саду», «Скупана в любистку», «Хустина шовку зеленого», «Запах кропу», «Серпень, спалах любові», «З вогню воскресли», «Що ми знаємо про любов», «Полювання з гончим псом»... Народилися і чудові повісті «Мертва зона», «Родинне вогнище», «Сільські вчителі», романи. Творчий доробок Євгена Гуцала вагомий. Усі його художні й публіцистичні тексти не вмістилися б і в двадцятьох томах, адже письменник працював надзвичайно продуктивно, на повну силу свого таланту. Писав усюди — у батьківському вишневому садку, у студентському гуртожитку, у дорозі в електричках, добре йому працювалося у Будинку творчості в Ірпені. Проте не всі твори письменника було надруковано за радянських часів. Деякі з них побачили світ лише в 1990 році.

Твори про дітей і для дітей у доробку митця посідають особливе місце. За життя автора вийшли книжки «Олень Август», «Пролетіли коні», «З горіха зерня», «У лелечому селі», «Дениско», «За обручем», «Саййора», «Жовтий гостинець», «Діти Чорнобиля». Євген Гуцало підкреслював, що дитина, пізнаючи світ, набагато частіше за дорослих потрапляє в драматичні ситуації не стільки через відсутність життєвого досвіду, скільки через невміння кривити душею, йти на компроміси. Більшість таких творів митця автобіографічні. Сам Євген Гуцало писав: «Важко сказати, чи вичерпав я свої дитячі та юнацькі враження...» А ще зізнавався: «Книга — завжди дзеркало, у якому відбивається не

тільки дійсність, а й особа самого автора: з його життєвим досвідом, мистецькими здібностями, розумінням суспільних функцій літератури». Саме в галузі дитячої літератури за повісті «Саййора» та «Пролетіли коні» Євген Гуцало 1985 року був нагороджений Державною премією імені Тараса Шевченка.

До останніх днів Євген Гуцало працював над публіцистичною книгою «Ментальність орди», яка побачила світ через рік після його смерті. За цю книгу письменнику було посмертно присуджено Всеукраїнську премію імені Івана Огієнка.

Помер Євген Гуцало 4 липня 1995 року, похований на Байковому кладовищі.



1. Пригадайте, що ви знаєте про Євгена Гуцала з попередніх класів. Які його твори читали й аналізували? Що з них вам найбільше запам'яталося?

2. Розкажіть про дитинство Євгена Гуцала. Коли вперше в нього виявилось велике бажання стати письменником? Як про це розповідав він сам?

3. Чому Євген Гуцало часто писав для юних читачів? Перелічіть його книги для дітей.

4. Коли помер і де похований письменник?

5. Які літературні премії здобув митець?



1. Чому Гуцало вважав, що дитинство — це така пора в житті людини, коли навіть війна не може позбавити людину радості й новизни вражень? Зачитайте вголос відповідну цитату.

2. Як ви розумієте вислів Євгена Гуцала про книгу?

3. Про які риси характеру митця свідчить факт, що він після невдачі усе ж здобув вищу освіту?



Анатолій Шевченко зазначав: «Євген Гуцало з'явився в літературі подібно до того, як молодий Моцарт у музиці. Він приніс із собою багато сонця, чистого неба, простору, живого різноголосся природи, запаху землі, а водночас і високих почуттів, душевного тепла, людського милосердя». Доведіть правильність цих слів, посилаючись на тексти оповідань «Лось» та «Олень Август», вивчених вами у 5—6 класах.



Вольфганг Амадей Моцарт (1756—1791) — геніальний австрійський композитор. Створив 22 сонати для клавесина, 35 сонат для скрипки і фортепіано, 32 струнних квартети, 49 симфоній і багато інших музичних творів. Автор опери-комедії «Весілля Фігаро», опери-драми «Дон Жуан», опери-казки «Чарівна флейта», багатьох ораторій.



1. Прочитайте оповідання Євгена Гуцала «По-хазяйськи» або «Щури» і поділіться враженнями від творів зі своїми однокласниками. Чи можна до цих художніх текстів застосувати вислів Миколи Жулинського про те, що нечесну, морально нищу люди-

ну Гуцало наче «роздигає» перед читачами, щоб показати всю ганебність її життя?

2. Користуючись україномовною програмою Google.com.ua, знайдіть у Інтернеті відомості про Івана Огієнка і підготуйте успішного повідомлення про цього видатного діяча та про Всеукраїнську премію його імені.



Уявіть, що ви працюєте журналістом на телебаченні, а ваш сусід по партії є людиною, котра може розповісти телеглядачам щось цікаве про Євгена Гуцала. Продумайте, у якій формі ви організуєте свою телепередачу: як інтерв'ю з випадковими перехожими, з науковим працівником у музеї, в бібліотеці. Запишіть запитання, а сусід по партії — відповіді й інсценізуйте уривок уявної телепередачі на уроці.

СІМ'Я ДИКОЇ КАЧКИ

Добре дихалося зранку в старому дубовому лісі. Повітря пахло зволженим листям, воно голубило між стовбурами, і дальина над верхівками дерев була кришталеві чиста, кришталеві дзвінка. Юрко йшов по стежині, що пролягала між заростями кінського щавлю, що світилася білим піском поміж великими, із тремткими краплинами в жолобках, лопухами, і в його душі було так само ранково й прохолодно, як у літньому лісі. Він радів, що сьогодні таки проснувся вчасно, що не очікував ні на батька, ні на матір, а подався сам до річки, щоб порибалити. Вудочка, як великий промінь, лежала на його плечі, вудочка обіцяла йому такі радощі, що в передчутті їх Юркові хотілося не йти, а бігти, не мовчати, а співати.

Він не втримався, щоб не крикнути. «А-а-а!» — легко й срібисто вирвалося з його грудей, покотилося колесом по стежці й погасло в гушавині попереду. Ліс на хвилю заслухався, а потім зразу і збайдужів. «А-а-а!» — вже лункіше крикнув він, і тепер навколишня тиша немов кинулася стрімголов увсібіч, перелякана і тремтяча, а ліс уже з більшою увагою подивився на нього. «А-а-а!» — закричав на повні груди хлопець, і голос, неначе вибух, порскнув угору й по боках, а Юрко зостався в пустці, яка все збільшувалась, бо грім одкочувався все далі й далі, поки весь ліс не перетворився на величезну пустку.

В дзеркало ріки дивилось і не могло на себе надивитись небо. Юрко закинув вудочку, і поплавець хитнувся посеред блакиті. На нього зразу ж сів метелик, із жовтими плямами на крильцях, і довго сидів, поки по воді не побіг вітерець і не поніс того метелика геть-геть на середину. Як добре, як щасливо було Юркові!

Гуп-гуп-гуп! — почулося за спиною, і всі його думки розлетілися, як сонячні зайчики. Він озирнувся — й не помилив-

ся в своїх передчуттях: Тося таки прийшла слідом за ним, як і обіцяла вчора. Він демонстративно відвернувся, не бажаючи вступати з нею ні в які розмови, а вона, відчуваючи свою провину, зовсім тихо присіла неподалік. Тепер вона й сама була не рада, що прийшла, бо сподівалася на те, що Юрко стріне привітно, а він...

Отак довгенько не розмовляли. Хоч хлопець уже й перестав гніватись, але все ще не обзивався до Тосі. А вона, не зважившись повернутись і піти одразу, тепер почувала себе ніяково й пригнічено. Її засмучувало й те, що Юрко нічого не зловив. Якби зловив, то почав би радуватись, і вони б помирились.

— Ти ж знаєш, — мовив, нарешті, Юрко, — що риба боїться, коли багато людей.

— Так уже й багато тут, — буркнула вона.

— Це через тебе не ловиться, — таки допик він.

Проте вона не хотіла погодитися з тією несправедливістю:

— То ти такий умілець!..

Юрко почав сопти. Він тільки недавно приїхав із міста в гості до бабусі, але вже встиг кілька разів посваритись і помиритись із Тосею. Вона з першого ж дня прив'язалась до нього, весь час намагалась бути в його товаристві, не спускала з нього очей. Спочатку Юркові подобалась її увага, але скоро та увага стала йому надокучати й заважати.

Нічого не піймав. А вину таки найшов на кого звернути:

— Через тебе усе!

Тося й не думала здаватись:

— Ти, мабуть, черв'яка не тим боком стромляв на гачок, а на мене складаєш.

Повертались од річки вдвох, хоч Юрко, йдучи з порожніми руками, хотів би повертатися сам, без свідків. Повітря посушало, блакить між стовбурами зблякла. Тося назбирала зеленцю й хотіла вгостити Юрка, але той відмовився. Через кілька ж кроків не втримався — сам нарвав і почав ласувати.

— Колись ми з батьком піймали були сома, — збрехав Юрко, бо батько тоді ходив рибалити без нього і зловив тільки великого коропа, а не сома. — Півтора пуда заважив.

— Та ну?! — здивувалася Тося.

Юркові було приємне її захоплення, тому він вигадував:

— А як тельбушили його, то всередині знайшли краснопірку на кілограм. І вона ще була жива!

Насправді ж ту краснопірку батько зловив іншим разом, і також без Юрка. Але здогадатись про все це Тося не могла, вона тільки вигукнула зачудовано:

— Ти бач!

Хлоп'яча уява й далі вела:

— Якось до нас у місто приїхав пересувний зоопарк. Там були леви, жирафи, макаки, вовки, лисиці, а також крокодили. Одного разу маленький крокодил десь пропав... То я його в озері на вудку через день зловив!

Але спостерігши, що вона не поспішає захоплюватись, а тільки недовіжливо так дивиться, взявся глузувати з неї:

— Це я набрехав, щоб побачити, чи ти розумна... Мене ніхто ніколи не обдурив і ще й не обдурить.

— Тс-с-с,— зашепотіла раптом Тося, не слухаючи його й приклавши палець до вуст.— Подивись ген туди!..

Поміж кущами йшла качка, а за нею — цілий виводок каченят. Спершу Юрко подумав, що то свійські, але по тому, як качка витягувала шию, як сторожко озиралась, якими дрібненькими полохливими клубочками котились каченята по землі, зрозумів, що то дикі. Щойно вони сховалися за кущем, як Юрко, кинувши свою вудочку, стрімголов шугнув уперед. Сіра качка, помітивши небезпеку, скрикнула і разом із каченятами дременула в траву. Проте Юрко й не думав одставати. Він тільки побоювався, що виводок ось-ось добіжить до річки, плесне на воду — і втече. Тому забіг наперед, відрізаючи їм дорогу на берег. Качка, не наважуючись покинути дітей, не злітала в повітря, вона кидалася то туди, то сюди, захищаючи їх. Каченята, стомлені й перелякані, збилися під ліщиною. Коли Юрко кинувся до них, розставляючи руки, щоб вони не повтікали, качка злетіла вгору. Хлопець поспіхом узявся ховати каченят за пазуху. Одне... Друге... Од річки долетів розпачливий материн крик. Третє відважилося тікати, але в високій траві заплуталось, і він його також посадив за пазуху. Зовсім близько пролетіла качка, сіла на землю, пробігла в напрямку до дітей, — і знову зірвалася, гнана страхом. Четверте й п'яте також одважилися на втечу, але й на них чекала неволя.

— Що ти з ними робитимеш? — запитала Тося.

Його кирпатий носик аж здригався од задоволення.

— Це ж дикі!

— Випусти,— сказала Тося,— вони повмирають без води.

— І що ти тямиш? — напустився на неї Юрко.— Я їх доглядатиму й приручу.

Знову долинув крик сірої качки, але він нітрохи не схвилював Юрка. Дрібнота терлася в нього за пазухою, лоскотала тіло дзьобиками, крильцями, ніжками,— його аж холодок пронизував од того лоскоту. Не пощастило наловити риби, то має ген цілісінький виводок. Жаль тільки, що качку стару не додумався зловити,— ото було б про що розповідати. Він уявляв, як повезе каченят у місто, як показуватиме своїм товаришам, як вони заздритимуть. Він ішов — і пританцьовував. Оля-ля-ля! Тра-ля-ля!.. Який він меткий і проворний. Оля-ля-ля!.. А Тосі



було сумно... Може, й справді вона даремно побоюється, а Юркові вдасться їх доглянути й приручити?... У її вухах стояв отой качиний крик, довго ще стояв, навіть тоді, коли вони вийшли з лісу й через городи йшли до хати.

Юрко випустив каченят у великий ящик. Вони спочатку порозбігалися в різні кутки, а потім збилися до купи. Їхні малесенькі очі були схожі на голочки гострого суму. Вони тулилися одне до одного, ніби в близькості шукали порятунку. Юрко налив у черепок води, але жодне з них не підступило до черепка. Тоді він брав їх по черзі, стрімляв дзьобик кожного у воду, щоб пили. Каченята пручались, краплі стікали по грудях, але, мабуть, щось попадало ї в горло. Поблизу ящика почала кружляти кицька, але Юрко нагнав її дрючком. Півень, відчуваючи тривогу, ходив попід ворітьми й гортанно покрикував. До каченят, здається, все те не доходило, — вони були полонені своїм розпачем. Юрко приніс їм вареної картоплі, але вони й не доторкнулись. Думав, що клюватимуть пшоно, але й пшоно їх не привабляло. Поступово вони ставали все м'яв'іші, в'яли, як рослини в спеку. Юрко не сподівався, що так зразу вони стануть нецікаві. Ще трохи позазірав у ящик, а потім вирішив:

— Вони бояться нас. Коли ми підемо, то вони й наїдяться, й нап'ються.

Тося мусила піти, плекаючи надію, що, може, й справді похоробрішають, коли залишаться самі. Вона хотіла податися разом із Юрком, щоб слухати його розповіді про місто, про те, чого їй ніколи не випадало бачити. Коли вона була з Юрком, то здавалося, що на неї падає чарівливе світло його знань, що вона за якийсь час переселяється у той світ, що постає з його розповідей. Проте Юркові набридло, щоб за ним цілісінький день нав'язливою тінню волочилось оце дівчисько — і він сів на велосипед та й утік до хлопців.

Тося залишилася сама. Спочатку сиділа під своєю хатою й намагалася помітити, як сонячне проміння падає на землю. Але так нічого й не помітила. Потім з кленового пагінця робила свистки, але всі вони свистали не так, як той, учорашній, який грав тоненьким, наче аж зеленим звуком. Притулялася до берези, що росла на їхньому обійсті, хотіла підслухати, про що вона шумить, але сьогодні чомусь береза крилася від неї, не бажала повідати своїх думок. Ну, чого ж це все їй ниньки не дається, все тікає од неї, наче змовилось?

Стало гірко Тосі, гірко. І тут вона пригадала, як вставала раненько, як ішла назирці за Юрком, і в недоброму передчутті стислося її серце. Вона через садок майнула на сусідський двір, до ящика, а каченята вже деякі лежать на траві, а деякі ледве голівки тримають. Вона на них водою прискати, вона їх трусити, але хіба це допоможе? Не тямлячи себе, хапала їх і ховала за пазуху. Вони діткнулися зів'ялими тільцями її грудей, але й не ворухились. Через городи — в ліс. А потім отією стежкою, по якій ішла назирці, — до берега. Дуби співчутливо поглядали на неї, ніби хотіли допомогти. Тільки купці перепиняли їй дорогу, шмагали по литках, ніби мстилися невідомо за що.

Неслухняними руками витягувала з-за пазухи, опускала на воду й благала душею й очима: попливіть! попливіть! попливіть! Але вони, як квітки кульбаби, простилались на воді, яка їх не оживляла й не оздоровляла. Виглядала з усіх боків дику качку, кликала її так, як свійську: — «Тась, тась, тась!» — але й качка не припливала, мабуть, із горя далеко залетіла. Вона сама ладна була стати тією качкою, сама ладна була попливати разом із ними, тільки якби вони пливли. Таки роздяглася, долонями підштовхувала їх на глибоке, благала:

— Пливіть, рідні, пливіть, ненаглядні!..

Коли Юрко привів із собою хлопців, щоб показати їм каченят, то зразу ж здогадався, де вони могли подітись. Навіть не задумуючись, усі побігли до річки. Про себе Юрко погрожував Тосі якнайстрашніше, він, нарешті, пообіцяв собі розправитися з нею, щоб знала своє місце, щоб не лазила слідом за ним,

щоб не втручалася. Коли вони побачили Тосю в воді, то спершу й не зрозуміли, що вона робить.

— Ану йди сюди! — закричав Юрко.

Проте вона не йшла.

— Ти де каченята поділа?

Але хлопці, з якими він прибіг до річки, вже зрозуміли, що вона нікуди їх не поділа, що ото вона їх посилає на воду, а вони вже не плывуть. І собі кинулися в річку, й собі взялися їх підштовхувати, підтримувати знизу долонями, щоб не потонули. Тося всміхалася хлопцям, рада допомозі, тепер уже вона не сумнівалася, що пощастить їх урятувати, ось де тільки ота сіра качка, їхня мати, чому вона не летить, не пливе?

— Тась-тась-тась, — кликала, з надією озирваючи зарості лепехи й рогози.

Після того Юрко вже не товаришував із сільськими хлопцями. Чи то вони не приймали його до свого гурту, чи то, як казав сам Юрко, він не захотів більше з ними знатися. А коли батьки запитували, чому ж Тося не приходить, то відповідав, що дуже надокучила, і він її прогнав. Що, мовляв, од неї й слова живого не почуєш, а все дивиться на тебе, розкривши рота.

Ще задовго до від'їзду й перед самим від'їздом він бігав до річки, хотів побачити сім'ю дикої качки. Але так і не побачив. Переконавав себе, що каченята вижили, але подалися в інше місце. А коли зладнали чемодани й сідали в машину, щоб їхати на вокзал, то Юрко все не хотів сідати. Казав, що ліхтарика забув, а коли ліхтарик виявлявся в батьковій кишені, то казав, що ніжик десь пропав. Усе зтягував від'їзд, ждучи, чи не появиться Тося. І вона й справді появилась.

Стала біля своєї хати й дивилась, як вони сідають у машину, їй дуже кортіло підійти, але вона не наважувалась.

— Поклич її, — сказала мати Юркові.

— А-а, — махнув той рукою й одвернувся, скривившись.

— Поклич, попрощаєшся.

Але він уже й рукою не в змозі був махнути.

І поки їхав у машині, то тільки про те й думав: він би покликав, але чи підійшла б вона? І, переживаючи болісний сором, був певен, що, мабуть, не підійшла б...



1. Яке враження справив на вас Юрко на початку твору? А Тося? Як ви вважаєте, скільки приблизно років цим дітям?

2. З якою метою Юрко вирішив забрати в дикої качки її діток?

3. Чому Тося не могла зосередитися на жодному занятті й думала тільки про каченят?

4. Чому Тося була категорично проти, щоб Юрко забирав у дикої качки її виводок?

5. Що сталося з каченятами в неволі? Прочитайте вголос відповідний уривок.

6. Чому дівчинка взялася рятувати диких пташенят? Хто їй допомагав?
7. Чому сільські хлопчики й Тося перестали дружити з Юрком? А як у подібній ситуації вчинили б ви?



1. Чи доводилося вам бути з ким-небудь у таких стосунках, які описує автор між Юрком і Тосею на початку твору? Чия поведінка — Юрка, Тосі чи обох дітей — вам видається неправильною? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
2. Чому Тося вірила найвідвертішій брехні міського хлопчика? Як ви вважали, довірливість — це вада характеру чи позитивна риса? Свій висновок підтвердіть фактами з власного життя.
3. Чи можна вважати маленьку сільську дівчинку набридливою причепую? Чому?
4. Як ви ставитеся до Юрових вихвалень?
5. Про які риси характеру Тосі свідчить речення: *«Вона сама ладна була стати тією качкою, сама ладна була попливти разом із ними, тільки якби вони пливли»*?
6. У стосунках із Тосею Юрко поводитьсь зверхньо й самовпевнено. Як ви думаєте, хлопчик справді такий черствий і жорстокий? Аргументуйте свою відповідь цитатами з твору.
7. Чи боявся Юрко виявитися відторгнутим ровесниками? Як такі переживання можуть вплинути на долю хлопчика?
8. Що ви порадили б зробити героєві оповідання Євгена Гуцала?



Розгляньте ілюстрацію до твору на с. 261 й опишіть зображене на малюнку. Якби ви були співавтором художника, що домалювали б?



1. Літературознавець **Ірина Бойцун** так характеризує героїв оповідання Гуцала: *«Тося постає в нашій уяві спочатку в оцінці Юрка. Ми довідуємося, що вони встигли вже кілька разів посваритися й помиритися. Тося прив'язалася до хлопця, але він її не розуміє. Згодом дівчинка самохарактеризується через внутрішній монолог, з якого дізнаємося, що її приваблює в Юркові... Таким чином стає зрозумілим, чому Тося прагне товаришувати з Юрком. Вона хоче пізнати світ, відкрити для себе нове. Юрко ж, навпаки, бере від світу лише те, що вдовольняє його забаганки, і не розуміє поведінки дівчинки. Він настільки самовпевнений, що безсоромно бреше Тосі про зловлених нібито ним сома й крокодила. Його життєве кредо¹: «Мене ніхто не обдуриє іще й не обдуристь». Тож вчинок Юрка цілком вмотивований: аби йому заздрили інші, він забрав з лісу каченят дикої качки, не подумавши про те, що каченята без матері можуть загинути»*. Чи в усьому ви погоджуєтесь з Іриною Бойцун? Чому?

2. Пригадайте прочитане в 5 класі оповідання Євгена Гуцала «Лось». Що спільного в цьому творі й оповіданні «Сім'я дикої качки»?

¹ Кредо — основні переконання, позиція, девіз.



Любов Пономаренко (1955)



Народилася Любов Петрівна Пономаренко 25 травня 1955 року в сім'ї сільських учителів на хуторі Сергушки Срібнянського району Чернігівської області.

«Гудуть стовбурами, гомонять... ліси Чернігівщини. Цвітуть узгір'я і солодко пахнуть, губляться у травах тоненькі бурчаки¹. В такому лісі на пагорбі сховався хутірець всього на дванадцять хат... Он у тій, що скраю, біля дуплистої яблуні, живу я. Мені вже чотири роки — я смагляве дівчисько у барвистій спідниці. Колись на цій яблуні висіла моя колиска, і я засинала під шум дубів і осик...» — таким у спогадах української письменниці Любові Пономаренко постає її маленька батьківщина, де минули перші п'ять років життя.

Батько дівчинки, Петро Йосипович Пономаренко, викладав математику, а мати, Мотря Пилипівна, біологію та хімію. Школа знаходилася в Іванівцях, за шість-сім кілометрів від Сергушків. Цей шлях щодня долали пішки і вчителі, й учні. У холодну пору року, коли шлях ставав надто небезпечним, учні початкових класів протягом тижня жили при школі в маленькій хатині, а в неділю поверталися на хутір. Маленькі хуторяни мали нагоду почуватися єдиним цілим із природою. *«Палахкотів червоно глід, черенями слалися золотисті опеньки, терпкі кислички падали в бурчак і пахли. Ми збирали ті кислички, приносили додому. Матері висипали їх у погребі на картоплю. Лютою зимою хутірські приносили ті диво-яблучка до школи. Розімлівши в теплому класі, вони солодко пахли, і сільські дітлахи давали за них хутірським печену картоплю, вишкварки й навіть пряники»*, — згадувала письменниця.

Маленька Люба любила ліс в усі пори року й дня. Мандрі лісовими гущавинами, коли листя лоскотало ноги, а птахи

¹ Бурчак (діалектне) — струмок.

торкалися обличчя, перетворювали буденний день на сонячну казку, та й ніч — теж на казку, але набагато таємничішу. *«Найдивніший ліс уночі. Треба лише тихенько встати, щоб ніхто не почув. Вийти в сіни, взяти ліхтар, спуститися з пагорба. Ліс, ліс, ліс... Там шугне зайчик, там дика кізка зіб'є росу з горішини. Іти треба обережно — можна наступити на гриб і послизнутися. Місяць пробиває холодне світло на росяну траву, на зірочки білих квітів...»*, — напише згодом Любов Пономаренко.


Перша розлука — розлука з рідним хутором — виявилася для вразливої дівчинки дуже тяжкою: *«Пам'ятаю, я прощалася з кожним деревом, з бурчаком, з горою. Я плакала, хоча не розуміла, чому вперше в житті мені так незатишно і так боляче»*.

Вірші Люба почала писати дуже рано. З дванадцяти років друкувалася в районній газеті, в шістнадцять стала учасницею республіканської наради обдарованих школярів у Києві. Перші публікації віршів з'явилися в журналі «Дніпро» та письменницькій газеті «Літературна Україна». Закінчивши середню школу, сімнадцятилітня Люба Пономаренко успішно витримала вступні іспити до Ніжинського педінституту імені Миколи Гоголя. Вчилася охоче, а здобувши диплом, працювала вчителем української мови та літератури в рідних Іванівцях, згодом — журналістом у газеті «Срібляниця». У літературу Любов Пономаренко входила як поет. Про Любов Пономаренко як цікавого й перспективного прозаїка заявила її перша книга «Тільки світу» (1984). Згодом, у 1999 році, вийшла наступна збірка оповідань — «Дерево облич». Саме із цієї книги ви вивчатимете твір «Гер¹ переможений». Написаний він на основі справжніх фактів, адже в місті Гребінка, де довгий час активно діяла літстудія «Євгенова світлиця», яку вела Любов Пономаренко, чимало будинків після війни побудували полонені, колишні німецькі солдати. До речі, місто Гребінка назване в честь українського класика *Євгена Гребінки*, який тут народився майже два століття тому.

За численні газетні й журнальні публікації Любов Пономаренко отримала премію «Благовіст» і обласну премію імені Панаса Мирного, а за книгу «Дерево облич» — премію імені Олеса Гончара. У 2004 році побачила світ книга «Ніч у кав'ярні самотніх душ», а наступного року — «Портрет жінки у профіль з рушницею». У своїй творчості Любов Пономаренко сповідує життєву правду й красу. Своїми вчителями вважає українських класиків, але найбільше мистецьким вмінням, як твердить сама авторка, вона зобов'язана Анатолію Дімарову та Володимирові Дрозду.

¹ Гер (німецьке) — пан.

Нині Любов Петрівна живе в містечку Гребінка, є власним кореспондентом газети «Зоря Полтавщини», багато творчо працює в галузі художньої літератури, тому найближчим часом можемо сподіватися як нових публікацій в часописах, так і нових книг.

 **Євген Гребінка** (1812—1848) — видатний український письменник, автор байок «Ведмежий суд», «Рибалка», «Будяк та Конопляночка». Його перу належить ліричний вірш, який давно уже став українською народною піснею, — «Ні, мамо, не можна нелюба любити». Писав Євген Гребінка й російською мовою, народними стали його романси «Молода ещё девица я была» та «Очи чёрные, очи страстные». Російською мовою Гребінка писав і прозові твори, серед яких особливо вирізняється повість про козацькі часи в Україні — «Чайковский». Великою заслугою Євгена Гребінки було те, що з 1841 року в Санкт-Петербурзі він почав видавати альманах «Ластівка», в якому друкувалися вірші Тараса Шевченка, твори інших українських митців їхньою рідною мовою.



1. Що ви дізналися про хутір Сергушки, де народилася письменниця?
2. Чим відрізнялося дитинство Любові Пономаренко від дитячих років більшості її ровесників?
3. Де здобувала вищу освіту і працювала письменниця?
4. Назвіть книги Любові Пономаренко.



1. Який епізод із дитинства Любові Пономаренко вразив вас найбільше і чим саме?
2. З якої причини у спогадах письменниці звучить глибокий жаль за минулим: *«Час пролетів, і я звикла до нової хати, до села, до іншого життя. Але спасибі хутору, там я навчилася слухати і відчувати природу. Голос травинки й листочка, дзенькіт краплин, шерех опалої пелюстки, легке пересування їжака, скидання птахи над гніздом. Там я навчилася любити людей, коли вони сумні й веселі, відчула смак доброти. Ніщо так не звеличує людину, як безкорислива доброта! Хуторяни уміли жаліти й цінувати одне одного. Де ви, наївні, трудящі, довірливі люди? Доля розкидала вас по цих і по тих світах, і ви вже ніколи не зберетеся до купи...»?*



Уявіть, що ви живете на хуторі, подібному до Сергушків, й усно опишіть свою мандрівку лісом у будь-яку пору року.



Якими літературними преміями нагороджена Любов Пономаренко? Знайдіть інформацію про ці премії в Інтернеті.

Полонені німці зводили цей квартал з любов'ю і розпачем. Спочатку вони тільки боялися, брутальна лайка зависала на вустах, коли охоронець чіплявся поглядом і байдуже погиркував: «Шнель¹, бидлота², шнелі!» Вони не любили цей народ, не любили будинки, які мали тут поставити, але тільки-но звівся фундамент, як щось трапилося з кожною цеглиною: цеглини лагідно лягали в руки, не обривали м'язи і не дряпали шкіру, немовби розмовляли з полоненими про те, що цей будинок міг би бути їхнім, стояти на околиці Лейпцига.

Коли протала земля, Фрідріх скопав маленьку грядочку, обгородив її камінням і посіяв нагідки. Де він узяв те насіння, невідомо, але ми, діти, добре пам'ятаємо, як він клав між грядочками зернини, як потім притоптував їх і, повернувшись до нас, усміхався: «Гут³... кіндер⁴... гут». А коли німців повели в барак⁵, ми розвоювали ту землю, розкидали каміння, зробили з паличок хрест, зв'язали його травою і поставили на грядці. Уранці, коли їх вивели на роботу, ми ще спали, але навіть крізь сон я чула, як скреготіли в розчині лопати, як стукали дужками відра, як надсадно бухикав Фрідріх і гиркав охоронець.

Місто давно не сердилося на німців, вдови жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин та дітей, часом приносили щось із одягу — старий піджак або картуз, та ще варену картоплю, на що ті всміхалися, дякували, називаючи вдів «фрау⁶».

У Фрідріха теж була фотокартка двох дівчаток у білих сукенках і білих черевичках, він не раз нам тикав ту дивовижу, чи забувши, що ми вже бачили, а чи хотів похизуватися, які в нього чепурні діти. І ми у відповідь цілу весну і ціле літо топтали і розкидали його грядку, його маленьку державку в нашому злидненному місті. Він до того бридко кашляв, до того був худий, гнилозубий і брудний, що ми не могли його не дражнити. Ми любили ціляти в нього грудками, любили, коли він саджав нас на коліна та співав своїх дурних німецьких пісенок.

Під осінь німець уже не садив грядку, ходив, хитаючись, і харкав кров'ю. Охоронець замість «шнеліати» простягав йому цигарку і дозволяв лежати під стіною.

¹ Ш н е л ь (німецьке) — швидше.

² Б и д л о т а — лайливе слово на позначення людей, у яких нема нічого людського.

³ Г у т (німецьке) — добре.

⁴ К і н д е р (німецьке) — діти.

⁵ Б а р а к — житлове приміщення, призначене для тимчасового проживання.

⁶ Ф р а ў (німецьке) — пані.

Фрідріх робив тільки прикраси зі шматочків цегли — сонця і квіти, він чіпляв їх понад вікнами другого поверху, так що самотні жінки подовгу стояли, роздивлялися і навіть сплакували.

Одного ранку його знайшли під стіною барака, де він стояв спиною до людей, понуривши голову.

— Бидлота, тобі що — немає нужника¹? — гиркнув охоронець і тут же осікся: від шиї до коробки сіріла мотузка.

Коли зняли його і взяли на руки, то здивувалися, що немає в ньому тіла. Його поховали за містом, укинувши в яму і навіть не насипавши горба.

Осінь видалася теплою, в кінці листопада ми перейшли в новий дім. Якось посеред грудня я сиділа на вікні і раптом побачила квітку. Пролітав перший сніжок, а вона цвіла собі під вікном. Була велика і кошлата, не квітка, а півсоняха. Я одяглася, вискочила на подвір'я, простягла руку, щоб зірвати, і відсіпнула. Поруч із нагідкою стояв зроблений із паличок і зв'язаний нами хрест...

Минуло півстоліття. За цей час у будинку не тріснула жодна стіна, не струхла і не всохла підлога. Якось син вирішив повісити на стіні полицку. Стіна не піддавалася дрилю, а потім дріль шурхнув у якийсь отвір. Коли вибили цеглину, виїняли з отвору рукавицю. В рукавиці лежала фотокартка двох дівчаток у білих сукенках. Дріль пошкодив їм черевички, але дівчатка дивилися на нас, мов живі, і запитували:

— Ви не знаєте, де наш тато?..



1. Коли відбуваються події у творі «Гер переможений»? Хто саме зводить будинки?

2. Що ви довідалися про Фрідріха? Чим він займався на будівництві?

3. Хто першим почав ставитися до німців милосердно? Прочитайте відповідний уривок.

4. Що ви довідалися про дочок Фрідріха? Чи можна твердити, що полонений був люблячим батьком?

5. Як поховали Фрідріха? Чому саме так?

6. Якою постала перед героїнею твору сдина, що проросла й зацвіла, квітка? Прочитайте відповідний уривок.

7. Що знайшов син героїні цього твору в стіні квартири через п'ятдесят років після зведення німцями будинку? Чому знахідка виявилася дуже знайомою оповідачці твору? Чия це була річ?



1. На основі тексту аргументовано доведіть, що полонені — це не вроджені вояки, а звичайні люди. Як про це каже авторка?

2. Що в поведінці Фрідріха дітям видавалося дуже дивним? Як ви ставитесь до того, що вони знищили впорядковану Фрідріхом грядочку й поставили на ній хрест?

3. Чому діти ненавиділи і полоненого, і його чепурних дочок?

¹ Н у ж н и к — туалет.

4. Чи співчували Фрідріхові охоронець і мирні жителі? Обґрунтуйте свою думку цитатами з твору.

5. Як ви вважаєте, що послужило головною причиною самогубства Фрідріха?

6. Прочитайте уривок твору від слів «Осінь видалася теплою...» до «Поруч із нагідкою стояв зроблений із паличок і зв'язаний нами хрест...» і прокоментуйте його.



Коли вперше дівчинка відчула власну провину й вину своїх ровесників перед Фрідріхом? З якої причини про це сказано не прямо, а опосередковано, через художню деталь? Що саме стає художньою деталлю в цьому випадку? Які ще художні деталі ви можете виокремити в тексті?



Від першої особи опишіть радість дитини, яка після кількох років блукань оселилася в новому будинку. Не забудьте передати почуття героя (героїні), коли він (вона) з вікна бачить велику квітку.




Прочитайте уривок із поеми *Ірини Жиленко* «Дитячий альбом» П. І. Чайковського». Порівняйте образи головних героїнь творів Любові Пономаренко та Ірини Жиленко. Які вчинки є виявом дитячого протесту в цих творах? Як ви оцінюєте ці вчинки персонажів?

*Діти худенькі, стрижені.
Діти з очима ніжними.
Діти втомилися од війни.
Дайте їм хліба і тишини.
Світяться їх реберця,
аж очі болять, аж серце.
Діти втомилися од війни.
Дайте їм ліжечко біля стіни.
Дайте ласкаву маму тим, хто її не має.
Плечики гороб'ячі, погляди недитячі.
Діти втомилися од війни.
Боже, які в них жорстокі сни!
Діти кричать ночами:
«Не убивайте маму!..»
Валянці дайте дітям,
хутром м'яким обложені,
Ніжки в них поморожені,
ніжки шляхами збиті.
Дайте їм булку і молока!
Дайте їм ляльку і самокат.
Важко їм знов до дитинства звикати!
...Вони стояли у черзі
слухняно і чемно.
У відрах — масло і цукор,
порізаний хліб на столі.
Підходила черга — в руку*

малюк одержував хліб.
 І просто в рот — величезну
 ложку масла із цукром.
 І це було так чудесно!
 А тьотя гукала: «Наступний!»
 Однакові сірі платтячка,
 однакові білі тапочки.
 І от їх заводять до зали.
 Тиснуться до стінки. «Що це?»
 Тьотя сказала: «Це новорічна ялинка.
 Сьогодні в нас, діти, свято.
 Ось дядя зіграє польку».
 «А масло ще будуть давати?»
 «Хіба ти голодний, Колю?»
 «Та ні, то я так...» «Давайте
 засвітим ялинку. А потім
 будемо танцювати...»
 «А зараз Оленка (дівчинка в кісках)
 зіграє «Дитячий альбом» Чайковського».
 Вийшла. В сірому. Шийка тонісінька.
 Попередила: «Не гратиму «Німецької пісеньки».
 Це Чайковський не знав. А я знаю, знаю,
 що німецьких пісеньок не буває.
 Є солдати німецькі, бомби і літаки.
 А пісень не може бути в таких...»

Новела

Твір «Гер переможений» Любові Пономаренко за будовою й ознаками жанру суттєво відрізняється від раніше прочитаних вами оповідань. Безперечно, основні ознаки оповідання в ньому збережено: невеликий обсяг, мінімальна кількість героїв, основними подіями охоплено короткий відрізок часу. Проте цей твір є новелою, адже має ще й інші ознаки: динамічність сюжету, стрімкий розвиток подій, несподівана розв'язка. Головною ознакою новели є психологізм: глибоке проникнення митця в душі своїх героїв, вміння розкривати причини їхньої поведінки. Авторка змалювала образ не просто вчорашнього фашиста, а хворого німецького полоненого Фрідріха, люблячого батька, тонкого пошановувача прекрасного. Письменниця розкриває й причину самогубства — ненависть до нього ровесників його дочок, дітей, які зазнали так багато горя, що вже й саме слово «німець» для них стало синонімом зла.

 **Новела** — невеликий за обсягом глибокопсихологічний твір, у якому незвичайна життєва подія розгортається дуже динамічно й має несподівану драматичну, а найчастіше — трагічну розв'язку.

В італійській мові слово «новела» утворилося від латинського слова «нова», а в українській мові італійському «новела» відповідає слово «новина», тобто якась несподівана звістка, сенсація.

Якби Любов Пономаренко писала оповідання, а не новелу на подібну тему, то детально й неквапливо розповіла б, що довелося пережити дітям, а що Фрідріхові, чому герої стали такими, а не іншими. Проте новела вимагає значну частину подій залишати «за кадром», лише натякаючи на них. Натомість пропонує читачеві домислити, дофантазувати, стати активним співавтором письменника. Авторка підкреслює, що дорослі розуміють німця краще за дітей, тому поведуться більш толерантно й виважено, і навіть вдови співчують полоненим. Діти ж через пережиті страхоття війни увесь свій гнів спрямовують на найбільш вразливий об'єкт: доброго, кволого, неспроможного захищатися від їхньої помсти Фрідріха. Ненависть дітей набирає вигляду лютої агресії і витончених форм знущання: вони нищать клумбу, встановлюють на ній зроблений із прутиків хрест. Власне, цей символ вироку смерті як найтяжче звинувачення й стає поштовхом до пригніченого стану полоненого, а згодом — до його самогубства.

Здавалось би, проблема вичерпана самою кульмінацією твору. Та героїня несподівано переконується, що добро перемагає зло навіть після торжества зла. З усіх насінин, які висіяв Фрідріх, і з усіх паростків, що вціліли під дитячими ногами, змогла розцвісти лише одна рослина. Художня деталь, якою стає велика жовтогогаряча квітка, могла б відіграти роль розв'язки у творі. Проте авторка готує своїм читачам ще один сюрприз. І справа не в тому, що будинок, збудований німецькими полоненими, виявився дуже теплим і зручним, — це лише натяк, що творча праця завжди потрібніша й приносить людям більше задоволення, ніж руйнаторська, якою є війна. Несподіваною розв'язкою стає Фрідріхів «лист у вічність». Не маючи змоги знайти своїх дівчаток у повоєнний час, полонений замурує фотографію в стіну будинку як найдорожчий скарб. Ця фотографія після багатьох років стає ще одним підтвердженням людської доброти і подає читачам надію, що Фрідріхові діти, можливо, довідаються, яким був їхній батько і де загинув.



1. Що таке новела? Чим вона відрізняється від оповідання?
2. Знайдіть у повелі «Гер переможений» зав'язку, кульмінацію та розв'язку.
3. Проілюструйте, користуючись текстом новели, психологізм цього твору.
4. Які художні деталі ви помітили в повелі? Визначте їхню роль у творі.

Ми — українці

Ми вічно були на цій Богом даній землі як народ, і рідне небо хай пошле нам силу для життя. Немає на світі кращого неба, ніж небо України. Подивімося на своє небо і думкою полиньмо до сонця і зірок, і тоді відкриється нам на зелено-голубому лику планети край, що нагадує собою серце, — Україна! Ні, як немає кращого неба, ніж небо України, так і немає кращої землі, ніж наша Україна...

Ярема Гоян





Василь
Симоненко
(1935–1963)



«Його любили всі. Мало хто міг вставити в розмову більш дотепне слово, ніж він. Мало хто вмів і хотів так, як він, відкривати душу для чужого болю і простих людських турбот. Мало хто був таким справедливим і непідкупним. Він ніби увесь час ходив у простій полотняній мужицькій сорочці. І в той же час з ним легко було відкривати все нові і нові землі, острови, країни — такі ж несподівані й чудесні, як повітря після горобиної ночі¹», — так згадує Василя Симоненка Жанна Біличенко, яка працювала разом із ним в одній редакції.

Народився Василь Андрійович Симоненко 8 січня 1935 року в селі Біївці Лубенського району Полтавської області. Дитинство його припало на важкі для країни часи: Велика Вітчизняна війна, голодні 1937 та 1947 роки.

Закінчивши середню школу, Василь Симоненко вступив на факультет журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка, відвідував літературну студію. Після закінчення університету почав працювати в газеті «Черкаська правда», а згодом — у «Молоді Черкащини».

Збірка віршів Василя Симоненка «Тиша і грім» (1962) й казка «Цар Плаксі́й та Лоскотон» в одну мить зробили автора знаменитим. Але слава не запаморочила голову письменника, він поведився дуже скромно й гідно, не шукав тепленького й прибуткового місця.

Молодий поет критично ставився до тогочасної дійсності, усвідомлюючи, що деяка свобода слова, надана митцям на початку 60-х років, не означала полегшення їх правового становища.

Перші політичні «заморозки» в Україні вдарили вже у 1963 році. У Спілку письменників надійшла вказівка показо-

¹ Горобі́на ніч — так у народі називають ночі з несподіваною грозою й зливою.

во розгромити двох-трьох молодих митців. Принести в жертву вирішили Миколу Вінграновського та Василя Симоненка. **Павло Тичина** категорично відмовився брати участь у такій акції: *«Ви що, хочете руками найшими переламати хребти і молодим поетам?»* 8 січня 1963 року, за кілька хвилин до початку літературного вечора, двадцятивосьмирічний Василь приречено зізнався друзі: *«Сьогодні лінія фронту проходить через мою душу»*. Та коли засідання відкрив поет-академік **Максим Рильський**, усі полеглим зітхнули. Вже у вступному слові Максим Тадейович сказав, що не сповідує ворожості поколінь у літературному середовищі й з радістю визнає нові таланти. Це розрядило атмосферу, й Василь Симоненко прочитав кілька своїх віршів.

Однак гострі публікації молодого журналіста та його безкомпромісні поезії викликали незадоволення влади. Невдовзі Василя безпричинно жорстоко побили міліціонери. Побої не зламали Симоненка морально, але призвели до невиліковної хвороби, яка прогресувала дуже швидко.

У ніч з 13 на 14 грудня 1963 року Василь Андрійович помер. Поховали його в Черкасах. Збірка поезій Василя Симоненка *«Земне тяжіння»* (1964) побачила світ уже після смерті поета. За цю збірку поет посмертно отримав Шевченківську премію. Наступного року побачила світ збірка Симоненкових новел *«Вино з троянд»*. Вірш *«Лебеді материнства»*, покладений на музику композитором **Анатолієм Пашкевичем**, став народною піснею *«Виростеш ти, сину»*.

Дмитро Павличко влучно порівняв короткий час земного життя поета Василя Симоненка зі звуком літака, що ховається за обрієм швидше, ніж досягає нашого слуху шум його двигунів: *«Василь Симоненко зник за пругом життя скоріше, ніж долинув до нас могутній гук його серця, заряджений тривогою двадцятого віку і любов'ю до української землі... Звук моторів неодмінно гине, а звук поетового серця, хитаючи серцями мільйонів, відроджується в душі народу»*. І хоч від смерті митця минуло майже півстоліття, його поезії лунають так актуально й свіжо, ніби писані нашим сучасником.



Анатолій Пашкевич (нар. 1938 р.) — український композитор. Створив загальновідомі пісні: *«Виростеш ти, сину»* на слова Василя Симоненка, *«Степом, степом»* на слова Миколи Негоди, а на слова Дмитра Луценка — *«Мамина вишня»*, *«А мати ходить на курган»*.



1. Що ви дізналися про ті роки в Україні, на які припали дитинство та юність Василя Симоненка?
2. Яким ви уявляєте Симоненка-журналіста? У редакціях яких газет він працював?

3. Як ви оцінюєте те, що слава не змінила характеру Василя Симоненка?
4. З якої причини захворів і передчасно помер поет?
5. Перелічіть збірки поезій Василя Симоненка.



1. Як ви розумієте вислів Дмитра Павличка про життя Василя Симоненка?
2. Які спогади сучасників поета вас особливо зацікавили і чим саме?



Прочитайте вірші «Злодій» та «Некролог кукурудзяному качанові» й проаналізуйте ці твори в класі.

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.
Заглядає в шибу казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.
Ой, біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пущу тебе колиску синову гойдати.
Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.
Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,
Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.



Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
 Виростуть з тобою приспані тривоги.
 У хмільні смеркання мавки чорноброві
 Ждатимуть твоєї ніжності й любові.
 Будуть тебе кликати у сади зелені
 Хлопців чорночубих диво-наречені.
 Можеш вибирати друзів і дружину,
 Вибрати не можна тільки Батьківщину.
 Можна вибрати друга і по духу брата,
 Та не можна рідну матір вибирати.
 За тобою завше будуть мандрувати
 Очі материнські і білява хата.
 І якщо впадеши ти на чужому полі,
 Прийдуть з України верби і тополі,
 Стануть над тобою, листям затріпочуть,
 Тугою прощання душу залоскочуть.
 Можна все на світі вибирати, сину,
 Вибрати не можна тільки Батьківщину.



1. Яку картину ви уявляєте, читаючи перші чотири рядки поезії?
2. У яких рядках відтворено батьківську любов і велику турботу про повонародженого?
3. Прочитайте ті строфи вірша, які можна вважати настановою синові. Які думки в них висловлено?



1. Як ви розумієте назву цієї поезії?
2. Чому, на вашу думку, лебеді в цьому вірші рожеві?
3. Що чекає сина, коли він виросте? Як про це сказано у творі?
4. Які рядки вам найбільше запам'яталися і чим саме?



Розгляньте малюнок. Як саме художник зумів передати на картині зміст і настрій вірша «Лебеді материнства»?



1. Які художні засоби наявні в рядку *Заглядає в шибу казка сивими очима*?
2. Поділіть вірш на строфи. Визначте тип римування в цій поезії.

Ти знаєш, що ти — людина?
 Ти знаєш про це чи ні?
 Усмішка твоя — єдина,
 Мука твоя — єдина,
 Очі твої — одні.

Більше тебе не буде,
 Завтра на цій землі
 Інші ходитимуть люди,
 Інші кохатимуть люди —
 Добрі, ласкаві й злі.

Сьогодні усе для тебе —
 Озера, гаї, степи.
 І жити спішити треба,
 Кохати спішити треба —
 Гляди ж не проспи!

Бо ти на землі — людина,
 І, хочеш того чи ні, —
 Усмішка твоя — єдина,
 Мука твоя — єдина,
 Очі твої — одні.



1. З якою метою поет вживає слова *єдина, одні*? Що він ними підкреслює?
2. Як ви розумієте зміст строфи, що починається рядком *Сьогодні усе для тебе*?
3. Чому автор порушує проблему неповторності кожної людини й водночас недовговічності людського життя?
4. Як ви розумієте поетове спонування-застереження *Гляди ж не проспи!*?



Що таке риторичне запитання? У літературознавчому словничку наприкінці підручника знайдіть відповідне визначення і перепишіть його в зошит. Відшукайте у вірші «Ти знаєш, що ти людина?» риторичні запитання, з'ясуйте їх роль.

* * *

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наші сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.

Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите,—
Друзі! Ви підкажете мені...



1. Кого поет називає новітніми Колумбами й Магелланами? Чому використовує імена геніальних мореплавців?
2. Чи є інертність, байдужість, спокій, на думку автора, негативними явищами? Як про це сказано словами вірша?
3. Про які «духовні острови» веде мову поет? Прочитуйте і прокоментуйте відповідну строфу.



1. Що вам відомо про Колумба й Магеллана? Які географічні об'єкти названо їх іменами й чому?
2. Чому Колумб і Магеллан для ліричного героя вірша Василя Симоненка стають взірцями романтизму й героїзму?
3. Поясніть, як ви розумієте слова ліричного героя:

*Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.*

4. Який вислів із цієї поезії ви могли б використати як девіз свого життя? Чому?
5. Чим приваблює вас думка ліричного героя, висловлена останніми двома рядками поезії?



1. Уявіть, що ви з однокласниками на невеличкому кораблі вирішили повторити мандрівку Колумба чи Магеллана. Опишіть один день вашої подорожі.
2. Чи задумувалися ви над тим, що кожна людина повинна щось зробити хороше для людства? Чи є у вас заповітна мрія? Яка саме?



- Знайдіть у тексті вірша риторичні запитання і поясніть, які функції вони виконують.

Ліричний герой

У багатьох віршах розповідь ведеться від першої особи. Цю витворену уявою митця особу прийнято називати ліричним героєм.



Ліричний герой — друге ліричне «Я» поета, своєрідна форма втілення його думок, почуттів.

Між автором і ліричним героєм ніколи не має повної тотожності й існує приблизно така різниця, як між прототипом і літературним персонажем: хоча спостерігаємо чимало спільного, але й знаходимо не менше відмінного. Так само, як автор не копіює з фотографічною точністю у своєму персонажі прототип, а зображує тільки окремі риси характеру чи зовнішності й завжди щось змінює, додає, дофантазовує, так і ліричний герой ніколи не буває копією автора. Через свого ліричного героя поет може передавати найрізноманітніші почуття, витворені власною уявою чи ті, що пережив сам або інші люди. Іноді певні погляди на життя, притаманні ліричному героєві, не збігаються з переконаннями самого митця.



1. Хто такий ліричний герой твору?
2. Назвіть ваш улюблений вірш і проаналізуйте образ ліричного героя цього твору.

ПЕРЕХОЖИЙ

Присвята Ліні Костенко

Як він ішов!
Струменіла дорога,
Далеч у жадібні очі текла.
Не просто ступали —
Співали ноги,
І тиша музику берегла.
Як він ішов!
Зачарований світом,
Натхненно і мудро творив ходу —
Так нові планети грядуть на орбіти
З шаленою радістю на виду!
З шаленим щастям і сміхом гарячим,
З гімном вулканним без музики й слів!
Як він ішов!
І ніхто не бачив,
І ніхто від краси не зомлів.
В землю полускану втюпився кожен,
Очі в пилюці бездумно волік...
Раптом —
Шепіт поміж перехожих:
— Що там?
— Спіткнувся чоловік... —
Одні співчували йому убого,
Інші не втримались докорять:
— Треба дивитись ото під ноги,
Так можна голову потерять... —
Трохи в футболу пограли словами,
Обсмакували чужу біду.
А він знову йшов.
І дивився прямо.
І знову
Натхненно творив ходу!



1. Чи вдалою, на вашу думку, є назва цієї поезії? Чому?
2. Яким постає перед вами ліричний герой твору?
3. Якими словами схарактеризовано Симопенком людей, за вдачею протилежних до ліричного героя? Як ці люди реагують на те, що герой спіткнувся, і чому саме так?



1. Кому присвячений вірш? Як ви думаєте, чому?
2. Чи йдеться у творі лише про звичайного перехожого? Чи має вірш прихований зміст?



Знайдіть у вірші анафори і поясніть, з якою метою їх вжито.



Андрій
Малишко
(1912—1970)



Андрій Малишко — відомий поет, автор слів низки пісень, які зворушують серця кількох поколінь українців: «Пісня про рушник», «Вчителька», «Знову цвітуть каштани», «Стежина».

✱ Багато Малишкових пісень стали воістину народними в найповнішому розумінні цього слова. І насамперед це — «Пісня про рушник», яку народ усе-таки називає по-своєму, любовно: «Рідна мати моя...» Це — гідний пам'ятник Матері вкраїнській, який вдячний син звів на віки вічні. Ця пісня глибоко національна. Її не можна адекватно перекласти іншою мовою, бо образність її тримається на вишиваному українському рушникові, з яким у нас пов'язано все — від народження до останнього шляху. Хто буде судженням дівчини? — «А хто тее відерце дістане, той зі мною на рушничок стане». Рушниками перев'язували молодих, а коли у них син виростав, ішов у життєву дорогу — чи то добру, а чи й лиху, воєнну, — то ніс з собою материне благословення — рушник вишиваний...» (Всеволод Неділько).

Народився Андрій Самійлович 14 листопада 1912 року в багатодітній родині чоботаря в селищі Обухові під Києвом. Старший брат Василь грав на гармонії, мав гарний голос і разом з Андрійком із малих літ виспівували так щиро, що послухати цей дует сходилися й сусіди. Правда, пісні, які закінчувалися смертю козака, в майбутнього поета викликали глибокі переживання й навіть сльози, тому згодом Андрійко почав переробляти їхні кінцівки: козак не убитий, тільки поранений, товариші дістають йому ліки — живу воду, а старенька мати дожидається свого сина. Почувши таку незвичну інтерпретацію усім відомої пісні, Самійло Малишко сказав дружині: «Ну й чудна, їй-богу, дитина!» — «Авжеж!» — погоджувалася ньенька малолітнього співака Івга Остапівна. Вона сама знала сотні пісень. Пізніше Андрій Самійлович зазначав: «Найбільше пісень, які я знаю,

дала мені мама. Її слухав і сам Максим Рильський. Він багато знав пісень, а все ж менше від старенької. Пригадую, як схвилювано Максим Тадейович цілував її руку».

Любов до книги Андрійкові прищепив дядько Микита, який, незважаючи на невеликі статки, шанував книги й купував їх при кожній нагоді. Від нього племінники найчастіше й дізнавалися про козаччину, славу Запорозьку Січ, народних месників.

У часи дитинства Андрія Малишка Обухів був центром мандрівних співців-бандуристів, які на околиці селища звели кілька хатинок-мазанок. У бандуристів училися співу й гри малолітні поводирі співців. Андрійко і сам мріяв стати бандуристом, і йому дозволили відвідувати заняття. Значно пізніше, вже у тридцятих роках, на матеріалі почутого в дитинстві Андрій Малишко написав поетичний цикл «Запорозжці», поему «Кармелюк», «Думу про козака Данила».

До школи Андрій Малишко пішов восьмилітнім хлопчиком. Був дуже сумлінним у навчанні. Писати вірші Андрій почав у десять-дванадцять років. Учитель української літератури Яків Козенко заохочував хлопчика до творчості, радив багато читати. Уже в наш час випадково було знайдено бібліотечний формуляр Андрія Малишка. Виявилося, що за рік він прочитав сто сорок книг загальним обсягом понад п'ятдесят одна тисяча сторінок!

Здобувши шкільну освіту, Андрій Малишко вступив до Київської медичної профшколи. Стипендії в цьому закладі не видавали, батьки мали на утриманні восьмеро молодших братів і сестер, тому ночами Андрій ходив розвантажувати вагони, щоб заробити на прожиття. Однієї ночі його перестріли хулігани, але Малишко зумів заінтригувати їх, прочитавши вірші про любов. Це так сподобалося нападникам, що вони запропонували Андрієві свою опіку.

Тим часом виявилось, що медицина не цікавить Андрія, натомість все дужче приваблювала література. Довідавшись про додатковий набір студентів до Київського інституту народної освіти (КІНО) посеред навчального року, Малишко успішно склав екзамени на мовно-літературний факультет, став студентом і здобув вищу філологічну освіту. Згодом працював учителем, директором школи.

У 1934 році Андрій Малишко переїхав до Харкова — тодішньої столиці України, де працював у редакціях газет. У 1935 році вийшла друком перша поетична збірка молодого автора — «Дружба», а через рік ще одна — «Батьківщина». Популярність Малишка зростала, проте на його твори теж писали замовні розгромні рецензії, звинувачували в націоналізмі.

Митець приятелював із такими відомими письменниками, як Максим Рильський та Остап Вишня, писав тексти до пісень,

які звучали в Довженкових фільмах. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Андрій Самійлович добровольцем пішов на фронт. З бойовими друзями Андрій Самійлович часто співав пісні на свої слова й музику, адже мав феноменальний музичний слух і чудовий баритон. У роки війни вийшло шість поетичних збірок Малишка: «До бою вставайте», «Україно моя», «Понад пожари», «Слово о полку», «Битва», «Полонянка». Зі сторінок цих збірок лунали освідчення поета в любові Україні, готовність до самопожертви заради її визволення:

Запалали огні над долиною синьою неба,
Самольоти гудуть, бо на захід фронти і фронти.
Україно моя, мені в світі нічого не треба,
Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти.

Найкращі свої пісні Андрій Малишко створив у співавторстві з композитором *Платоном Майбородою* («Пісня про рушник» та ін.). Він працював і з *Георгієм Майбородою*, *Левком Ревуцьким*, *Пилипом Козицьким*, *Олександром Білашем*.

Андрій Малишко писав і для дорослих, і для дітей, наприклад, маленьким читачам адресовано книжку для дітей «Кораблик». У 1960 році побачила світ найкраща збірка Малишкової лірики «Полудень віку». Згодом ще одна — «Дорога під яворами», за яку автора відзначили премією імені Тараса Шевченка, а тоді книга поезій «Рута» і остання прижиттєва збірка віршів — «Синій літопис». Андрій Малишко був національно свідомою, волелюбною і мужньою людиною, усіляко підтримував молодих митців.

Тим часом здоров'я митця з кожним роком погіршувалося, але він продовжував працювати над книгою «Серпень душі моєї». 8 лютого 1970 року поет написав свій останній вірш «Стежина», якому судилося стати ще однією загальновідомою піснею. А 17 лютого цього ж року Андрія Самійловича не стало. Коли на Байковому кладовищі Малишка ховали, брати Платон і Аркадій Майбороди заспівали «Пісню про рушник» разом з усіма присутніми. Так провели в останню путь великого сина українського народу.

Цікава історія створення «Пісні про рушник». Платон Майборода писав музику до кінофільму «Літа молодії». Режисер кінокартини висловив ідею, щоб в якомусь епізоді пролунала задушевна пісня. Проте слова Малишка виявилися такими прекрасними, що пісню вирішили у фільмі продублювати двічі: і тоді, коли юнак розгортає перед коханою домашній хліб, що його в дорогу загорнула ненька як благословення у світ широкий, і тоді, коли молодята плывуть у човні, як материне благословення на щасливий шлюб. Першим виконавцем ново-



створеної пісні став **Олександр Таранець**, голос якого прозвучав у фільмі «Літа молодії». Проте найбільшої популярності «Пісня про рушник» набула у виконанні **Дмитра Гнатюка**, який любив жартувати, що під час своїх гастролей «*підперезав усю планету рушником*». Співали цю пісню всюди: на іменинах, і в полі, в клубах, під час відпочинку. **Максим Рильський** згадував такий випадок: «*Якось зібралися ми з Андрієм у човні на став, між комиші, ловимо собі рибу,— аж чуємо: дівчинка-підліток, ідучи берегом, заводить тихенько і виразно: «Рідна мати моя...» Андрій Самійлович, сміючись, промовив: «Нікуди не втечеш від того «Рушничка»... Щасливий поет, що не може втекти від своєї пісні, яка за такий дивовижно короткий час стала воістину народною!*»



1. Назвіть найвідоміші пісні Андрія Малишка.
2. Що ви довідалися про батьківську сім'ю майбутнього поета? Хто з близьких людей мав на Андрія особливий вплив?
3. Як батьки ставилися до народних пісень і синового прагнення щасливої розв'язки в трагічних фольклорних творах?
4. Чому маленький Андрійко вирішив навчатися в школі мандрівних бандуристів?
5. Що цікавого ви довідалися про Малишка-читача?
6. Де здобував освіту Малишко і чому вирішив поміняти навчальний заклад?
7. З ким із відомих людей дружив Андрій Малишко? Розкажіть про дружбу й співпрацю Андрія Малишка з композитором Платоном Майбородою.
8. Назвіть перші збірки поета й розкажіть про його фронтний шлях.
9. Коли помер поет-пісняр і де похований?



1. Прочитайте й проаналізуйте вислів літературознавця Всеволода Неділька про Малишкову «Пісню про рушник».
2. У яких життєвих епізодах Андрій Малишко проявив себе свідомим українцем, людиною з великою гідністю?
3. Що вас особливо зворушило в історії написання й популяризації «Пісні про рушник»?
4. Чим вам найбільше імponує Андрій Малишко як людина?



Користуючись україномовною програмою Google.com.ua, знайдіть в Інтернеті відомості про співаків Олександра Таранця та Дмитра Гнатюка. Підготуйте невеликі повідомлення про цих видатних людей.

ПІСНЯ ПРО РУШНИК

Рідна мати моя, ти ночей не доспала
І водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала.

Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші, блакитні твої.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов.



Розгляньте картину Тетяни Яблонської «Юність», проаналізуйте зображене на ній і доведіть, що картина співзвучна «Пісні про рушник».



Т. Яблонська. Юність

Тетяна Яблонська (1917—2005) — відома українська художниця, автор таких визнаних полотен, як «Юність», «Хліб», «Весна», «Святковий вечір».

1. Чи доводилося вам чути пісню на слова Андрія Малишка? Якщо так, чим вона вам сподобалася?

2. Які образи наявні у вірші?

1. Зробіть висновок, чому «Пісня про рушник» так припала до серця нашому народові.

2. Дружина Платона Майбороди залишила про автора слів «Пісні про рушник» такі спогади: *«Ми матері. Для нас найдорожче — діти. В них уся наша любов, бо на них тримається життя. Наш Андрій відповів любов'ю всім матерям. Тому й житиме він у любові всіх матерів»*. Як ви розумієте ці слова?

1. За допомогою яких засобів виразності Малишкові вдалося створити такий прекрасний образ матері?

2. Чи можна вишитий рушник із поезії Андрія Малишка вважати образом-символом? Відповідь аргументуйте.

СТЕЖИНА

Чому, сказати, й сам не знаю,
Живе у серці стільки літ
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

На вечоровім виднокрузі,
Де обрій землю обніма,
Нема кінця їй в темнім лузі,
Та й повороту теж нема.

Кудись пішла, не повертає,
Хоч біля серця стеле цвіт,
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

Дощами мита-перемита,
Дощами знесена у даль,
Між круглих соняхів із літа
Мій ревний біль і ревний жаль.



Ю. Камішній. «Очима серця, або поки баба в хаті»

1. Якою постає у вірші батьківщина ліричного героя?

2. Чому стежина у творі названа такою, що їй нема кінця?

3. Як ви розумієте останні дві строфи цієї поезії?

4. Які спогади навіває вам вірш «Стежина»?

Прослухайте пісню на слова Андрія Малишка «Стежина» та порівняйте враження від неї і від вірша. Музику до цієї пісні написав композитор Олександр Білаш.

Олександр Білаш (1931—2006) — відомий український композитор, автор багатьох пісень, окремі з яких стали народними: «Два кольори» і «Пісня про Україну» на слова Дмитра Павличка, «Прилетіла ластівка», «Сину, качки летять» і «Сніг на зеленому листі» на слова Михайла Ткача, «Треба йти до осені» й «Любисток» на слова Степана Пушика.

1. Розгляньте картину Юрія Камишного «Очіма серця, або поки баба в хаті». Як ви думаєте, чому художнє полотно називається саме так? Що на ньому казкового, а що реального? Опишіть хату й стежку, яка веде до неї, вулики. Чому центральним образом на картині є розквітлий соняшник? Чи вдався художникові цей образ і чому?

2. Чи може картина Юрія Камишного стати ілюстрацією до вірша Андрія Малишка «Стежина» й однойменної пісні на слова цієї поезії? Що спільного, а що відмінного в зображенні подібного пейзажу Малишком засобами слова та Камишним засобами фарб?

Юрій Камишний — сучасний український художник, родом із Житомира, майстер натюрмортів і пейзажів.

ВОГНИК

В вечірню годину, де в зорях долина,
Де вогником світиться дім,
Шумить під вікном молода тополина,
Неначе у серці моїм.

Там юність ходила у росах до хати
І жевріла цвітом вона,
Там батько не спить і задумалась мати
Ота, що у світі одна.

Синів виростили, не зводили з ока,
Любили в житті над усе,
Шумить під вікном тополина висока,
Мов звісточку дальню несе.

А вогник їм сяє, мов спогад про сина,
Не все ж повертає назад.
І жмуриться вікнами наша хатина,
І шепче задумливий сад.

Та де б не ходив я в далекій дорозі,
В чужім чи у ріднім краю,
Я згадую вогник у тихій тривозі
І рідну хатину свою.

Бо дивляться в далеч засмучені очі,
Хоч тінь там моя промайне,
Бо світиться вогник у темній ночі,
Мов кличе додому мене!



1. Чому вірш Андрія Малишка називається «Вогник»? Про який саме вогник ідеться?

2. Які спогади навіть ліричному героєві світло у вікнах рідної хати? Чому він переконаний, що там його завжди чекають?



1. Яку картину ви уявляли, читаючи цю поезію? Чи подібна вона до вражень ліричного героя від споглядання родинного гнізда?

2. Чому стосунки батьків і сина в цьому творі можна вважати взірцевими і водночас типовими для української сім'ї?



Порівняйте вірші Андрія Малишка «Стежина» й «Вогник». Що в цих творах спільного, а що відмінного? Котрий із віршів вам більше припав до душі й чому?

Приходять предки, добрі і нехитрі,
У бородах, простелених на вітрі,
Не руки — а погнуті чорні віти,
Не очі — а прозористі орбіти.

І кайдани подзвонюють з плугами,
Зерно, і кров, і ночі із снігами.

— Чи ти не став розщепленим, як атом,
Недбівком, схизматом¹ чи прелатом²,
Ярижкою³ нікчемним, псом на влові?..
Дитино наша, ягодо з любові!..

Дарують ласку, повну болю й змоги,
Щоб у очах уздріть нові прологи⁴.



1. Якими постають предки ліричного героя в цій поезії?

2. Від яких вчинків застерігають ліричного героя його предки?

3. Прочитайте виноски й запам'ятайте значення нових слів.



1. З якою метою ліричний герой згадує попередників свого роду й називає їх добрими й нехитрими? Яке саме значення він вкладає в ці епітети?

2. Доведіть, що у вірші йдеться про простих людей, які водночас є аристократами духу.

¹ С х и з м а т — у православній і католицькій церквах — розкольник; у переносному значенні — людина, яка сіє ворожнечу.

² П р е л а т — почесний титул представників вищого католицького духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа); у переносному значенні — той, хто вивищується над іншими.

³ Я р і ж к а — п'яниця, гультай, безпутна людина.

⁴ П р о л о г — передмова; у переносному значенні — плани на майбутнє, впевненість у своїй правоті.



Анатолій Дімаров (1922)



Дитячі та юнацькі роки Анатолія Дімарова сповнені загадковості. Хоча вважалося, що Дімаров — син учителів з Миргорода, ці біографічні дані не точні. Насправді Анатолій народився 5 травня 1922 року на хуторі Гараськи на Полтавщині в родині заможного хлібороба Андроника Федоровича Гарасюти і його дружини, дочки священника, що закінчила епархіальне училище й мріяла стати сільською вчителькою. Та після одруження їй довелося поратися біля великого підсобного господарства, а потім і синів доглядати.

З дитинства Толик запам'ятав невсипущу турботу матері й надзвичайну доброту батька.

Незважаючи на похилі літа, Андроник Гарасюта був фізично здоровим чоловіком, разом з дорослими дітьми від першого шлюбу легко справлявся з усіма хліборобськими клопотами, збирав чудові урожаї, а для двох своїх останніх малят намагався будень зробити казкою.

На подвір'ї в Гарасют росла велика сортова груша, яка щороку рясно цвіла й щедро плодоносила. Взимку, напередодні Різдва, батько робив так, ніби груша «родила» ковбаси. Коли Андроник Федорович заносив до хати пахучі копчені кільця, маленький Толик відразу ж виявляв бажання перевірити, чи вся ковбаса вже зірвана зі старої груші: *«Пам'ятаю, я щоразу просився, щоб мене раніше збудили — так хотілося побачити, як оті ковбаси звисають на груші. І татусь одного разу вивів мене в глибокий, мало не з головою, сніг та й поставив під грушею:*

— А подивись, може, не всі ще зірвав.

Я глянув угору і прямо над головою, на гілці найнижчій, побачив позолочене вранішнім сонцем кільце ковбаси.

— Он вона, он! — кричав я щосили.



— Ти диви, ковбаса! — здивувався татусь. — Як же це я прогавив?.. Ну, якщо ти побачив, то тобі й зривати. Підхопив мене на руки, підніс високо вгору, я простягнув обидві руки і зірвав важке кільце ковбаси. Притискав щосили ковбасу до грудей, боячись впустити її в сніг. Що то був за час, коли навіть груші родили ковбаси!..»

Проте незабаром у державі почалася колективізація. Заможних селян визнавали куркулями, відбирали в них землю, худобу, реманент, а їх разом із сім'ями вивозили до Сибіру або ув'язнювали. Маленький Толик став свідком, як і їхню домівку обшукували представники місцевої влади, випитували в малолітніх дітей, де батько сховав цінні речі.

Щоб урятувати своїх рідних від поневірянь, Андроник Гарасюта зумів випроводити їх з хутора в місто, а щоб унеможливити переслідування дружини й дітей як родичів куркуля, дістав нові свідоцтва, куди Толика і його молодшого братика Сергійка вписали вже не Гарасютами, а Дімаровими, за дівочим прізвиськом матері, і не Андрониковичами, а Андрійовичами.

Сам Андроник Гарасюта згодом теж мусив покинути пограбований хутір. Колишній заможний хуторянин із величезними труднощами влаштувався пасічником у лісове господарство. Він страждав через те, що був відірваний від родини, сумував за дітьми. Мати зберігала останнього листа від чоловіка, але в роки війни цей безцінний родинний скарб було втрачено.

Анатолій мав яскраву уяву й гарну дикцію, любив читати вголос, про що залишив такі свідчення: *«Картина: вечір, каганець, прядки, просо в ступі, жінки в основному... І я при столі: Шевченків «Кобзар» або «Тарас Бульба» Гоголя. Читаю і часто разом із слухачами заливаюсь слізьми. Або горю вогнем, коли про козаків та гайдамаків. Частенько так і в'їжджав — на коні, в пишній жупані, з мушкетом, шаблею і списом — до школи, яка мала нещастя мене навчати».*

Талант письменника відізнався в душі Анатолія, ще коли він вчився в середніх класах: здібний хлопець писав і вірші, і прозу. Школу Дімаров закінчив 1940 року й одразу був призваний до армії. Війна перекреслила всі плани юнака на вищу освіту, творчу працю. Кілька років воював, був важко поранений. Проте надзвичайні обставини розкривали перед Анатолієм Андрійовичем людей в усій красі їхніх характерів і здатності на найвищі душевні пориви.

Побаченого й почутого в дитинстві та в юності виявилось так багато, що вистачило б на сотню художніх творів. Сам письменник про це писав афористично: *«У мене весь час таке*

відчуття, що всі мої написані й ненаписані твори живуть у мені з коліски».

На основі пережитого митець зробив важливий висновок: *«...У кожному з нас, без винятку, закладене оце нерядове, неординарне, бо інакше не було б розвитку людства в цілому... Найрядовіші люди, потрапивши в незвичайні обставини, поверталися до мене зовсім іншими, несподіваними гранями».*

Після війни Анатолій Дімаров працював у редакції газети «Радянська Волинь», у вільний час створював оповідання й повісті. Дімаров, хоч і писав про село оптимістично, не торкаючись теми злиднів, безоплатної праці в колгоспах, згодом таки використав побачене для написання правдивих високохудожніх творів, які донесли сучасним читачам правду про цілу епоху в історії нашого народу.

Працюючи журналістом, Анатолій Андрійович заочно навчався в Москві в Літературному інституті імені Максима Горького.

У 1949 році вийшла перша книжка Дімарова «Гості з Волині», і в цьому ж році її автора було прийнято до Спілки письменників. В одному з творів він ділиться з читачами найсокровеннішим: як народжується художній текст. Ця спонтанна праця, наче за даною зверху вказівкою, приносить митцеві величезне задоволення: *«Якось, мов обпалений, я схопився серед ночі, написав кілька абзаців: початок майбутньої повісті. Чудо, яке сталося зі мною вперше в житті..., мене наче осяяло: так, тільки так має починатися повість!»*

Творчий ужинок Анатолія Дімарова різноманітний за жанрами, надзвичайно цікавий за тематикою й великий за обсягом — усю творчість письменника навряд чи вдалося б видати в десятитомнику. Особливою популярністю у сучасних читачів користуються його книги «Жінка з дитиною», «Ідол», «Сільські історії», «Міські історії», «Містечкові історії».

Кожна книга Анатолія Дімарова сприймається як невідгана історія. Інколи йдеться про реальних прототипів, як-от у диалогі «І будуть люди» та «Біль і гнів», герої якої Федір і Тетяна Світличні — це дядько самого письменника та його дружина. За цей твір у 1981 році Анатолій Дімаров був відзначений Державною премією імені Тараса Шевченка.

Анатолій Дімаров добре відомий і як дитячий письменник. Його перу належать оповідання «Про хлопчика, який не хотів їсти», «Для чого людині серце», а також повість-трилогія «На коні й під конем», яка складається з окремих повістей — «Через місточок», «Блакитна дитина», «На коні й під конем».

Про особливості написання художніх творів для дітей митець пише так: *«З дітьми я завжди намагаюся розмовляти на одно-*

му з ними рівні, мовби ведуть бесіду із своїми ровесниками й соратниками... А взагалі, хочу сказати, що ми, письменники, в боргу перед дітьми, бо пишемо для них мало і часто не дуже добре».

Анатолій Дімаров — представник найстаршого покоління сучасних митців у нашій літературі. Він є автором прекрасних мемуарів під назвою «Прожити й розповісти». Літературознавець *Григорій Шток* зазначає: «Про багато чого в собі й доколишньому житті ми не знали б без прози Анатолія Дімарова, сьогоднішнього патріарха нашої літератури, який чим міг, тим множив її скарби й множить далі».

Зараз Анатолій Дімаров на пенсії. Та хоча вже давно є киянином, літо любить проводити на дачі на Полтавщині, де почуватися здоровим і щасливим, адже рідна земля й праця в саду та на городі додають йому наснаги.



1. Що ви дізналися про перші роки життя Анатолія Дімарова? Який епізод із дитинства майбутнього письменника вам найбільше запам'ятався і чим саме?

2. Як більшовики ставилися до заможних селян? Чи відбулося це на сім'ї Дімарова?

3. Чому батько Анатолія Дімарова був вимушений переховуватися і не мав змоги жити зі своєю дружиною та малими дітьми?

4. Чим відзначався Дімаров-школяр? Про що він любив читати?

5. Які враження на Анатолія Дімарова справила Велика Вітчизняна війна. Прокоментуйте слова письменника: «Найрядовіші люди, потрапивши в незвичайні обставини, поверталися до мене зовсім іншими, несподіваними гранями»?

6. Коли вийшла перша книжка Анатолія Дімарова і як вона називалася?

7. Назвіть твори цього письменника для дітей. Які з них ви читали?



1. Чому батьки Анатолія Дімарова змушені були змінити синові прізвище й ім'я по батькові?

2. Яким ви уявляєте собі батька письменника — Андроника Гарасюту?

3. На основі біографії Анатолія Дімарова доведіть, що характер його ґартувався важкими життєвими випробуваннями.

БЛАКИТНА ДИТИНА

(Скорочено)

Коли мій син приносить незадовільну оцінку, дружина запитує з трагедійними нотками в голосі:

— Це що?.. Що це таке?!

І тиче пальцем у сторінку щоденника, де стоїть «двійка» або навіть «трійка», схожа на злющого шершня: така ж маленька голівка, таке ж велике, хижо націлене черевце з гострим жалом

на кінці. То ж дружина тиче пальцем у того шершня так, немов хоче зігнати його із сторінки щоденника, і все допитується:

— Що це таке, я питаю?..

Син мій — ані слова у відповідь. Тільки палахкотять відстовбурчені вуха. Чого вони в нього такі великі й червоні? Невже і в мене колись були отакі?

Не добившись відповіді на перше питання, дружина переходить до іншого:

— Розкажуй, що ти там накоїв?

Обличчя сина приходить у рух. Часто скліпують повіки, посмикуються щоки, розтуляються й затуляються губи, посіпується гостреньке підборіддя, а розвихрений непокірний «півник» на голові стирчить наївно й беззахисно.

— Ми, той... Ну, бігали... — починає мій син видушувати із себе слова. — А тоді, той... каталися...

— На чому каталися?

Син мій здивовано дивиться на маму: як вона не розуміє найелементарніших речей! На чому ж іще можуть кататися порядні хлопці, як не один на одному!

— Далі! — суворо вимагає дружина, не без підстав підозрюючи, що це ще не все.

— Сів на Олеся, а він навіз мене... На Параску Михайлівну...

— О Боже!..

— Вона, мамо, не впала! — додає швиденько син. — Тільки побігла...

— Ще б не побігти! Два отакі бельбаси врізались у спину! Чи у тебе є що в голові?

Син цього не знає, тому й мовчить.

— А ти чого мовчиш? Поговори хоч ти з ним.

Це вже до мене. Я швиденько гашу цікавий вогник у очах (мені страх хочеться довідатись, як швидко бігла Параска Михайлівна!) і, набравши якомога строгішого вигляду, кажу:

— Це — недобре! Це дуже, сину, недобре!

— Твій тато ніколи такого не робив! — вставляє дружина для зміцнення мого авторитету.

Син швидко зиркає на мене, і я читаю в його очах чи то здивування, чи то співчуття.

— Так, не робив, — видушую я із себе. А бабуся, яка самовіддано любить онука, додає, зібравши обличчя в молитовні зморщечки:

— Твій татусь ніколи не балувався.

— І приносив додому відмінні оцінки! — додає дружина.

— І не завдавав учителям жодних прикрощів...

Мій син усе нижче клонить голову. Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи сніжно-білими крильцями, сяє рожевими щічками і докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот голубими очима.

— Ну, йди, — зжалюється врешті над сином дружина. — Йди і постарайся хоч трохи бути схожим на тата, коли він був отаким, як ти!

У бабусі, моєї старенької мами, при оцій фразі починають підозріло посіпуватись губи, а я опускаю очі: мені здається, що зараз у мене точнісінько такі вуха, як у сина, — ліхтарі ліхтарями.

Син, важко зітхнувши, іде роздягатися. Він уникає мене поглядом, і я його добре розумію. Адже коли б оця блакитна дитина залетіла багато-багато років тому в наш п'ятий «Б» клас, вона не вирвалася б звідти живцем. А якщо й вирвалася б, то з обдертими крилами. І найбільше отого блакитного пір'я, звичайно ж, лишилося б у моїх жменях!..

У дядька Матвія був найвищий пліт, найзліший собака, найважчий кийок і найсмачніші в саду яблука. Іще дядько Матвій мав найбільші, з лопату, долоні із зашкарублюю шкірою і грубесний голос, а надто коли він погрожував:

— Походіть мені! Упіймаю — голови всім поскручую!

І ми ніскільки не сумнівалися в тому, що й справді поскручує. При одному тільки погляді на його страшні руки у нас починало потріскувати в шиях, тож ми обходили дядька Матвія десятою дорогою.

Я, може, і не наважився б полізти в сад до дядька Матвія, якби не однокласниця Оля з чудернацьким прізвиськом — Чровжова. Об прізвиське це спотикався кожен новий учитель, поки наламував собі язика. Пам'ятаю, як появився у нас молоденький учитель географії, та ще на біду трохи й заїка. Він, бідолаха, так і не навчився вимовляти оте рідкісне прізвиське. І ми не раз користувалися цим. Бувало, захворіє Оля, географ, побачивши порожнє місце за партою, цікавився:

— Ч-чому не п-прийшла Оля?

— Яка Оля? — запитували ми.

Ми добре розуміли, кого він мав на увазі, але вдавали, що ніяк не можемо здогадатися. Географ червонів з досади і починав «чикати», намагаючись вимовити прізвиське Олі.

Робили ми так не тому, що не любили географа. Навпаки, він досить швидко встиг зацікавити нас своїм предметом, розповідаючи про далекі заморські краї, про нашу неосяжну країну так, наче сам оце щойно повернувся звідтіля і все те бачив на власні очі. Ми захоплено слухали про таємничих афри-

канських пігмеїв, про казкову Індонезію, всіяну тисячолітніми храмами, про тропічні ліси Амазонки, в яких ще не ступала людська нога, про мандрівку Арсенєва по Уссурійському краю, і нудний підручник з географії оживав прямо у нас на очах, починав дихати цікавим неповторним життям. Отже, ми поважали Віктора Михайловича, але це не заважало нам при кожній нагоді примусити його «почикати» над прізвищем Олі.

Над прізвищем, яке протягом одного шкільного року здавалося мені наймелодійнішим. Та хіба тільки мені?

Майже кожен хлопець з нашого класу вважав за свій обов'язок штовхнути, вщипнути Олю, посмикати її за коси. І може, від того, що їх найчастіше смикали, у Олі були найдовші серед усіх дівчат коси. Чорні, товсті, вони звисали до пояса і надавали гордовитого вигляду смаглявому обличчю з великими терновими очима.

Отож якось, коли ми веселим гуртом поверталися з школи, Оля, що почувала себе маленькою царицею серед вірних васалів, примхливо сказала, кивнувши гарненьким підборіддям на сад дядька Матвія:

— Як би я хотіла скуштувати отого яблука! — І зиркнула лукаво на мене.

Я одразу простягнув своєму найвірнішому другові Ванькові книжки й чорнильницю:

— Тримай!

— Ти що, здурів?!

— Держи і картуз!

Тут уже й хлопці переконалися, що я не жартую. Якщо вже зняв картуза та віддав товаришеві, значить, збирається лізти до саду всерйоз. Бо дядько, впіймавши в саду чи на городі непрошеного гостя, в першу чергу одбирає картуз: єдиний на селі документ, який засвідчує особу господаря.

Пліт був високий, та мені хотілося, щоб він виріс до неба. Щоб я ліз по ньому і ліз, а йому не було кінця-краю. Бо мені здавалося, що дядько Матвій причаївся по той бік і, як тільки я виставлю голову, так і скрутить мені в'язи!

Осідлавши пліт, сторожко дивлюся в сад. Залитий сонцем, він стоїть у світлій тиші, — ні тобі дядько Матвія, ні навіть лютого Полкана.

А внизу мої товариші-однокашники: задерли голови, не спускають очей. І поперед усіх — Оля Чровжова.

Зібравшись із духом, зістрибую в сад. Швидко біжу до найближчої яблуні з побіленим стовбуром, мавпою видираюся наверх. Лізу все вище, поміж розлоге гілля, щоб захватись у листі. Вибираю найстиглиші яблука, гарячково пакую до пазухи. І коли пазуха наповнюється, вирішую злазити.



Глянув униз і обмер.

Піді мною, задерши догори морду, стоїть чорний, мов із пекла, Полкан. Очі червоні, грива найжачена, з ікластої пащеки виринається тихе гарчання: злазь, мовляв, злазь, я тебе тут уже зустріну!

Де він узявся? Коли встиг підбігти? Наче сидів у землі, вижидав, поки я видеруся на яблуню!

Висну на гілляці, не наважуючись злізти. Полкан же, бачачи, що я не дуже поспішаю до нього, гарчить усе лютіше, розгриба задніми лапами землю.

Отоді я й вчинив помилку, в якій каюся й досі.

Якби я принишк собі не порушно, Полкан, може, і дав би мені спокій. Але коли йдеться до погібелі, то сам собі накинеш петельку: я вибрав найважче яблуко і пожбурих униз на Пол-

кана. Ображене собаче виття переповнило сад. Скажено валуючи, пес підскаочив до яблуні, почав гризти стовбур, а мене так і винесло на найвищу гілляку!

На несамовитий гавкіт вибіг дядько Матвій...

Я щосили вчепився в гілку, приріс до неї всім тілом. У відчаї дивився на своїх друзів, які, вгледівши дядька Матвія, дременули так, що тільки п'яти миготіли та віддувалися сорочки. Оля ж, заради якої й затіялась уся ця акція, спокійнісінько йшла, віддаляючись, по той бік вулиці!

— Злазь, кажу! — кричить до мене дядько Матвій і, розпавшись, починає щосили трусити яблуню.

Яблука падають, а я висну. Яблука густо торохкотять об землю, а я ж ваче приріс до гілляки. Тоді дядько Матвій приносить довжелезну тичку і намагається мене нею збити.

Гнаний страхом, я пробую здертись ще вище. Гілка не витримала, і я шаснув донизу.

Я, мабуть, дуже забився б, якби не Полкан. Він, видно, хотів ухопити мене на льоту і поплатився за те власною спиною. Полкан поповз геть, а я опинився в руках дядька Матвія.

Чому він не скрутив мені в'язи в ту першу хвилину, а й досі не знаю. Він тільки ухопив мене, мов обценьками, за руку і поволік у найдавший куток саду.

Там росла густа кропива. Скільки я живу, а більше не бачив такої розкішної кропиви. Такої зеленої, такої молоді і такої жалкої. Дядько Матвій нахилився і почав голою рукою рвати оту кропиви. Нарвавши добрячий пучок, скомандував:

— Скидай штани!

— Не скину!

Тоді дядько Матвій, не питаючи моєї згоди, сам заходився знімати штани...

Кажуть, що кропивою лікують од ревматизму. Якщо це так, то я не захворію на ревматизм, поки й житиму. Дядько Матвій не випускав мене з рук, поки втер усю кропиви в оте місце, заради якого, власне, і носять штани.

— А тепер біжи!

І я, підхопивши штани, ушкварив од дядька Матвія. Кулею вилетів із саду, вихором промчав через село, і коли б не ставок, то не знаю, де б і зупинився. А так ускочив у став та й киснув до самісінького вечора. Забрався в очерет, щоб ніхто не бачив, і стояв, аж поки сіло сонце і повернулась із паші худоба.

Отам, в очереті, вимочуючи кропив'яну отруту, я поклявся найстрашнішою клятвою помститися дядькові Матвієві.

Це була моя перша жорстока образа, моя перша ненависть. І як же вона пекла моє незагартоване серце, які мстиві картини породжувала в моїй розпаленій уяві!..

Я довго сердився на зрадницю Олю. Не міг їй простити байдужого вигляду, з яким вона пішла геть, коли дядько Матвій лікував мене кропивою. А вона, помітивши, що може втратити одного із своїх вірних васалів, почала проявляти до моєї кирпатой особи посиленний інтерес.

І як вона це майстерно робила! З якою чисто жіночою спритністю, ще зовсім підсвідомо, закидала ласкавенький гачечок своєї прихильності то з одного, то з іншого боку!

Перше, що вона зробила, — це подружила із Сонькою. Із Сонькою, яку терпіти досі не могла.

Тепер же вони стали нерозлучними подругами. Ходили під час перерви, обійнявши одна одну за стан, про щось шепотіли, а коли я пробігав мимо, починали сміятися.

Я вдавав, що те мене ніяк не обходить. Хоч усе більше сердився на Олю, а Соньку — ту прямо з'їв би!

Потім Оля почала ходити до Соньки готувати уроки — і розбила всю нашу компанію: я не міг тепер і носа поткнути до Соньки. Ванько, забігши до мене увечері, допитувався:

— Ти чого не приходив?.. Ми тебе ждали-ждали та й жданики поїли...

— Мені краще самому! — відповів я гордо.

— А ти знаєш, яка розумна Оля! — захоплено говорив Ванько. — Лузає задачки, тільки лушпиння летить!

— Ну й нехай собі лузає! І що ви причепилися до мене із своєю Олькою?! Подумаєш — Олька!

— Ну, не хочеш, то й не треба, — розсердився врешті-решт мій товариш. — Проживемо й без тебе!

Ванько пішов, а я довго никав подвір'ям, не знаючи, куди себе приткнути. Відчував себе самотнім, усіма зрадженим і дуже нещасним.

Іще уявляв себе запорожцем. Саме захопився Гоголем, особливо «Тарасом Бульбою». До пізньої ночі сидів над книжкою, неспроможний одірватись від сторінок, що дихали повним суворой романтики життям запорозьких козаків.

Пишучи свого «Тараса...», Гоголь і не підозрював, у яку халепу я вскочу через нього. На уроці математики, коли я, приловчившись, поклав на коліна під партою книжку та й перенісся у Січ, наді мною нависла грізна тінь Павла Степановича:

— Чим це ти так захопився?

Застуканий зненацька, я хотів сховати книжку, але вимоглива рука вчителя вже тягнулась до мене:

— Дай сюди!

Павло Степанович узяв книжку до рук, подивився на обкладинку, погортав сторінки.

— Хороша повість, — схвалив він мій смак. — Але це не значить, що її треба читати під час уроку... Повтори те, що я щойно пояснював!

Я мовчав. Жодної думки не міг видобути із своєї голови, запамороченої запорозьким життям. Жодного слова.

— Сідай, — каже, так і не діждавшись відповіді вчитель.

Я опускаюсь за парту, а Павло Степанович несе мого Гоголя до столу. Розкриває класний журнал, щось пише.

— Незадовільно... Тобі незадовільно... — котиться шепіт. «Коли б я був запорожцем, — думаю в похмурому розпачі, — я б вам усім показав!..»

Тож, начитавшись Гоголя, уявляв себе запорожцем. У малиновому жупані, в широких, як море, штанах, на баскому коні, з мушкетом, шаблюкою й списом. Грізні вуса прикрашають моє мужнє обличчя, оселедець в'юнється з-під смушевої шапки з шпиком та китицею, ще й турецька сережка — срібний півмісяць — у правому вусі: трофей од самого кримського хана. В'їжджаю на широке шкільне подвір'я якраз під час великої перерви, серед остовпілої тиші прямую до ганку, на який вибігли усі вчителі на чолі з директором.

— Потримай, — кидаю недбало повід Ванькові. І поки Ванько намагається втримати гарячого аргамака¹, я зіскакую хвацько на землю: так із списом, мушкетом і шаблюкою підходжу до директора та й наказую йому провести мене по всіх класах — показати, як навчаються учні.

Директор передо мною — навшпиньках, учителі не знають, на яку й ступити, а учні їдять мене заздрісними очима. Я ж, дійшовши до п'ятого «Б», де якраз урок Павла Степановича, заявляю, що хочу послухати, як навчаються діти.

Недбало сиджу за столом, покручуючи чорного вуса, і коли блідий од хвилювання Павло Степанович починає викликати до дошки учнів, показую списом на Олю:

— Ану поспитайте оту дівчину!

Оля, звичайно, не може сказати ні слова. Вона віддала б усе на світі, аби я простив їй оту зраду, простягнув їй руку. Але я добре засвоїв лицарський кодекс² запорожців, що міняють жінок на тютюн та люльку, на гарячих коней та гострі шаблюки. Тож і вдаю, що мені байдужісінькі Оліні сльози. Зводжуся, ручкаюся зверхньо з Павлом Степановичем, кидаю: «До побачення, діти!» та й виходжу з класу.

А там сам директор шанобливо підводить коня, питає, коли я ще завітаю до них, куди збираюся податися.

¹ А р г а м а к — скакун, свавільний кінь хорошої породи.

² К ó д е к с — тут: сукупність етичних норм, усний збірник правил поведінки козаків.

— Не знаю. Як повоюю Оттоманську імперію¹, так і заїду в гості. Тож готуйтеся до зустрічі, скликайте музиків, варіть мед-горілку, а я не забарюся!

Та — на коня, та й — будьте здорові!..

* * *

Навчався разом зі мною син лісника — Василь Кологойда, і не було в нашому класі хлопця, який би потай не заздрив йому. Змалечку ріс Василь у лісі, і все, що там бігало, літало, стрибало і повзало, знаходило з ним спільну мову. Він знав звички усієї звіроти і птахів, не боявся навіть отруйних гадюк: спритно хапав їх за голови та й ганяв нас по лісу.

У себе вдома тримав Василь їжака, зайця, лисицю, а на ланцюгові у нього замість собаки сиділо вовчєня, спіймає під час облави мисливцями з міста. Іще мав Василь великого приятеля — ву́жа Микитку, що вже не один рік жив у їхньому погребі і виповзав на його голос. Кілька разів, на наше прохання, приносив його Василь до школи: ву́ж спав собі за пазухою, хоч би тобі що, і тільки на голос господаря виставляв із манишки² гостреньку голівку, показував роздвоєного язика.

Якось наша вчителька, Тамара Оксентіївна, викликала Кологойду до дошки. Помітила підозрілий валок, що оддимував сорочку, підійшла поближче, спитала:

— Що там у тебе?

— Микитка.

Учителька розтулила рота, збираючись, мабуть, запитати, що то за Микитка такий, як ву́ж, почувши своє ім'я, сам виставив до неї цікаву голівку.

Ми навіть не могли уявити, що жінка отак може верещати. Тамара Оксентіївна так і не довела уроку до кінця: пішла в учительську, відправивши Василя додому:

— Йди, і не приходь без батька!

Василеві добре нагоріло од тата, а ми щиро журилися за Микиткою, що його Василів тато заніс у ліс.

Тоді, щоб хоч трохи нас втішити, добра душа — Василь приніс повну торбину живих жабенят та й ну лякати ними під час перерви дівчат! Посадить двоє-троє в рота, підійде, розтулить губи, мовби хоче щось сказати, а жабенята — стриб! — у саме обличчя!

Того ж дня, повертаючись із школи, Ванько поцікавився:

— Слухай, а ти взяв би жабу до рота?

¹ Оттоманська імперія — Туреччина часів Запорозької Січі.

² М а н і ш к а — нагрудник, пришитий до чоловічої сорочки.

— Пхі, ще б не взяти! — відповів я хвалькувато, хоч не був дуже впевнений у цьому. — Мені це як раз плюнути!

— А я нізащо не взяв би! — зітхнув сумовито Ванько.

— Чому?

— Бо від жаби — бородавки. От усипле язик бородавками — що будеш робити?

— Дам полизати собаці. Собака як полиже — всі до одної бородавки пощезають!

— Добре, як буде лизати... А то візьме та й одкусить! Хамкне разок — тільки його й бачили, твого язика!

Бісів Ванько завжди отак: тільки зберешся зробити добру справу, як він і підкотиться із своїми сумнівами!

Я, можливо, й не заходжувався б коло тих жабенят, якби Ванько, гордий за товариша, другого дня та не похваستався перед хлопцями:

— А Толька теж може в роті жаби тримати!

Хлопці до тієї новини поставилися скептично.

— Бреше твій Толька!

— От і не бреше!

— А не бреше, тоді хай покаже!

Що мені лишалось після цього робити?

— Сьогодні в мене жаби немає... Хай завтра упіймаю та й покажу...

— Хлопці, гей, хлопці! Толька завтра у роті жаби носитиме!

Повернувшись із школи, я відразу ж подався на луки.

Вирішив почати із пуголовків: у них все ж дві ноги, а не чотири, — не так шпарко стрибатимуть у роті. Знайшов невелике озерце, наловив пуголовків, вибрав найменшого, сполоснув добре у воді і, набравши якомога більше у груди повітря, обережно поклав пуголовка на висолопленого язика. Точнісінько так, як клав гіркі жовті пілюлі од малярів¹.

Пуголовок попався ручний та смирний: не стрибав, не рвався з рота, а тільки ворухив хвостиком.

За якусь годину жабенята вільно гуляли в мене по язиці, весело стрибали у воду.

— Де це ти пропадав? — сердито запитала мама.

— Гуляв.

Мама почала сварити мене за те, що я біс його зна де тиняюся, «а уроки хто за тебе вчитиме?», але навіть це не могло зіпсувати мого святкового настрою. Коли б мама знала, чого я сьогодні навчився, то в неї не вистачило б, певне, духу мені докоряти!

Але в мене вистачило розуму змовчати. З гіркого досвіду знав, що дорослі мають свої, відмінні од наших, погляди на

¹ М а л я р і я — інфекційна хвороба.

речі, і те, що нам здається нормальним та бажаним, часто-густо викликає у них роздратування.

Незрозумілі вони, опі́ дорослі! Так, наче забули, як самі колись ходили до школи.

На другий день я підхопився до схід сонця та й подався бігцем до ставка. Спіймав трьох жабенят і гайда до школи. Хлопці вже виглядали мене.

— Приніс?

— Приніс.

— Ану покажи!

Я розгорнув ганчірочку, пильнуючи, щоб жабенята не повискакували на дорогу.

— І посадиш до рота? — хтось недовіжливо.

— Посадо! От хай тільки дівчата надійдуть!

Ми вишикувались біля шкільних воріт, виглядаючи дівчат.

Пройшла одна зграйка учениць, пройшла і друга.

— Давай же! — квапили мене нетерплячі.

Та я все не розгортав ганчірочки: чекав на Олю. Бо перед ким же, як не перед нею, похвастатись своїм досягненням!

Ось, нарешті, і вона. Іде з Сонькою, розмахує сумкою.

Я розгорнув ганчірочку, вихопив жабеня та швиденько до рота. Притиснув до піднебіння язиком, ще й зціпив зуби, щоб не вистрибнуло передчасно. Стою, жду, поки Оля підійде.

— Доброго ранку, діти!

Павло Степанович! Підійшов з іншого боку так, що ми й не помітили, стоїть, жде, поки ми привітаємось. Хлопці відповідають йому невпопад, а я тільки вирячую очі.

— А ти чого не вітаєшся? — дивується Павло Степанович.

У мене, мабуть, дуже вже незвичний вигляд, бо Павло Степанович кладе мені на чоло долоню:

— Що це з тобою? Ти не захворів?

Я заперечливо трясую головою.

— Так чого ж ти мовчиш?

Язик мій, втративши пружність, згорнувся ганчірочкою, і жабеня, мов шалапутне, застрибало по роті. З усіх сил намагаюся притримати язиком жабеня і — ковтаю його разом із слиною, що наповнила рот...

Ух!

Очі мої лізуть на лоба: я відчуваю, як жабеня, пірнувши в живіт, починає веселий свій танок десь аж біля пупа...

На кілька днів я стаю героєм усієї школи. Слава сяє довкола моєї голови, і навіть семикласники, ці неймовірні в наших очах істоти, які от-от попрощаються із школою... навіть вони проявляли посилений інтерес до моєї скромної особи. Зупиня-

ли посеред шкільного подвір'я чи в коридорі, недовіжливо допитувались:

— Це ти живі жаби ковтаєш?

Я, сяючи, кивав головою.

— І велику ковтнеш?

— Ковтне! — запевняли горді мною однокласники. — Він і вола проковтне!

Я ж скромно відмовчувався. Не хотів заперечувати, щоб не розчаровувати своїх друзів. І нізащо не зізнався б, що часто просинаюся посеред ночі та прислухаюся: чи не вистрибує оте жабення у мене в животі?..



1. Розкажіть про свої враження від зачину цього твору. Що ви довідалися про стосунки дорослих і дітей у сім'ї головного героя повісті?

2. Якою постає зі сторінок повісті Оля Чровжова? Чому хлопчики-однокласники найчастіше смикали за коси саме цю дівчинку?

3. Детально опишіть пригоду з яблуками з чужого саду. Чи доводилося вам коли-небудь бути в подібній ситуації?

4. Чому після пригоди з яблуками Толик став активним читачем і часто брав у бібліотеці книги про козаків?

5. Ким уявляв себе Толик у власних мріях?

6. Що ви довідалися про домашній зоопарк сина лісника Василя Кологойди?

7. Хто з хлопчиків і яким способом спонукав Толика переконати однокласників, що він не боїться жаб і може потримати одну з них у роті? Чим закінчилися дитячі пустощі для головного героя?



1. Як ви оцінюєте дитячі пустощі сина головного героя і його однокласника Олеся на перерві в школі?

2. Чому головний герой іронічно ставиться до образу ідеальної («блакитної») дитини, якою він нібито був колись? Прочитайте уривок від слів «Син, важко зітхнувши, іде...» до кінця абзацу. Як характеризує себе головний герой у цьому уривку?

3. На основі прочитаного доведіть, що однокласники Олі Чровжової були закохані в цю дівчинку.

4. Чи можна звинувачувати Олю в тому, що вона спровокувала однокласника залізти в чужий сад по яблука для неї? Чому?

5. Чи мав серйозні підстави Толик сердитися на Олю? Чому ви так вважаєте?

6. Проаналізуйте пригоду на уроці з вужем Микиткою. Кого в цій ситуації вам найбільше шкода: Василя, вужа чи Тамару Оксентіївну? Які наслідки скоєного чекали кожного з них?

7. Як ви оцінюєте Толикову пригоду з жабенням на язичі? Чи варто виявляти себе подібним до Толика «геросом»? Чому?



Розгляньте ілюстрацію до твору на с. 296 й проаналізуйте епізод, який відтворив художник.

Не знаю також, чому дорослих не чіпали собаки, не товкли барани, не хвищали коні. Чи вони, дорослі, знали якесь слово, що кожного разу, цілі та неушкоджені, повертались додому?

Мені ж досить було появитися біля найсмирнішого цюці, як той ставав як скажений. Гавкав, аж вив, піднімався на задні лапи, напинаючи ланцюг, бризкав лютою піною. І, не дай Боже, — зривався! Гнав тоді мене вподовж вулиці, поки я або врятуюсь од нього, злетівши на тин чи на дерево, або він таки ловив мене та й вихоплював отакений шмат штанів! І добре, як тільки штанів, а бувало, прихопить і шкіру.

Все життя пам'ятатиму один прикрий випадок чисто психологічного, так би мовити, плану.

Галина Іванівна була дуже молода і дуже красива. Така красива, що ми аж завмирили, коли вона заходила до класу.

І як же ми готували її уроки з української мови та літератури! Як намагалися один сперед одного піднести догори руки, щоб Галина Іванівна помітила нас та запитала! Яким дружнім «добридень» щораз зустрічали її, бо і в найпохмуріший день до класу разом із нею наче входило сонце!

І як жалкували, що ми — не дорослі! Щоб отак, як Віктор Михайлович, єдиний ще неодружений серед учителів, запросити Галину Іванівну до клубу в кіно або на виставу та й сидіти з нею поруч.

З усіх учителів ми найбільше боялися Павла Степановича, завпеда¹, що викладав у нашому класі алгебру.

Високий, ставний, він мовчки проходив шкільним подвір'ям, строго поблискуючи шкельцями окулярів, і, коли це траплялося під час перерви, гамір одразу вщухав, і навіть найбільші забіяки ставали тихі та смирні, як ті овечки.

Найбільшою карою у нас вважалося, коли викликали до Павла Степановича на розмову.

Я теж кілька разів стояв у кабінеті завуча: маленькій кімнатці з столом, двома стільцями та книжковою шафою. І прямо скажу, відчував там себе препогано. Павло Степанович мав звичку довго «не помічати» викликаного учня. І чим більшою була шкода, тим довше тривала мовчанка.

Стоїш, було, коло дверей, переступаючи з ноги на ногу в смертельній нудзі, а Павло Степанович, нахиливши велику посивілу голову, щось пише та й пише, і тільки чутно, як

¹ З а в п е д — завідувач педагогічним колективом, заступник директора.

рівномірно скрипить перо, виводячи чіткі строгі літери. Врешті зведе голову, гляне на тебе так, наче не він тебе викликав, а ти сам напросився до нього, коротко кине:

— Ну?

І ти, переминаючись, скліпуючи, шморгаючи, ковтаючи закінчення слів, починаєш белькотати про Вальку, яка пробігала мимо тебе, і про свою ногу, яка візьми та й простягнися їй на дорозі!..

— Ну, далі?

Далі відомо: Валька гепнулася на підлогу, а ти от стоїш...

— Все? — запитує Павло Степанович, і глузливі вогники починають спалахувати в його очах.

Ти ще більше похнюплюєшся, усім своїм єством показуючи, що більше нічого не маєш сказати.

— Герой! Ну, герой! Бігла дівчина, а він їй — підніжку! Я ніколи не думав, що ти отакий боягуз. Бо тільки боягузи знуцаються із слабших, із тих, хто не може дати їм здачі.

Все стискається в тобі в якийсь слизький, бридкий клубочок. Стоїш і не знаєш, куди й дітись од сорому. Павло ж Степанович, ще трохи подивившись на тебе, так же тихо скаже:

— Можеш іти!

І ти виходиш од нього, ледь переставляючи ноги. Особливо оту, що через неї перечепилася Валька. І треба ж було їй пробігти саме повз тебе! Ніби інших хлопців не було на той час у коридорі.

Ніколи не кричав на нас Павло Степанович, а боялися ми його більше за всіх учителів.

Тож цілком природним був мій відчай, коли Павло Степанович став викладати в нас алгебру, і я ніяк не міг її зрозуміти. Я-то її розумів, але не так, як інші. Ну, ніяк не міг уявити, як це можна додавати, віднімати, множити й ділити не цифри, а літери! І коли я списував із дошки, що « $A + B = C$ », то все моє єство бунтувало, кричало, і мені хотілося задушити кожную оту літеру, як найлютішого ворога!

На другий день у мене в єдиного не було виконане домашнє завдання. Я міг би просто-напросто списати у Ванька, але отой бунтарський протест був сильніший від страху одержати незадовільну оцінку. Павло Степанович мовчки вислухав мої плутані пояснення, так же мовчки пішов од моєї парти до столу. На загальний подив, він не розкрив класний журнал, не вивів проти мого прізвища незадовільну оцінку. Про щось хвилинку подумав, потім, наче нічого й не трапилося, став пояснювати наступні правила.

Тільки після дзвінка наказав:

— Після уроків зайдеш до мене.

— Попаде ж тобі на горіхи! — журився разом зі мною Ванько. — Він тебе до смерті занукає.

Коли скінчились уроки, я несміливо постукав у двері завуча. Павло Степанович, на мій великий подив, цього разу і хвилини не тримав мене біля дверей.

— А, це ти! Ну, проходи!

І коли я підійшов до столу, показав на стілець:

— Ну, сідай!

Я сів — на самісінький краєчок. Дивився на облізлі, аж білі, носки своїх черевиків, а всередині у мене все стискалося в сіренький клубочок.

Павло Степанович пройшовся сюди-туди по тісному кабінеті, зупинився біля мене, поклав на моє плече руку:

— Так не виходить нічого з алгеброю?

Я наважився звести голову, подивитися в обличчя вчителя: очі його сміялися. Спалахували за шкельцями веселими вогниками, і не було в них звичної строгості.

Павло Степанович підсунув інший стілець, сів поруч.

— А знаєш, я колись точнісінько так не міг сприйняти, щоб літерами можна було оперувати, як цифрами... А потім алгебра стала найулюбленішим моїм предметом. Ну, давай поміжкуєм удвох.

За годину я вийшов од Павла Степановича... Та де вийшов — вилетів! Ушкварив таким галопом, що мало не збив із ніг Ванька, який терпляче чекав на мене.

— Ну, що? Що він там тобі сказав?

Я ухопив його кепку за козирок, насунув її йому аж на очі, закричав щосили на вухо:

— А плюс Б дорівнює С!

З того дня Павло Степанович не здавався мені таким суворим, як раніше. Хоч поважав я його від того не менше.

А от нашого класного керівника Віктора Михайловича ми зовсім не боялися, зате дуже любили. Прямо-таки жити без нього не могли! Він-то без нас ще міг би прожити, а ми без нього — ніяк!

Я вже говорив, що Віктор Михайлович був дуже молодий. І, незважаючи на оту свою молодість, він зовсім не ганявся за напускною солідністю, як це робила більшість молодих учителів. Він був нам скоріше старшим товаришем, аніж строгим керівником, і в нас не було од нього таємниць.

Пам'ятаю, як взимку, на великій перерві, наш п'ятий «Б» воював із шостим «А». Нас було менше, і шестикласники, незважаючи на наші відчайдушні зусилля, зламали наш опір та й погнали з поля бою.

— Ур-р-а!

Ми ганебно втікали, а нам у спину, в потилиці гупали сніжки ворожих вояків.

Тоді Віктор Михайлович, який стояв саме на ганку, не витримав. Скинув пальто, метнувся нам навперейми.

— Ану, хлопці, за мною!

Схопив грудку снігу і перший побіг назустріч «ворожому війську». Тепер уже наше «ура» лунало над полем бою. Кричали ми так грізно, бігли за нашим учителем так дружно, що шестикласники після короткої, але лютої сутички кинулись навтікача.

— Стійте, хлопці, лежачих не б'ють! — підняв Віктор Михайлович руку, коли ми, загнавши ворогів у приміщення, поривалися добити їх у коридорі.

Розчервонілі, горді, поверталися ми з великої перерви. І як же ми пишалися нашим керівником! З яким захопленням дивились на нього! Такого ж червоного, як і його учні, з ніг до голови заліпленого снігом. Бо шестикласники, одбиваючись, у першу чергу намагалися поцілити в нашого командира.

Віктор Михайлович, звертаючись, називав нас не дітьми, не товаришами, а просто хлопцями і дівчатами, як своїх молодших друзів. І, їй-Богу ж, це страшенно подобалось нам і ніскільки не підривало його авторитет!

А як він умів нас запалити, зацікавити найнуднішою, здавалось б, справою!..

Приїхавши до нашого села, Віктор Михайлович поселився у Миколиних батьків — займав невелику кімнату, що виходила вікнами в садок, і ми знали про кожен крок нашого вчителя. Як він рано встає, робить зарядку, як обливається потім холодною, прямо з колодязя, водою, а взимку обтирається снігом. Що він їсть, і як йому Миколина мати все підсипає в тарілку, «бо вас же захарчували на міських тих харчах, там поїсти як слід не дадуть», — все ми знали про Віктора Михайловича. Знали навіть те, з чим він крився од усіх: що Віктор Михайлович безнадійно закоханий у Галину Іванівну.

Правда, він не смикав її за коси, не штовхав у спину, не давав їй підніжку і навряд чи наважився б узяти заради неї жабеня до рота, але й без цих видимих знаків уваги нам було як Божий день ясно, що Віктор Михайлович не може і дня прожити без Галини Іванівни...

Першими помітили це наші дівчата. Помітили та й почали перешіптуватись поміж собою, страшенно горді тим, що вони знають щось, невідоме нам, хлопцям.

Але хіба жінота створена для того, щоб зберігати секрети? Не минуло й дня, як і друга, чоловіча, половина п'ятого «Б» була втаємничена в сердечні справи нашого керівника.

З того дня, як наш клас дізнався про сердечні справи Віктора Михайловича, нас дуже цікавило все, що сталося поміж нашим керівником та Галиною Іванівною.

Потім на безхмарному горизонті стосунків Віктора Михайловича та Галини Іванівни з'явилася третя постать, і весь наш клас аж закипів од благородних ревностей.

Цією постаттю став один із аристократів нашого села, визнаний ватажок паруботи машиніст паровоза Федір Бурлака. Та не просто собі машиніст, а уславлений рекордсмен, фото якого друкувалося навіть у районній газеті. Ми на власні очі бачили ту газету і портрет Бурлаки на першій сторінці, так що тут не було вже жодних підробок.

Дізнавшись, що у Віктора Михайловича появилася такий грізний суперник, ми не на жарт стривожились. Та й де ж не тривожитись, коли ніхто у нашому селі не мав таких блискучих, із рипом, чобіт, такого синюшого галіфе¹, таких червоних сорочок із справжнього оксамиту, що аж очі вбирали, виглядаючи з-під чорного, теж нового-новісінького піджака! А коли додати ще й кепку із наймоднішим купим козирком, ще й з гудзиком зверху, та високий зріст, та широкі дужі плечі, то не диво, що не було в нашому селі дівчини, яка потай не зітхала б за ним!

Віктор Михайлович не міг похвастатись ні модною кепкою, ні оксамитовою сорочкою, ні отакими блискучими, як чорні дзеркала, чобітьми із рипом.

Тож зрозуміла зажура, яка оповила увесь п'ятий «Б», коли ми дізналися, що Федір Бурлака став упадати за Галиною Іванівною.

Кожен день приносив нам усе тривожніші вісті:

— Учора вони проводжали Галину Іванівну вдвох...

— Федько хвастася хлопцям, що він одшиє Віктора Михайловича...

— Галина Іванівна, коли прощалася, Віктору Михайловичу тільки тицьнула долоню, а Федькові всю руку подала...

Бідний наш Віктор Михайлович! Він марнів, худ на очах, і щоранку вже не одне — двоє відер води виливав на себе!

Коли ж ми дізналися, що Галина Іванівна, прощаючись, подала Федькові аж дві руки, а Віктор Михайлович узявся за третє відро, наш терпець увірвався. Ми вирішили, що настала пора рятувати нашого вчителя.

— От тільки як? — хвилювались дівчата.

— А це вже наша справа! — відрубали ми.

Не день і не два ламали голову, що маємо робити.

Виручили нас, самі того не відаючи, артисти міського театру, що приїхали в наше село: давали виставу.

¹ Г а л і ф е — штани військового фасону.

Ще заздалегідь по всьому селу розклеїли величезні афіші, в яких повідомлялося, що буде показана п'єса Івана Франка «Украдене щастя» і що квитки можна придбати в крамниці — у крамаря дядька Матвія. Квитки оті були дорогенькі, не по наших дірявих кишенях, і нам лишалося тільки спостерігати, як дядько Матвій одриває довгі смужки паперу з друкованими літерами, що повідомляли, яка саме буде вистава і коли вона розпочнеться. Врешті діждались, коли до крамниці зайшов і Віктор Михайлович.

— Купив... Два купив... Для себе і Галини Іванівни...

А згодом були приголомшені ще однією вістю:

— Федір Бурлака теж два квитки взяв!

Отут ми й зрозуміли, що суперники один одному кинули свої рукавички. Що від того, чий квиток візьме Галина Іванівна, залежить подальша доля нашого класного керівника.

Після уроків ми, хлопці п'ятого «Б», зібрались на таємну нараду. Ми вже знали, що нам робити, лишилося тільки уточнити деякі деталі.

— У кого сидить квочка на яйцях? — запитав Ванько. Майже всі підняли руки.

— Щоб кожен приніс по бовтуну!

Того вечора по всьому селу кричали квочки. Потім кричали матері, допитуючись, яка це бісова личина лазила по яйцях, що потовкла половину. А другого дня, перед уроками, ми знову зійшлися за школою в бузині. Хлопці — хто з-за пазухи, а хто з кишені — почали діставати бовтуни.

— Сімнадцять,— сказав Ванько задоволено.— Досить... Хай мені тепер голову відірвуть, якщо Галина Іванівна хоч підступиться до нього!

В суботу, ще не зайшлося й на вечір, ми засіли за тинами по обидва боки вузьенької вулиці: так боялися прогавити Федька. Сиділи довго, і вже почали побоюватись, що Бурлака пішов іншою вулицею, як Ванько, що стояв у дозорі, махнув кашкетом і побіг у наш бік, згинаючись:

— Іде!

Ми поприлипали до тину. Вулицею, порипуючи начищеними чобітьми, наближався Федір Бурлака: синє галіфе, червона сорочка, чорний піджак ще й ріжечок білої хустки, що вигляда з нагрудної кишені. На голові ж — наймодніший кашкет із коротким козирком та гудзиком.

Ось він уже за п'ять кроків од мене... за три... Де ж Ванько? Чого не подає команди?

— Вогонь! — лунає відчайдушний крик Ванька. Федір повернувся на той голос і дістав бовтуном прямо межі очі. І не встиг піднести руку, як злива бовтунів полетіла в нього: у спи-

ну, груди, у голову — за якусь мить він перетворився на смердючий розчавлений бовтун.

Ми не стали чекати, поки Федір продере свої очі, — чимдуж побігли до клубу.

Там уже стояв Віктор Михайлович. Схудлий, змарнілий, але такий нам дорогий, що ми пішли б за ним у вогонь і у воду. Тримав у руці два квитки, виглядав Галину Іванівну.

Як нам хотілося підбігти до нього й сказати, щоб він не тривожився! Що його супротивникові зараз не до вистави, не до Галини Іванівни.

— Іде!

Віктор Михайлович теж побачив Галину Іванівну. Зраділо замахав до неї квитками, наче перепустками до раю, поспішив їй назустріч.

Вони про щось розмовляли, і Галина Іванівна раз по раз поглядала туди, звідки мав появитися Федір Бурлака.

Потім на ганок вибіг розпатланий Гриць — наш завідуючий клубом. Він махнув рукою, домагаючись тиші, закричав:

— Громадяни, котрі мають квитки, прошу заходити! Зараз починається вистава!

Галина Іванівна востаннє глянула в той бік села, де саме одчищався од бовтунів Бурлака, гордо струснула красивим волоссям і подала руку Вікторові Михайловичу...

За місяць вони справляли весілля. І ми там були, мед-пиво пили: по вусах текло, а в рот не попало...

Батьки наші були скупими на ласку, обережними на похвалу. Бувало, поведуть тільки шорсткою долонею по голові або зронять слово-друге, та й усе. Саме життя робило їх такими, важка виснажлива праця коло землі, яка вимагала рук та рук, не гребуючи й нашими, дитячими. Може, тому вони частіше нас лаяли, аніж хвалили, бо зайва похвала тільки псує дитину, а лайка не шпичка — в боку не застряє, в одне вухо влетить, а в друге вилетить, і за одного битого двох небитих дають.

Тож коли б справді десь появився ринок, на якому обмінювали б дітей за оцим прейскурантом¹, — наші батьки могли б стати найбагатшими у світі людьми: за кожного з нас давали б щонайменше по десятку небитих дітей! Хоча: чого вони варті, оті зроду-віку небиті, нелаяні діти?..

Нарешті настає довгожданий день, коли нас відпускають із школи.

¹ П р е й с к у р а н т — довідник цін на різні товари та послуги.

На довгі, безмежно довгі літні канікули!

Коли з раннього ранку до самого смеркання можеш робити все, що тільки тобі заманеться. Ганяти лісом, мандрувати луками, влаштовувати розбійницькі напади на садки та городи, ловити руками по мілких, що пересихають, озерцях карасів і линів, виганяти на пашу колгоспних коней, сидючи верхи на Буланому чи Мушці, і повертатись додому разом із сутінками. Коли дорослі давно вже повечеряли та й сидять на порозі або на колодці, розмовляючи, тихо і втомлено.

— І де тебе цілісінький день носило? — запитає, зовсім не сердячись, мати.

Ти не скажеш нічого — мовчки прошигнеш до хати, де стоїть на столі приготовлене для тебе матусею запашне молоко, де лежить отакений окрасць хліба. І, виголодавшись у тих мандрах, підметеш усе, що на столі, та й поплентаєш сонно до ліжка, весь налитий солодкою втомою.

І як же спиться після того цілоденного бігання! До самого ранку, коли сонце загляне у вікно та й залоскоче твої міцно стулені повіки:

— Гей, просипайся! Проснився, бо побіжу далі без тебе!

І ти підхопишся, і вийдеш надвір, студячи розпапілі вві сні щоки свої об ранкову прохолоду.

Наші літні канікули найтісніше пов'язані з річкою.

Незавидна доля тих дітей, які ростуть далеко від річок або озер. Все живе вийшло з води, і мені здається, що люди, які росли біля світлих веселих річок, не можуть бути злими або похмурими. Вони веселої, доброї вдачі, у них світлі очі і м'яке вилужене волосся. І вони завжди щедрі: на усміх, на щирий душевний порив, на товариство і дружбу.

До нашої річки треба було йти два кілометри луками. Ранньої весни бігали ми до неї дивитись, як скресає крига.

Розлюченою білою чередою сунули крижини, ревіли, налазячи одна на одну, стогнали, ламаючи гострі блискучі роги, а сонце безжально підганяло їх гарячими батогоми.

Коли трапиться велика крижина, то на ній можна й покататись. Тільки треба пильнувати, щоб не винесло на течію або щоб не звалило у воду, бо бувало й таке.

Нам частенько влітало за самовільні ті мандрі, але ми не каялись, тільки дивувалися про себе: невже наші батьки, коли були отакими, як ми, ніколи не плавали в повінь?

Іноді, після особливо сніжної зими, коли весна приходила рання і дружна, повінь заливала наше село. Вода затоплювала хати, з шумом лилася в погребі, у підвали, і люди прямо по вулицях їздили човнами.

Дорослим — горе, нам — радість. Бо хіба не цікаво, замість

того щоб прозаїчно тьопати вулицею, поплавати у великих ночвах або просто на збитих у пліт дошках! Ми гуртувались у цілі флотилії і вирушали на бій — проти сусідньої вулиці. Для тієї морської битви годилося все: цегла, паліччя, глина, череп'я. І не раз вилітали шибки од заблуканої «бомби», і не один з нас летів сторч головою у воду, зіткнувшись із «ворогом». Але яка війна обходилась без жертв та руїн?

Потім, коли спадала вода, наші батьки заходжувались залягоджувати наслідки стихійного лиха. І щоразу селом ходила вперта чутка, що в когось у печі застряв сом. Такий великий, що не міг уже назад і вибратись. І хоч нам жодного разу не вдавалося бути свідками тієї події, ми страшенно пишалися, що наше село незвичайне: соми самі запливають у печі.

Річка наша — чиста й весела, вислана білим, митим-пермитим піском. У ній така прозора вода, що коли стати на високому березі та подивитись униз, то видно всю рибу. Тут ми купємось, вудимо рибу, печеруємо раки, тут смажимося на сонці. Загоряємо так, що під кінець літа тільки очі біліють та зуби, а то — арап арапом¹...

Я найбільше люблю ловити раки. Може, тому, що на рибу треба мати неабияку витримку. Стій цілісінький день із вудочкою, чекай: клюне — не клюне. Для раків не треба ні вудочки, ні гачка, тільки добрі легені та загартовані пучки.

Отже, я збираюсь по раки. Беру відро, і мама наказує:

— Дивися, як загубиш, то й додому не приходи!

Наче я такий дурний, що і справді повернувся б одразу додому, аби посіяв відро!

Крім відра, я беру і брата: носити раки та одяг. Раки я викидатиму на берег, а Сергійко збиратиме та у відро. Він же й пильнуватиме за тим, щоб у відрі була свіжа вода.

— А ти багато раків наловиш? — поспішаючи за мною, цікавиться брат.

— Багато: повне відро.

— Я люблю їсти раки! — каже замріяно брат.

Ще б пак! Покажіть мені такого дивака, що не любить варених раків!

Ось і річка. Цього разу я вийшов не до гирла, а трохи вище, де круті береги. Тут відразу глибоко: по шию, а то й з головою. І при самому дні, попід припідком, подовбані нори. Нори є всякі: широкі й вузькі, мілкі і такі глибокі, що до плеча руку засунеш, а все одно не достанеш дна.

В тих норах ховаються раки. Кажуть, що іноді й гадюки. Страшна річ: засунути руку і замість рака витягти гадюку!

¹ А р а п а р а п о м — негр негром.

Мене поки що доля милувала, Микола ж розказував, що одного разу таки натрапив на зміюку. І добре, що приловчився ухопити за голову, а не за хвіст! Отакенна, товста, як нога, як обкрутилася довкола нього, то мало не задушила!

— І як же ти од неї порятувався? — питали ми настрахано.

Микола чвиркав крізь зуби.

— Я їй голову одкрутив! Кинув на землю уже без голови, а вона все одно лізе за мною... Ледве втік!

Тож я дуже боюся натрапити на гадюку. Бо я більше вірю Миколі, аніж підручникові з зоології, де написано, що гадюка дихає, як і людина, легеньми, отже, не може бути довго під водою. Та й чому я мушу довіряти отим дядькам, що написали підручники? Вони ж не печерували у нашій річці раків! І гадюк напих не бачили...

Роздягаюся, лізу у воду. Намацую ногою нору — попри самому дні. Вдихнувши якомога більше повітря, пірнаю. Сильна течія відразу ж підхоплює мене, зносить, але я встигаю вчепитись за виступ і підтягую своє тіло, що рветься догори, як поплавок, до самого дна.

Ось і нора. А поруч ще одна... ще... Та тут раків та раків!.. Хапаюся за край однієї нори лівою рукою, а праву суну в іншу. І відразу ж натикаюся на щось колюче. Є!

Наставивши гострі клешні, рак відступає вглиб нори, а я мушу накрити його зверху долонею. Якщо вдасться — накрию, то рак вважай що в кишені. Він уже нікуди не дінеться і, головне, не вчепиться у пальці. А якщо не встигну — теж не біда! Рак ухопить клешнею пальця і не відпустить, поки його пожбурить на берег.

Ухопивши рака, прожогом виринаю на поверхню. Хапаю широко розтуленим ротом повітря, а брат, стоячи на березі з відром, нетерпляче питає:

— Є рак?.. Є?..

Висмикую із води рака і, розмахнувшись, жбурляю на берег. Сергійко з вереском біжить за раком, а я знову пірнаю на дно. Так минає півгодини-година... Від довгого перебування у воді шкіра на мені зібралася в гармошку, зуби цокотять як навіжені. Та я ніяк не можу одірватися від карниза¹, всіяного великими і малими печерами: майже у кожній чекає на мене рак!

— Уже піввідра! — гукає до мене Сергійко і, витираючи піт на обличчі, канючить: — Я хочу купатись!

— А раки? — запитую, сердито відпльовуючи воду. — Раки — я за тебе збиратиму?

Сергійко зітхає і покійно плентає за черговим раком.

¹ Карніз — тут: виступ.

Я б таки напечерував повне відро раків, коли б не гадюка.

Попалася вона мені в особливо широкій та глибокій норі. Тільки я послав туди руку, як щось холодне, слизьке ударило мене по пальцях, метнулося вглиб.

Ух!.. Не пам'ятаю, як і вилетів з води. В мене, мабуть, був дуже переляканий вигляд, бо Сергійко кинув відро та — навіткоча! Вискочивши на берег, кидаюся за ним. Мені здається, що гадюка женеться слідом: от-от цапне за п'яти отруйними зубами! Потім, озброївшись кийками, обережно підходимо до річки. Гадюки не видно. Тільки повзають раки, що висипались із відра.

Зібравши раків, ми пішли од того місця подалі. Але й там я вже не наважувався лізти у воду. Мені здавалося, що в кожній норі сидить гадюка.

Сергійко теж роздумав купатись. Він тільки схилився над кручею, де вода була аж чорна від глибини, і почав притоплювати відро, щоб набрати води.

— О!..

Коли я обернувся на оте розгублене «о», Сергійко вже стояв на ногах, а не на колінах, і дивився на воду так, наче вперше її побачив.

— Де відро?! — закричав я розпачливо.

— Там, — показав брат на кручу, задкуючи од мене. — Там... утопилося...

Я кинувся до кручі. Ні відра, ані раків, один Сергійще, якого я зараз лупцюватиму так, що він аж запіниться!..

Зажурені, повертались додому. І хоч не я — брат утопив відро, мені од того не було легше. Мама все одно провину звалить на мене, бо я ж — старший, а старший за все в одвіті. І чому в мене немає ще одного, од мене старшого брата?..



1. Що ви дізналися про вчителів Галину Іванівну та Віктора Михайловича?

2. Чому Толик не любив алгебру? Хто допоміг хлопчикові зрозуміти формули?

3. Яким ви уявляєте класного керівника Віктора Михайловича? Чому діти його дуже любили?

4. Хто першим довідався про нерозділене кохання класного керівника до Галини Іванівни і чому скоро про це знав увесь клас?

5. Складіть словесний портрет машиніста паровоза Федора Бураки.

6. Коли саме однокласники Толика вирішили допомогти своєму улюбленому вчителю завоювати серце коханої? Як вони це зробили?

7. Що казкового ви помітили в описі повені на річці?

8. Близько до тексту перекажіть, як Толик і Сергійко ловили раків і чим ця пригода закінчилася.



1. Прочитайте уривок від слів «*Не знаю також, чому дорослих не чіпали собаки...*» до «*...а бувало, прихопить і шкіру*». Як ви думаєте, чи правильні висновки Толика про «якесь слово»?
2. Яким постає у творі заступник директора школи Павло Степанович? Чи можна про нього сказати, що це справжній педагог, чудовий вихователь і глибокий знавець дитячих душ?
3. Як ви оцінюєте гру в сніжки, у якій разом зі своїми учнями взяв участь класний керівник Віктор Михайлович?
4. Чому однокласникам Толика не сподобалося, що у Віктора Михайловича з'явився суперник? Чому вони вирішили усунути претендента на руку й серце Галини Іванівни?
5. Який епізод вам найбільше запам'ятався в пригоді з раками й чим саме?



1. Чи збігаються ваші враження від літніх канікул із враженнями головного героя повісті «Блакитна дитина»?
2. Порівняйте описи річок у повісті Анатолія Дімарова «Блакитна дитина» й у кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».



- Прочитайте уривок повісті від слів «*Правда, він не смикав її за коси...*» до кінця абзацу й доведіть, що письменник використовує засоби гумористичного зображення.

Авторський відступ

Німецький митець Йоганн Фрідріх Шиллер писав, що автор художнього тексту ховається за своїм твором, як Бог за створеним ним Всесвітом, і тому читач, хоч і не бачить, але постійно відчуває незримую присутність письменника. Проте бувають випадки, коли на окремих сторінках твору автор вступає у пряму мову з читачем. Такий одноразовий контакт автора з читачами добре простежується в повістях Григора Тютюнника «Климко» та Анатолія Дімарова «Блакитна дитина».

Коли маленький Климко мандрує окупованою територією, наражаючись на небезпеку, хлопчина постійно думає про свою першу вчительку й товариша дитинства Зульфата. Письменник усвідомлює, що за долю головного героя також хвилюється багато людей, але зобразити це в художньому творі дуже складно, адже треба вводити ще одну сюжетну лінію. Щоб не перевантажувати сюжет повісті, Григор Тютюнник вдається до авторського відступу, в якому коротко інформує читачів про те, що переживають у цей час Наталя Миколаївна й Зульфат.



Авторський відступ — позасюжетний елемент, необов'язкова складова частина композиції твору, якою автор перериває розгортання сюжету й коментує якусь подію чи явище.

Авторський відступ належить до позасюжетних елементів, тому письменники завжди виокремлюють такі частини твору. Григор Тютюнник бере весь авторський відступ у дужки:


«(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить на переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом з ним виходить на переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьоокий.


Але його немає...

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть)».

У повісті «Блакитна дитина» Анатолій Дімаров виділяє авторський відступ трьома зірочками. У ньому письменник веде мову від імені дітей свого покоління, які в зрілому віці прекрасно усвідомлюють, як тяжко жилося їхнім батькам, котрі навіть в умовах злиднів і неспокою в державі були найкращими вихователями у світі.

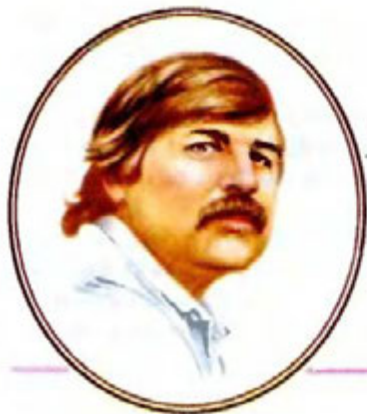
Вдалі авторські відступи посилюють вплив художнього тексту на читача, допомагають кращому розкриттю ідеї твору.

- 
1. Як ви розумієте думку німецького письменника Йоганна Фрідріха Шиллера, подану на початку статті «Авторський відступ»?
 2. Що таке авторський відступ і для чого він служить у художньому творі?
 3. Проаналізуйте роль авторського відступу в повісті Григора Тютюнника «Климко».
 4. Прочитайте уривок із повісті «Блакитна дитина» від слів «Батьки наші були скупими на ласку...» до слів «Хоча: чого вони варті, оті зроду-віку небиті, нелаяні діти?..» Доведіть, що цей уривок із твору є авторським відступом.

 **Йоганн Фрідріх Шиллер** (1759—1805) — великий німецький поет і драматург, автор балад «Горець», «Пісня про дзвін», трагедії «Марія Стюарт¹», героїчної драми «Вільгельм Телль²».

¹ **Марія Стюарт** — шотландська королева, яка правила в 1560—1567 роках.

² **Вільгельм Телль** — за німецькими легендами, народний месник, оборонець скривджених.



Василь Голобородько (1945)



Василь Іванович Голобородько народився 7 квітня 1945 року в шахтарському селі Адріанополі Перевальського району Луганської області. Батьки працювали в колгоспі, а дід та бабуся майбутнього поета під час колективізації були розкуркулені й вислані до Сибіру.

Після війни село відновлювало свою генетичну пам'ять у звичаях і обрядах. Спостережливий Василько найбільшу насолоду отримував від споглядання весіль: *«Яка то радість для очей — стояти десь при дорозі і дивитися, як вулицею проходить весільний натовп! Люди у святковому одязі ніби знайомі, але і якісь інакші, так їх неспізнанно перетворив і одяг святковий, і настрій весільний. Попереду весільної процесії парубок із гільцем, що має кольоровими стрічками та дзвониками видзвонює, а за ним: молода і молодий. Які ж вони гарні, ніби з пісні якоїсь вийшли!»*


Василь Голобородько навчався українською мовою в семирічці у рідному селі. Середню освіту він здобував у російськомовних школах: спочатку в шахтарському селищі за сім кілометрів від дому, згодом — у Лисичанській школі-інтернаті. При районній газеті в Лисичанську діяло літературне об'єднання, засідання якого Василь активно відвідував. Тож перша його публікація з'явилася на сторінках лисичанської газети. Згодом були добірки в луганських та київських газетах, журналі «Дніпро», збірниках поезій.

Після закінчення школи Василь рік працював шахтарем і готувався до вступу в Київський університет імені Тараса Шевченка. У цей час у Спільці письменників України відбулося обговорення творів кількох молодих авторів, серед яких був Василь Голобородько. Юнака помітив і виокремив як дуже обдарованого початківця Андрій Малишко, який головував на засіданні. До Київського університету Василь Голобородько

вступив у 1964 році. Прийшов у вищий навчальний заклад з кількома зошитами власних записів фольклорних текстів, які збирав з п'ятнадцяти років.

Під час навчання в університеті молодий поет опублікував кілька добірок віршів у різних виданнях, підготував рукопис першої поетичної збірки, до якої Іван Дзюба написав блискучу вступну статтю «У дивосвіті рідної хати».

Перебуваючи під враженнями від фільму «Тіні забутих предків» за мотивами повісті *Михайла Коцюбинського* й від яскравої особистості кінорежисера *Сергія Параджанова*, Василь Голобородько не приховував свого захоплення режисурою кумира, сам мріяв стати режисером.

 **Сергій Параджанов** (1924—1990) — видатний кінорежисер. Вірменин за національністю, він, сповідуючи високі мистецькі принципи, прославив український кінематограф. Найвищим досягненням майстра вважають кінокартину «Тіні забутих предків», зняту за однойменною повістю Михайла Коцюбинського.

Коли Володимир Денисенко в театральному інституті набрав режисерську групу й у ній не виявилось жодного студента, котрий бездоганно володів би українською мовою, Параджанов порекомендував узяти Голобородька. Здавалося, тепер мрія юнака здійсниться. Але вже через місяць виявилось, що режисерів готували за прискореною методикою, що не мала на меті розвитку творчих задатків, тож Василь втратив бажання тут вчитися. Тим часом повернення до Київського університету для Голобородька вже виявилось неможливим: під час літніх канікул він не взяв участі у студентському трудовому загоні, тож із цієї причини у 1965 році юнака відрахували без жодних зволікань.

Наступного року поетові вдалося продовжити навчання в Донецькому університеті, звідки у 1967 році його відрахували за наказом ректора з формулюванням: «за дії, не сумісні зі званням *радянського студента*». Ці «дії» полягали в тому, що Василь Голобородько поширював у Донецькому університеті працю *Івана Дзюби* «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку тогочасна влада вважала націоналістичною та антирадянською.

Перша поетична збірка Голобородька, видання якої кілька разів переносили з року на рік у видавництві «Молодь», так і не з'явилася друком. Так розпочалися двадцять років замовчування й офіційного невизнання митця на Батьківщині. За таких обставин поет ще глибше усвідомив, що винищення цвіту української інтелігенції репресивною системою не припинилося після смерті Сталіна:

...Кулі, що їх випустив кат,
приставляючи нагана до потилиці
засудженим у 34-му році,

натискаючи — аж палець німів —
на курок цілодобово,
летять ще й досі
і влучають нам у обличчя.

У 1970 році в США видавництво «Смолоскип» оприлюднило збірку віршів Василя Голобородька «Летюче віконце». У 1984 році в Белграді вийшла друком книга антології світової поезії XX століття, у назві якої Василю Івановичу відведено особливе місце: «Від бенгальця Рабіндраната Тагора¹ до українця Василя Голобородька». І лише в 1988 році в Україні побачила світ збірка поезій «Зелен день», відзначена згодом премією імені Василя Симоненка. Після виходу цієї книжки Голобородька прийняли до Спілки письменників України.

У 1990 році вийшла друком збірка «Ікар на метеликових крилах», а через два роки — «Калина об Різдві». За ці збірки 1994 року Василь Голобородько був удостоєний Національної премії імені Тараса Шевченка. До речі, диплом про вищу освіту поет здобув лише в 2001 році, закінчивши Луганський педагогічний університет.

Поезії Голобородька написані верлібром, тобто вільним віршем, який не сковує митця римами й віршовим розміром.

✧ З кожного вірша на тебе спокійно дивиться поет. Стоїть і дивиться. А з-за його плеча, зіпершись підборіддям на його плече, виглядає його світ. І все. Більш нічого. Світ, поет і його слово... От тобі й верлібр! У Голобородька верлібр лише «зверху». Насправді ж — це органічна йому, його природна поетична стихія, висловлена в такий спосіб (*Микола Вінграновський*).

✧ Пригадується, колись, у 60-і, думалося: чи наївність і «дитинність» Василю, природні для вісімнадцяти—двадцятирічного юнака, не стануть удаваними й солодкавими, коли прийде зрілий вік? І от нові вірші показали, що цього не сталося. Поет зберіг колишню свіжість і наївність (як безпосередність переживання, як чистоту душі), зберіг «дитинність» (як глибину вразливості та легкість уяви), але поєднав їх із змужнілістю, — хоч вона в нього, як і раніше, не публіцистична, а явлена саме в неповторному поетичному переживанні суспільних явищ, сторінок національної історії (*Іван Дзюба*).

У 1999 році побачила світ книга «Слова у вишиваних сорочках», у якій особливо привертає увагу розділ «Українські птахи в українському красвиді». Назва розділу промовиста,

¹ Рабіндранат Тагор (1861—1941) — великий індійський письменник і філософ, писав бенгальською мовою.

автор через сприймання ним птахів зумів виразити значно більше, ніж сказано словами. «Процес народження вірша схований від мене, я не знаю, чому зупиняюся душею саме на цих виразах. Крик птаха в природі і стан закоханості людини не мають нічого спільного, але в мові позначені одним виразом. Я схотів написати вірша, щоб виправдати якраз *оте* переносне його значення», — зізнається Василь Голобородько. Заголовок цього розділу поетичної збірки дав назву цікавій книзі «Українські птахи в українському краєвиді», виданій 2002 року. Назву циклу й однойменну назву своєї книжки автор пояснює так: «Побачивши якось птаха, про якого не знаємо навіть назви, ми тільки одне зауважуємо, на рівні безпосереднього спостереження, притаманного не лише людям: це — птах, але знаючи усе багатство назв птаха, загадку про нього, прислів'я і приказки, повір'я і прикмети, заклички і замовляння, пов'язані з птахом, ми привносимо все це птахові, олюднюємо його, а, бачачи птаха в краєвиді, тим самим олюднюємо і дикий, порожній без людської присутності краєвид». 2004 року з'явилася друком книжка з іронічною назвою «Дохла кішка», 2005 — збірки віршів «Ми йдемо», «Летюче віконце».

Громадянська позиція Василя Голобородька — це позиція людини, якій боляче й гірко за свій народ, за досі приспану віками бездержавності його національну свідомість, за межовий стан, коли зникнення України з карти землі так само ймовірне, як і її відродження й процвітання.

Багато віршів поета в різний час перекладено іноземними мовами: польською, французькою, англійською, німецькою, португальською, іспанською, шведською та іншими. Нині Голобородько мешкає в Луганську, готує до видання нові поетичні книги, досліджує український фольклор, зокрема казки.



1. Що ви довідалися про дитячі роки Василя Голобородька? Який епізод із його дитинства вам найбільше запам'ятався й чому саме?
2. Де Василь Голобородько почав здобувати вищу освіту? Коли йому вдалося одержати диплом?
3. Як називалася перша книжка поета? Коли вона була створена?
4. Хто такий Сергій Параджанов? Чому не справдилися надії Голобородька стати режисером?
5. Перелічіть поетичні книги Василя Голобородька і поясніть назву збірки «Українські птахи в українському краєвиді», використовуючи авторське трактування.



1. Як русифікація шахтарського краю відбилася на житті Василя Голобородька?
2. Як провідні українські письменники Микола Вінграновський та Іван Дзюба відгукнулися про творчість Голобородька? Що саме вони поцінювали найвище?

3. З якої причини Голобородько не міг видавати свої поетичні книги в Україні? У чому полягала його громадянська позиція?

НАША МОВА

кожне слово нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісенними словами
з побратимами
у товаристві розмовляємо

кожне слово нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо



1. Визначте тему поезії «Наша мова».
2. Чому для пояснення цінності мови автор вживає такі слова, як Пісня й Літопис, ще й пише їх із великої літери?
3. Як ви розумієте таку думку поета:

тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо?

4. З'ясуйте зміст того художнього засобу вірша, який вам найбільше сподобався.
5. Чому розвиток української мови дуже важливий у наш час?

Вільний вірш

Поезія Василя Голобородька «Наша мова» суттєво відрізняється від віршів, які ви читали раніше, адже в ній немає рим, кількість складів у рядках різна, не збігається кількість рядків у строфах. Такі вірші називають вільними.



Вільний вірш (верлібр) — це вірш, у якому зберігається віршований ритм, але рядки можуть мати різну довжину, а рими і поділ на строфи не є обов'язковими.

На перший погляд здається, що вільні вірші писати набагато легше, ніж римовані. Насправді вільний вірш вимагає значної уваги поета до художніх засобів, уміння чітко й неординарно виражати свої думки. Автор верлібрів мусить бути від природи щедро обдарованим образним мисленням, мати багатий словниковий запас, чуття мови. Усе це властиво Василю Голобородьку, який у сучасній українській літературі є визнаним майстром вільного вірша.



1. Якими особливостями відзначається вільний вірш? Як ще називають такі поезії?

2. *Микола Вінграновський* про деяких поетів писав: «Мені здається, що верлібром пишуть ті, хто не вміє писати, кому писати взагалі протипоказано. Жіну́чи погонні метри слів, залякуючи редакторів і читачів сумнівною образністю і претензією на оригінальність, ця масова культура верлібристів жалюгідна у своїй основі: вона не чує слова. А слово, як і люди, як і все на світі, шукає собі пари, тобто — співзвучності, тобто — гармонії... Цей безкінечний верлібровий вал іде від поетичного безсилля і бідності». Зіставте цю думку Вінграновського з його ж оцінкою верлібрів Голобородька, подану в біографії, і зробіть висновки.

МИ ЙДЕМО

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів —
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковичною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотоверхими церквами.

Ми гордо йдемо шляхами України:
ви, які виглядаєте у вікна, як сусіди,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих,
ви, які визираєте з-за рогу, як вороги,
щоб подивитися на нас, гордо йдучих, —
ви всі бачите, як ми гордо
йдемо дорогами України.

Ми йдемо
не вимагати від вас доказів нашої прихильності
до руху,
не вимагайте пояснень причин, що привели нас
у рух.

Марна ваша справа — виставляти проти нашої ходи
контраргументи,
що ви їх здобуваєте із мертвих джерел,
намагаючись зупинити нашу ходу,
марна ваша справа — ми йдемо.

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками
рушниками,
і радість сяє в наших очах.



1. Які ваші враження від цієї поезії Василя Голобородька?
2. Кого має на увазі автор, вживаючи займенник «ми»?
3. Які рядки поезії вам найбільше сподобалися й чому?



1. Прочитайте рядки, в яких йдеться про друзів і ворогів нашого народу та їхню реакцію на триумфальний хід українців. Як ставиться автор до описаних подій?
2. Проаналізуйте останню строфу. Визначте головну думку вірша.



Порівняйте вірші Василя Голобородька «Ми йдемо» й поезію Василя Симоненка «Перехожий». Що спільного в цих текстах?



Прочитайте в літературознавчому словничку визначення термінів *анафора* та *символ*. Знайдіть ці художні засоби в поезії «Ми йдемо» і випишіть у зошити.

З ДИТИНСТВА: ДОЩ

Я уплетений весь до нитки
у зелене волосся дощу,
уплетена дорога, що веде до батьківської хати,
уплетена хата, що видніється на горі,
як зелений птах,
уплетене дерево, що, притихле, стоїть над дорогою,
уплетена річка, наче блакитна стрічка
в дівочу косу,
уплетена череда корів, що спочивають
на тирлі.

А хмара плете і плете
зелене волосся дощу,
холодне волосся дощу.

Але усім тепло,
усі знають — дощ перестане,
і хто напасеться,
хто набігається,
хто нахитається,
хто насидиться на горі,
хто належиться,
а хто прийде додому
у хату, наповнену теплом, як гніздо.



1. Опишіть картину, яка виникла у вашій уяві, коли ви читали цей вірш.
2. Який з образів поезії «З дитинства: дощ» вам найбільше сподобався й чому?



За допомогою яких художніх засобів письменник досягає того, що читацька уява малює на диво точну й реально зриму картину літнього дощу?



Розгляньте ілюстрацію до вірша на с. 323. Які особливості поезії Василя Голобородька художник передав мовою фарб?

БІЛА ЛЕЛЕКА: ПТАХ, ЯКИЙ МАЄ ЧОРНИЙ ЗНАК НА БІЛОМУ

(Фрагменти)

I

Лелеко, біла лелеко,
ти твориш загадку про саму себе,
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, хто є білим птахом із чорним знаком на білому, —
ти — білий птах,
ти — увесь білий птах
і лише кінці твоїх крил чорного кольору, але
ми, називаючи тебе, не погоджуємося із тим,
що кінці твоїх крил чорного кольору, тому
ми, називаючи тебе, переносимо чорний колір
подалі із твого тулуба, але неможливо
чорний колір зовсім змити із тебе, як водою,
словом, яким ми тебе називаємо, тому
ми, називаючи тебе, переносимо чорний колір
аж на твоє озаддя, ніби
твоє озаддя — гуз — чорне не лише тоді, коли
ти сидиш на гнізді, згорнувши крила, ніби
твоє озаддя — гуз — чорне не лише тоді, коли
ти ходиш у лузі, згорнувши крила,
але й тоді, коли
ти летиш над селом до гнізда, розпростерши крила,
але й тоді, коли
ти летиш над селом до річки, розпростерши крила,
ти — *чорногуз*,
а відгадкою такої загадки
ти — сама уся;
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, хто їсть жаб,
ти — *жабоїд*,
а відгадкою такої загадки
ти — сама уся;
ти, біла лелеко, іще так багато маєш різних імен, щоб
тебе називати, ніби в кожному селі в Україні, де
ти живеш у парі зі своїм лелечичем
та виводиш діток своїх, лелеченяток,
люди хочуть називати вас окремим ім'ям,
ніби в кожному селі в Україні, де



П. Волик. За обрій

ти живеш у парі зі своїм лелечичем
та виводиш діток своїх, лелеченяток,
люди хочуть окремим ім'ям виділити
кожну із вас з-поміж інших лелек,
які живуть в інших селах по всій Україні,
як знайомих собі людей:
подекуди тебе, біла птахо, називають німецьким ім'ям,
ти — і *áстер*, і *gáстір*, і *gáрист*, і *gáйстер*, і *ráйстер*,
а можливо,
ти — загадки про саму себе, в яких
загадки відомі — це слова, якими ми тебе називасмо,
відгадки відомі — це ти сама уся,
але невідома нам сьогодні ознака,
на підставі якої створені ці загадки-слова,
ці загадки — твої ніби німецькі імена;
подекуди тебе, біла птахо, називають турецьким ім'ям,
ти — *лелéка*...

...Ти — загадки про саму себе, в яких
загадки відомі — це слова, якими ми тебе називасмо,
відгадки відомі — це ти сама уся,
але невідома нам сьогодні ознака,
на підставі якої створені ці загадки-слова,
ці загадки — твої ніби угорські імена;
подекуди тебе, біла птахо, називають ім'ям,
що нагадує польське ім'я:

ти — і баца́н, і боцо́к, і бо́чок, і боца́н, і бо́цун,
і боцо́н, і бо́цюра, і боця́н, і боцьо́к, і боча́н,
ти — і бу́зок, і бу́зян, і бу́зько,
і бузько́, і бу́зьок, і бузьо́к,
ти — і бу́сань, і бу́сев, і бу́сел, і бу́сель, і бу́сень,
і бу́сик, і бу́сил, і бу́силь, і бу́сіль, і бу́сля,
і бу́сок, і бу́сол, і бу́ська, і бу́сько,
і бу́сько́, і бу́сьок, і бу́сьо́к, і бу́сьо́л,
ти — і бу́цел, і бу́циль, і бу́цоль, і буча́к,
ти — і бу́шель, і бу́шла, і бу́шля...

...А деякі з вас, біла птахо, ні в сусідньому селі
по тій дорозі, де ти летиш, не сідаєш,
ні в нашому селі,
куди ми тебе так запрошували, не сідаєш,
а летиш далі, на третє село,
де тебе теж приманюють діти,
махують тобі руками й кричать:
«Лелеко, лелеко-татку,
збудуй у нас добру хатку
та виведи діток!» — а
ти чи сідаєш там, чи летиш іще далі,
де тебе теж приманюють діти,
махують руками й кричать:
«Лелеко, лелеко-татку,
зроби у нас добру хатку!» — а
ти чи сідаєш там, чи летиш іще, іще далі,
де тебе теж приманюють діти,
махують руками й кричать:
«Лелеко, лелеко-дядьку,
зроби мені хатку
і ставок, і млинок,
і цибулі грядку!»

...Ти чи сідаєш там, чи летиш іще, іще, іще, іще далі,
бо ж по всій Україні тебе чекають діти,
бо ж по всій Україні тебе хочуть приманити діти,
бо ж по всій Україні тобі хочуть діти махати руками
й запрошувати селитися у їхньому селі,
тільки у них на подвір'ї,
бо ж по всій Україні тебе чекають діти,
бо ж по всій Україні тебе приманюють діти...

...Лелеко, біла лелеко,
ти так близьенько біля нас, людей, мостиш своє гніздо:
на хаті, на клуні, на дереві, що росте на подвір'ї,

ти не ховаєш від нас, людей, свого гнізда у лісі,
ти довіряєш нам, людям, як більше ніхто із птахів,
ти довіряєш нам, людям, та іще ластівка,
ти так близенько від нас, людей, літаєш над хатами,
ти так близенько від нас, людей, ходиш на сіножаті,
що нам хочеться порозмовляти з тобою, як із людиною,
тому ми, побачивши тебе,
як ти літаєш, сидиш чи ходиш поблизу,
звертаємося до тебе, називаючи тебе людським ім'ям,
наче до сільського дядька, доброго сусіда:
«Антоне, Антоне, коли тепло встановиться?» —
питають тебе жінки, які збираються городину садити,
«Грицьку, Грицьку, принеси води!» —
благають тебе спрагли косарі на сіножаті у лузі,
«Іване, Іване, скажи, чи ще довго пасти череду?» —
допитуються у тебе пастушки,
знудьговані довгим літнім днем, —
так тебе, біла птахо, називають,
ніби мало у тебе своїх, лелечачих, імен,
іще й людськими іменами.

II

...Лелеко, біла лелеко,
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, хто є білим птахом із чорним знаком на білому,
та, хто є білим птахом,
та, хто є уся білим птахом
і лише кінці крил чорного кольору,
та, хто буває у пошуках поживи у лузі,
ти твориш загадку про молоко за ознакою:
те, що є білим, —
пастушки, які пасуть череду в лузі, бачать тебе, як
ти ходиш у лузі,
вони звертаються до тебе, біла лелеко,
голосно вигукуючи замовляння, щоб
ти здала почула:
«Бузьок-чапля — молока крапля,
і в горнець, і в скопець,
а сам бузьок молодець»;
як ти, біла лелеко, є білим птахом,
щоб так і в наших корів прибувало
біле молоко по краплі,
а відгадкою такої загадки-замовляння є
те, що у лузі пастушки пасуть корів,
у яких від соковитої трави прибуває молоко...

...Ми творимо загадку про людину і кажемо:
 «Виграв бузька на костелі¹», —
 відгадкою такої загадки-приказки є не ти сама уся,
 а котрась людина, яка, граючи в якусь азартну гру,
 нічого не виграла, а до того ще й програлася,
 виграш тієї людини, яка програлася, за цією ознакою
 уподібнюється тобі, біла лелеко,
 виграш поводить себе не як річ, а як ти, біла лелеко,
 але ж річ не може бути тобою, тому
 той, хто чує таку приказку, усміхається;
 ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
 та, хто відлітає у далекий край-вирай восени,
 та, хто відлітає після Спаса, 19 серпня,
 а відгадкою такої загадки
 ти — сама уся,
 прикладаючи цю твою ознаку до котроїсь людини,
 ми творимо загадку про людину і кажемо:
 «Світ так тепер змінився, що ми, старі,
 як тії бузьки по Спасі, ходимо по ньому, —
 ніби він не наш, а ми не його», —
 відгадкою такої загадки-порівняння є не ти сама уся,
 а людина, що почуває себе старою,
 а через те чужою у цьому світі,
 подібно до тебе, біла лелеко,
 що ходиш у полі після Спаса,
 на днях збираючись відлітати
 у далекий край-вирай...

...Існує серед українців іще одна загадка-легенда про твоє походження, біла лелеко: ніби - коли - Бог - пересвідчився - що - гадюки - вужі - й - усі - отруйні - комахи - завдають - надто - багато - шкоди - людям - то - зібрав - їх - усіх - в - один - лантук - і - доручив - якомусь - чоловікові - кинути - в - море - візьми - ось - цей - мішок - каже - Бог - чоловікові - віднеси - його - на - море - й - кинь - у - воду - але - коли - нестимеш - не розв'язуй - і - не - заглядай - у - мішок - неси - собі - так - щоб - і - не - знав - зовсім - що - там - є - йде - собі - той - чоловік - з - мішком - до - моря - і - так - йому - кортить - його - розв'язати - як - же - це - отак - несучи - на - собі - та - щоб - я - й - не - знав - навіть - що - несучи - чого - справді - боятися - загляну - розв'язав - мішок - а - гади - так - і - поповзли - так - і - поповзли - з - нього - Бог - і - каже - тому - чоловікові - не - схотів - мене - послухатися - випустив - гадів - по - всіх - усюдах - іди - тепер - сам - їх - збирай - і - став - той - чоловік - з - того - часу — лелекою...

¹ Костел — римо-католицький храм.

...Лелеко, біла лелеко,
ми для тебе на Благовіщення, 7 квітня,
випікаємо тістечка:
головоту — тістечко із зображенням тебе,
тістечко із зображенням твоєї ноги,
борону — тістечко у вигляді борони,
серп — тістечко у вигляді серпа —
діти показують ці священі хлібці і примовляють:
«Лелеко, біла лелеко,
на тобі головоту — дай мені жита копу,
на тобі борону — дай мені жита сторону,
на тобі серпа — дай мені жита снопа!» —
діти є загадкою початку за ознакою:
ті, хто тільки починає жити,
день Благовіщення є загадкою початку за ознакою:
день, коли було оповіщено про непорочне зачаття...

...Те, що для нас, дорослих, загадка,
те для малих дітей правда:
батьки, які чекали народження дитини,
казали просити тебе, біла лелеко,
щоб ти принесла їм дитину, сестричку:
«Лелеко, біла лелеко-бузьку,
принеси нам Маруську,
та гарненьку, та пухкеньку,
не крикливу — спокійненьку!»,
коли ж народиться дитина,
то старші братики й сестрички
розпитують у батьків, де вони взяли дитину,
а ті їм відповідають, що це
ти, біла лелеко, принесла,
про що вони й просили тебе...

...Не можна розоряти твого, біла лелеко, гнізда,
не можна видирати твоїх, біла лелеко, яєць,
не можна видирати твоїх, біла лелеко, лелеченят,
не можна займати тебе, біла лелеко, саму
і твого лелечича,
не можна убивати тебе, біла лелеко, саму
і твого лелечича, і твоїх лелеченят,
не можна навіть лазити до твого, біла лелеко, гнізда,
не можна навіть брати у руки
твоїх, біла лелеко, яєць,
не можна навіть брати у руки
твоїх, біла лелеко, лелеченят,
не можна навіть вилякувати

тебе, біла лелеко, з гнізда,
не можна навіть подовгу задивлятися
на тебе, біла лелеко, як ти сидиш у своєму гнізді! —
бо ти, біла лелеко, є птахом,
на якого ми замовляли майбутній урожай
навесні, у день Благовіщення, 7 квітня...
...як хтось розорить твоє, біла лелеко, гніздо,
яке ми загадуємо хатою,
так і ти, біла лелеко, за це знищиш нашу хату,
як хтось забере із твого, біла лелеко, гнізда
твої яйця, зробить твоє гніздо порожнім,
як хтось забере із твого, біла лелеко, гнізда
твоїх пташенят, зробить твоє гніздо порожнім,
так і ти, біла лелеко, за це
зробиш нашу хату пустою,
як хтось тебе, біла лелеко,
і твого лелечича займатиме,
так і ти, біла лелеко, поробиш так,
що той двір не минатимуть усілякі хвороби і напасті,
як хтось тебе, біла лелеко, чи твого лелечича,
чи твоїх лелеченят уб'є,
так і ти, біла лелеко, поробиш так,
щоб у тому дворі всі вимерли, —
бо ж ми на тебе, біла лелеко,
замовляли майбутній урожай
навесні, у день Благовіщення, 7 квітня:
щоб, як ти, біла лелеко, яка розпочинаєш жити у нас —
у нашому селі, на нашому подвір'ї, —
безпечно дожила до самої осені:
нанесла яєць, вивела лелеченят, вигодувала їх,
щоб так і наша засіяна житом нива розвивалася:
від початку, посередині і аж до кінця, до самих жнив,
бо як буде хліб —
то і наша хата стоятиме,
бо як буде хліб —
то і наша хата повнитиметься дитячими голосами,
бо як буде хліб —
то і нашу хату минатимуть усілякі хвороби і напасті,
бо як буде хліб —
то і всі у нашій хаті довго житимуть;
що для нас, дорослих, загадка,
те для дітей — правда...



1. Прочитайте першу частину вірша. Що нового про лелек ви дізналися?

2. Чому діти привітно зустрічають лелек, коли птахи повертаються з вірію в рідний край? Як запрошують їх селитися?

3. Які птахи летять у вирій разом із лелеками? Чи важко лелекам нести їх на спинах? Чи ускладнює це переліт?
4. Як звертаються до лелеки пастушки, щоб корови давали більше молока?
5. Яку легенду про перетворення людини на лелеку переповідає поет у другій частині свого вірша?
6. Чому не можна нищити лелечих гнізд, убивати дорослих птахів та їх пташенят? А як про це сказано у вірші в дусі народних вірувань?
7. Які тістечка випікають своїм дітям матері до свята Благовіщення і які замовляння проказують діти перед тим, як поласувати цим домашнім печивом?



1. Василь Голобородько виводить окремі назви білої лелеки від слів з інших мов. Які це назви і з яких мов запозичені?
2. Як називають лелек у вашій місцевості? Яка із синонімічних назв цього птаха вам найбільше подобається й чому саме?
3. Поет підкреслює, що в народі в окремих випадках лелеку величають ще й людськими іменами. Які це імена й коли саме так звертаються до лелеки?
4. Як пояснює автор причетність лелек до народження дітей?
5. Як ви розумієте два останні рядки вірша?



Порівняйте відомості про потерчат із раніше прочитаної вами казки Василя Короліва-Старого «Потерчата» і відомості про них із вірша Василя Голобородька. Що спільного, а що відмінного в цих трактуваннях?



Доведіть, що вислів «Виграв бузька на костелі» — прислів'я.



Прочитайте уривок з оповідання Валентина Чемериса «Аравійська пустеля» і порівняйте інформацію про лелек, яку ви почерпнули з цього твору і з вірша Василя Голобородька.

Лелека в Україні вважається тотемним (святим) птахом. У багатьох українських народних легендах йдеться про те, що лелека колись був людиною, але за певний непослух Бог покарав його і перетворив на птаха. Як свідчить історія, ставлення до птахів у багатьох народів дуже шанобливе. Наприклад, голуб є символом миру, пелікан — самопожертви батьків заради дітей. У японців журавель вважається символом життя, тому паперових журавликів роблять люди, які дуже хочуть видужати.

Птахи є на гербах багатьох міст і держав. Птахам навіть збудовано пам'ятники: в Америці (Бостон) — горобцям, що врятували поля від шкідників, в Австрії (Клостернейбург) — чайкам, які знищили полчища саранчі, у Варшаві й у Парижі — голубам, що під час війни були єдиним поштовим зв'язком, в Англії — голубці, яка доставила координати з підводного човна, що зазнав пошкоджень і не міг піднятися на поверхню, у Німеччині — журавлям і півню, у Японії — лебедям.

Деякі птахи внесені до Книги рекордів Гіннеса. Наприклад, кубинська колібрі-бджола, яка має довжину тіла тільки



К. Білокур. Щастя («Чорногузи дитину принесли»)

57 мм; лебеді-крикуни, які злетіли над морем, щоб їм не заважав ураган, на висоту 823 метри; сокіл сапсан, який набрав швидкість 250 км/год.

1. Розгляньте картину Павла Волика «За обрій» на с. 325. Чому вона так називається? Який образ центральний на цьому художньому полотні? Який час доби відтворено на картині? Що показує нам художник із висоти пташиного польоту? Чи доводилося вам коли-небудь бачити землю з такої висоти і як ви сприймали побачене?
2. Що спільного й відмінного між уривками з поеми Василя Голобородька «Біла лелека...» й картиною Павла Волика «За обрій»?
3. Розгляньте картину Катерини Білокур «Щастя». Детально опишіть художнє полотно, не забувши згадати народні вірування, які стосуються подібних сюжетів.

Пригадайте, що ви знаєте про Катерину Білокур. Користуючись пошуковою програмою Google.com.ua, знайдіть у Інтернеті відомості про цю художницю й підготуйте повідомлення про її життя і творчість.

Павло Волик — сучасний український художник, родом із Полтавщини. Його художні полотна характеризуються пастельними, завжди співзвучними між собою кольорами. Особливим умінням цього художника можна вважати здатність виразно змальовувати далеку перспективу з певної точки на передньому плані. Картину «За обрій» він намалював у 2004 році.



Леонід
Кисельов
(1946—1968)



Леонід Кисельов прожив коротке життя. Однак про поета збереглося чимало яскравих свідчень його митців-ровесників.

✧ ...Жив у Києві юнак цільний і світлий. Навіки залишиться в пам'яті двадцятидволітнім — щедро наділила його мати-природа талантом, мудрістю, чистотою, вродженою делікатністю і стриманістю, так багато йому дала, аж здивувалась своїй щедрості — і вкоротила йому вік лейкемією¹ (Іван Драч).

✧ Обличчя нерухомо-смагляве, і це робило його схожим на молодого венеціанця..., проте темпераментом Льюня надто відрізнявся від італійців: був малорухливий і повільний (звичайно, не на футбольному полі), слова вимовляв тихо і наче мляво... (Юрій Щербак).

Народився Леонід Володимирович Кисельов 21 вересня 1946 року в Києві в сім'ї письменника. Найближчі рідні майбутнього поета з величезною повагою ставилися до набутків української літератури, в родині панував культ Шевченка, а Київ накладав на душу допитливого хлопчика духовний відбиток європейської столиці. Крізь підтекст поезії вже зрілого митця «Тато оповідають» пробивається потужний струмінь успадкованої людяності, поваги до простої людини:

Я вчився любові в дядька Миколи.
Не знаю, яка мені ляже путь,
Та вже цієї любові ніколи
Мені не зректися. І не забуть.

Муза прийшла до Леоніда дуже рано. Є свідчення, що віршувати він почав ще в дошкільному віці, але його перші спроби пера не збереглися. Документально підтверджені вірші

¹ Лейкемія — рак крові.

вже чотирнадцятилітнього підлітка. Що ж цікавило юного поета? Світ і місце людини у світі, тонкі перепади настрою, спроби дати оцінку вчинкам інших. Писав російською мовою, *«писав про дітей і старих — теж ознака справжнього таланту: художні натури завжди вразливі на видовище розбрунькування і вгасання життя»*, свої думки, як підкреслює *Іван Дзюба*, висловлював і делікатно, і гідно.

Проте тонкий ліризм, вразливість і делікатність аж ніяк не були символами безпринципності, слабкодухості. Леонід Кисельов наважувався вести розмову на такі теми, які жахали навіть відомих митців. У березні 1963 року на сторінках московського журналу з'явився його вірш «Царі», в якому сімнадцятилітній поет безстрашно став на бік Шевченка й дав категоричну відповідь новітнім шовіністам, які запопадливо прославляли Петра I і Катерину II як будівничих Російської імперії.

Цілком можливо, що на зовнішні прояви характеру впливала невиліковна хвороба, яка прогресувала, адже у віршах Леонід Кисельов дуже динамічний, рвучкий. Деякі його поезії мають несподіваний фінал, що свідчить про сконденсовану напругу думки й неординарність мислення митця. Навіть у зовнішності Леоніда Кисельова було щось таке, що засвідчувало непересічність особистості, обраність Богом. Академік *Дмитро Затонський* свої враження від Леоніда Кисельова висловив так: *«Талант трудно розібрати на складові частини і пояснити, знову їх одну до одної приладнуючи. Талант просто існує. Входиш до кімнати, чуєш кілька слів, бачиш очі, усмішку, жест і розумієш: людина обдарована, розумієш, навіть, можливо, не знаючи ще, чим саме»*.

Київ шістдесятих... Імена Віктора Некрасова й Леоніда Кисельова були такими ж близькими українським читачам, як імена Ліни Костенко й Василя Стуса, а українська суспільно-політична лірика багато в чому була тотожна московській: такі ж гострі, безкомпромісні тексти, такий же біль за утиски демократії.

Коли Іван Дзюба веде мову, чому російськомовний митець несподівано почав писати українською, а при цьому талант його тільки зміцнів і викристалізувався, то робить однозначний висновок: *«Від співчуття прийшов до глибокої внутрішньої перейнятості... Леонід Кисельов остаточно прийшов до самого себе, обома ногами став на своїй українській землі, і це дало йому нової чудодійної сили, по-новому зорієнтувало душевне єство»*.

Свої вірші українською мовою Леонід Кисельов опублікував у останній рік свого життя. Проте аналіз творчого дороб-

ку поета дає підстави стверджувати, що до проблем і тем, які давно вважаються з точки зору актуальності суто українськими, Кисельов звертався не раз у віршах, написаних російською.

Українська мова стала для митця уособленням пуповини, яка єднає й живить людину енергією всієї нації:

Так, вона залізна, наше слово — криця,
Гучнодзвонна мідь.
Над життя і згубу у космічнім віці
Вічністю бринить.
Та коли покличе й блискавкою блисне
В саяві корогов,
Пам'ятайте серцем: наша мова — пісня,
І в словах — любов.

Незважаючи на молодий вік, Леонід Кисельов пророче усвідомлював своє особливе місце в літературі. Поетові належить така самооцінка: *«Леонід Кисельов з другої половини двадцятого століття»*.

Помер Леонід Володимирович 19 жовтня 1968 року. Він набагато випереджав свій час, тому дуже близький і зрозумілий людям початку третього тисячоліття. Літературознавець Іван Дзюба з цього приводу пише: *«Я живу з його поезією половину свого віку. Знав добре його особисто. Читав і перечитував друковане й недруковане. Розумів усю міру втрати, якої зазнала наша поезія, коли невиліковна хвороба обірвала його юний вік. Гадав, що відчуюю сповна і сповна сприйняв той духовний і громадянський феномен, що зветься: Леонід Кисельов»*.



1. Прочитайте початок біографії Леоніда Кисельова. Яким ви уявляєте цього поета?

2. У яких умовах ріс і виховувався майбутній митець?

3. З якого віку Леонід почав писати вірші? Про що це свідчило?

4. У чому Іван Дзюба вбачає причину того, що Леонід Кисельов почав писати вірші українською мовою?

5. Скільки років прожив митець? Як ви розумієте його самооцінку: *«Леонід Кисельов з другої половини двадцятого століття»*?



1. Що вас найбільше заінтригувало, коли ви читали про дитячі роки й перші спроби пера Леоніда Кисельова?

2. Які риси характеру були притаманні Леоніду Кисельову? Обґрунтуйте свою думку.

3. Як ви оцінюєте той факт, що юного Леоніда Кисельова цікавили складні філософські теми?

4. Прочитайте завершення статті про Леоніда Кисельова. Що у висновку Івана Дзюби вас особливо схвилювало й чому саме?

Стати б хоч на менти лічені
Характерником¹ мені —
Подарую кожній дівчині
Лицаря я на коні.

А тоді ще дати мусив би,
Щоб раділи всі живі,
Козаченька чорновусого
Кожній жінці-удові.

Дідові — дзвінкого песика,
Щоб не жив на самоті,
Ще й Івасика-Телесика
Кожній бабі-сироті.

А як хто не має віри вже
Ні в кохання, ні в слова,
Я йому сопілку виріжу,
Най журную заспіва.



1. З якою метою ліричний герой хоче стати характерником?
2. Чим вам подобається ця поезія?
3. Чим вірш Леоніда Кисельова нагадує казку?
4. На основі тексту доведіть, що ліричний герой хотів би бачити всіх людей щасливими.

А я тому журавлю
Києм ноги переб'ю, переб'ю.

Пісня

Земля така гаряча,
Така руда земля.
Маленький хлопчик плаче:
Не бийте журавля!

Притне його до себе
Й руками затуля:
Ой дядечку, не треба,
Не бийте журавля!

Відлине день без'язикий,
І чути в тиші нічній:
Люди, дерева, ріки
Тужно кричать: «Не бий!»

Не винести того болю,
Не виридати жалю.
Що станеться з тобою,
Мій світе, мій журавлю!

В останню мить побачиш
Намисто з багряних плям,
І буде така гаряча,
Чорна така земля.

¹ Х а р а к т е р н и к (застаріле) — за народними віруваннями, за-
порожець, наділений здібностями чарівника.

Панцерники рокочуть,
Крають Чумацький Шлях,
І бідкається хлопчик:
Не бийте журавля!



Епіграфом до вірша стали слова жартівливої народної пісні «Унадився журавель до бабиних конопель». Знайдіть текст цього фольклорного твору й порівняйте з поезією Леоніда Кисельова.



1. Як словами вірша сказано про те, що під загрозою знищення вже опинилося все живе на нашій планеті?

2. Чому образ журавля автор поезії порівнює з образом світу?



Пригадайте, що таке гіпербола. За потреби зверніться до літературознавчого словничка. Знайдіть гіперболи у вірші Леоніда Кисельова «Земля така гаряча...» й поясніть роль кожної з них.

ДОДОМУ

Шкода Москви. Вже наче відійшов
Від сподівань і пристрастей Арбату¹
І паху бурштинової гербати²
У мареві тих марень, тих розмов.

Додому час. До міста всіх кохань,
Де тополеві вранішні тумани,
Де сірий тулуб вершника Богдана³
На золотому тлі софійських бань.

Літак аж ніби крилами змахнув,
Натруджений двигун тамує стогін.
Невже мені лишиться тільки спомин
Від тих беріз у весну крижану?

Зелені леза юної трави
Очистять душу, стешуть білу льолю,
І не відчую ні жалю, ні болю,
А тільки так, смутне: шкода Москви.



1. Як у вірші відтворено атмосферу мистецької Москви? Чому ліричний герой шкодує за літературними дискусіями і столицею, де митцям дозволялося значно більше, ніж в інших радянських містах?

2. Яким постає Київ перед ліричним героєм?

¹ А р б а т — одна з найстаріших вулиць Москви, яка відгалужується від Красної площі. На Арбаті вже у 60-і роки ХХ століття організовували виставки-продажі картин, відбувалися мистецькі дискусії, тому ця вулиця стала символом культурного життя Москви.

² Г е р б а т а (діалектне) — чай.

³ Ідеться про пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві.



1. Чому Київ серцю ліричного героя такий дорогий?
2. Чи можна настрої ліричного героя цієї поезії вважати співзвучним настроєм самого автора? Чому ви так вважаєте?

КАТЕРИНА



М. Дерегус. Катерина

Доки буде жити Україна
В теплім хлібі,
в барвних снах дітей —
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.
Освятити невимовним боєм
Все прийдешнє, кожна нашу мить,
Йде вона, і мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.
Про дівочу цноту, про калину
Не співай, поете, не квили,
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом,
що наші кривні йшли.
Вилами розхищували трони,
Руйнували все старе дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжне небуття не полягла!
Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям,
притнутим до грудей.



1. Який образ змальовано у вірші? Як він асоціюється з образом рідної держави? Прочитуйте відповідні рядки.
2. Як ви думаєте, чому Леонід Кисельов центральний образ України-матері малює на білому тлі завірюхи?
3. Яку ідею вкладає автор у такі поетичні рядки:

Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші кривні йшли?



1. Розгляньте репродукцію картини Михайла Дерегуса «Катерина». В яких тонах вона виконана? Як ви думаєте, чому саме такі кольори переважають?
2. Чи такою ви уявляли образ України-Катерини, коли читали поезію Леоніда Кисельова? Свою відповідь підтвердіть цитатами з тексту.



Михайло Дерегус (1904—1997) — український графік і живописець. Створив картини з української історії козацьких часів: «Тарас Бульба на чолі війська» (1955), «Перебендя» (1961) тощо.

Тестові завдання

- Пісня «Чумаче, чумаче, чого зажурився?» є:
а) козацькою; в) солдатською;
б) чумацькою; г) бурлацькою.
- Пісня, в якій є рядки «Бодай пану в дворі страшно, Як нам сонце в полі зайшло», належить до:
а) солдатських пісень; в) козацьких пісень;
б) пісень про панцину; г) наймитських пісень.
- Пісня «Ой матінко-зірко» є:
а) чумацькою; в) заробітчанською;
б) рекрутською; г) кріпацькою.
- Рядки «Ой ішов я у садочок, де шумить поточок, Така дівка воду брала — живий образочок!» належать до:
а) чумацької пісні; в) пісні про панцину;
б) коломийки; г) ремісницької пісні.
- Іван Франко був сином:
а) коваля; в) священика;
б) шевця; г) вчителя.
- У повісті Івана Франка «Захар Беркут» розповідається про напад:
а) половців; в) татарів;
б) монголів; г) поляків.
- Ватажком тухольської громади, найавторитетнішою людиною серед земляків у повісті «Захар Беркут» є:
а) Тугар Вовк; в) Захар Беркут;
б) Максим Беркут; г) Данило Галицький.
- Зрадником у повісті Івана Франка «Захар Беркут» виявився:
а) Митько Вояк; в) Тугар Вовк;
б) Максим Беркут; г) Пета-бегадир.
- Людиною, що навчила тухольців робити метавки, у повісті «Захар Беркут» є:
а) Мирослава; в) Бурунда-бегадир;
б) Пета-бегадир; г) Максим Беркут.
- Розв'язкою в основній сюжетній лінії повісті «Захар Беркут» є:
а) прибуття Тугара Вовка на Тухольщину;
б) розгром монголів;
в) врятування Мирослави з лап ведмедиці;
г) смерть Захара Беркута.
- Ідеєю повісті «Захар Беркут» є:
а) передсмертний заповіт Захара Беркута;

- б) визнання Захаром Беркутом Мирослави своєю дочкою;
 - в) вірне кохання Мирослави й Максима;
 - г) схилення Тугаром Вовком Максима до зради своєму народові.
12. Тарас Григорович Шевченко народився:
- а) 9 березня 1814 року в селі Моринці Звенигородського повіту;
 - б) 5 квітня 1847 року в селі Кирилівка Звенигородського повіту;
 - в) 22 квітня 1828 року в Санкт-Петербурзі;
 - г) 10 березня 1861 року в Петербурзі.
13. Поштовхом до написання Тарасом Шевченком балади «Тополя» послужила:
- а) розповідь матері поета;
 - б) дійсний факт, що мав місце в Моринцях;
 - в) народна пісня, яку любила співати поетова сестра Катерина;
 - г) історична подія.
14. Романтичний пейзаж — це:
- а) словесна або образотворча картина, яка передає стихію природних сил, красу й могутність дикої природи;
 - б) картина, на якій зображено квіти, овочі й фрукти;
 - в) картина, на якій митець подає внутрішній вигляд приміщення;
 - г) статичний портрет людини на тлі природи.
15. Метаморфози — це:
- а) чудесне перетворення людини в рослину, птаха чи тварину;
 - б) момент зіткнення різних поглядів і уподобань персонажів;
 - в) раптові зміни в характері героя;
 - г) автобіографічні моменти з життя письменника.
16. За професією Андрій Чайковський був:
- а) лікарем;
 - б) адвокатом;
 - в) учителем;
 - г) композитором.
17. Головний герой повісті Андрія Чайковського «За сестрою» вирушив у Крим, щоб:
- а) заробити грошей;
 - б) зустрітися з братом;
 - в) визволити з неволі сестру;
 - г) стати ханом.
18. Георгіївським хрестом за порятунок корабля під час пожежі був нагороджений батько:
- а) Олексі Стороженка;
 - б) Михайла Стельмаха;
 - в) Тараса Шевченка;
 - г) Андрія Чайковського.
19. Автобіографічною діалогією Михайла Стельмаха є такі твори:
- а) «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір»;
 - б) «Дума про тебе» і «Чотири броди»;
 - в) «Кров людська — не водиця» і «Велика рідня».
 - г) «Хліб і сіль», «Правда і кривда».
20. Маленький Михайлик із повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять» найбільше любив:
- а) годувати лебедів;
 - б) лузати насіння;
 - в) ловити рибу;
 - г) читати книги.

21. У дитинстві виховувався в сім'ї рідного дядька Филимона на Донбасі такий відомий український письменник:

- а) Андрій Чайковський; в) Олекса Стороженко;
б) Григорій Тютюнник; г) Євген Гуцало.

22. Герой повісті Григора Тютюнника «Климко» вирушив у далеку й небезпечну дорогу, щоб:

- а) знайти скарб;
б) заробити грошей;
в) роздобути солі;
г) продовжити навчання.

23. З метою всебічно висвітлити довоєнні умови життя свого героя Григорій Тютюнник у повісті «Клишко» використовує:

- а) екскурси в минуле; в) метаморфози;
б) гіперболи; г) коломийки.

24. Під час облави на молодь, яку вивозять у Німеччину, в повісті Григора Тютюнника «Клишко» художньою деталлю стає:

- а) тачка із сіллю;
- б) темно-вишнєва хустка з квітами на плечах у дівчини;
- в) тапочки, які продає безногий швець;
- г) букетик квітів.

25. У юнацькі роки в режисерській групі навчався такий український письменник:

- а) Євген Гуцало;
б) Василь Голобородько;
в) Борис Харчук;
г) Леонід Кисельов.

26. Автором оповідання «Сім'я дикої качки» є:

- а) Андрій Чайковський; в) Євген Гуцало;
б) Олекса Стороженко; г) Василь Голобородько.

27. За жанром твір Любові Пономаренко «Гер переможений» — це:

- а) історична повість; в) оповідання;
б) новела; г) поема.

28. Новела — це:

- а) повість про якусь частину життя письменника;
б) головна думка твору;
в) невеликий за обсягом глибоко психологічний твір, у якому незвичайна життєва подія розгортається дуже динамічно й має несподівану драматичну, найчастіше — трагічну, розв'язку;
г) елемент сюжету художнього твору.

29. За життя Василя Симоненка вийшли такі дві його книги:

- а) «Тиша і грім» і «Цар Плаксі́й та Лоскотон»;
б) «Земне тяжіння» і «Казка про Дурила»;
в) «Берег чекань» і «Народ мій завжди буде»;
г) «Поезії». «Вибране».

30. Музику на слова Василя Симоненка для пісні «Виростеш ти, сину» написав композитор:

- а) Олександр Білаш; в) Анатолій Пашкевич;
б) Платон Майборода; г) Микола Лисенко.

31. Ліричний герой — це:
 а) непересічна особистість у незвичайних обставинах;
 б) друге ліричне «Я» поета, своєрідна форма втілення його думок, почуттів;
 в) позасюжетний елемент, необов'язкова складова частина композиції твору, якою автор перериває розгортання сюжету й коментує якусь подію чи явище;
 г) автор твору.
32. Відомим українським поетом-піснярем є:
 а) Андрій Малишко; в) Василь Голобородько;
 б) Леонід Кисельов; г) Любов Пономаренко.
33. У дитинстві мріяв стати мандрівним бандуристом український поет:
 а) Тарас Шевченко; в) Андрій Малишко;
 б) Богдан Лепкий; г) Василь Голобородько.
34. «Пісня про рушник» прозвучала на Байковому кладовищі під час поховання письменника:
 а) Григора Тютюнника; в) Василя Симоненка;
 б) Андрія Малишка; г) Леоніда Кисельова.
35. У дитинстві батьки були змушені змінити прізвище та ім'я по батькові майбутньому письменникові:
 а) Олексі Стороженку; в) Євгенові Гуцалу;
 б) Борисові Харчуку; г) Анатолію Дімарову.
36. За жанром «Блакитна дитина» Анатолія Дімарова — це повість:
 а) автобіографічна; в) фантастична;
 б) історична; г) пригодницька.
37. Головним героєм повісті Анатолія Дімарова «Блакитна дитина» є:
 а) Василько; в) Петрик;
 б) Сергійко; г) Толик.
38. Сучасний український поет, який народився в шахтарському краю і зараз живе в Луганську, — це:
 а) Іван Драч; в) Дмитро Павличко;
 б) Василь Голобородько; г) Ліна Костенко.
39. Автором віршів «Додому», «Земля така гаряча...» є:
 а) Леонід Кисельов; в) Тарас Шевченко;
 б) Ліна Костенко; г) Василь Голобородько.
40. Український поет, який писав верлібром, — це:
 а) Василь Голобородько; в) Василь Симоненко;
 б) Леонід Кисельов; г) Євген Гуцало.



Післямова

Завершився ще один навчальний рік. Ви подорослішали, збагатили свої знання з літератури, сповнилися нових вражень. Безперечно, деякі літературні герої з художніх творів у підручнику вам дуже сподобалися, у мріях ви були поруч із ними, уявляли себе такими ж сміливими, дотепними, вигадливими, здатними на прекрасні вчинки. Інші персонажі викликали у вас осуд, оскільки чинили зовсім не так, як того вимагають Божі заповіді й людська совість. На прикладі вчинків персонажів ви вчилися робити моральний вибір. Погоджуючись чи не погоджуючись із витівкою лісникового сина Василя, який приніс на урок вужа (повість Анатолія Дімарова «Блакитна дитина»), схвалюючи або ні вчинок Юрка, котрий забрав пташенят у качки (оповідання Євгена Гуцала «Сім'я дикої качки»), прощаючи або ж осуджуючи вчинки повоєнних дитлахів, які зганяли злість на хворому німецькому полоненому (новела Любові Пономаренко «Гер переможений»), ви розмірковували над різними життєвими ситуаціями. Це кристалізувало вашу душу, змушувало працювати думку, озиватися сумління, щемливо стискатися серце. Так і повинно бути. Адже література є видом мистецтва, яке завжди стає на двобій зі злом і захищає красу, а краса, як писав російський класик Федір Достоєвський, врятує світ.

Ви вчилися працювати з різними видами завдань і запитань, вміщених після кожного художнього тексту, з літературознавчим словником із тестовими завданнями, адже це знадобиться вам у наступних класах.

Та на порозі літо! Тож приємного вам відпочинку, цікавих подорожей, веселих розваг, наснаги і здоров'я. До зустрічі в наступному навчальному році!

Літературознавчий словничок

Автобіографічна повість (від грец. *autos* — сам, грец. *bios* — життя і *grapho* — пишу) — це повість про якусь частину або все життя письменника. Автобіографічними є повість «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха, «Блакитна дитина» Анатолія Дімарова.

Авторський відступ — позасюжетний елемент, необов'язкова складова частина композиції твору, якою автор перериває розгортання сюжету й коментує якусь подію чи явище.

Алегорія (від грец. *allos* — інший і *agoreuo* — говорю) — іншомовлення, двоплановість художнього зображення, коли під одним образом вгадується інший, подібний до нього певними рисами. Наприклад, у байці «Щука» Леоніда Глібова Щука — образ безкарного злочинця; Осел, Шкапа та Цапи — образи суддів.

Анафора (від грец. *anaphora* — винесення нагору) — єдинопочаток у рядках вірша. Анафорою може бути одне слово, кілька слів або речення. За допомогою анафори суттєво посилюється звучання основної думки твору. Анафори у своїх верлібрах часто використовує Василь Голобородько.

Балада (від франц. *ballade* — танцювати) — невеликий ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом. Наприклад, твір «Тополя» Тараса Шевченка.

Вільний вірш (верлібр) — це вірш, у якому зберігається віршований ритм, але рядки можуть мати різну довжину, а рими і поділ на строфи не є обов'язковими.

Геройко-романтичний твір — пригодницький художній текст, дія в якому відбувається в часи лихоліття (воєн, революцій), а герої проявляють героїзм і здатність на високі душевні пориви. Наприклад, повість «За сестрою» Андрія Чайковського.

Герой (від грец. *heros* — воїн, герой) — це дійова особа художнього тексту, образ, всебічно розкритий автором. У творі є переважно один **головний герой**, якому автор приділяє особливу увагу, ставить його в центр твору, розповідає про події саме з його життя. Всі інші дійові особи твору називаються **другорядними персонажами**. Їх змальовано лише окремими рисами, на повному розкритті характеру цих персонажів автор не зосереджує увагу.

Гіпербола (від грец. *hyperbole* — перебільшення) — це художній засіб, який полягає в надмірному перебільшенні ознак предмета, явища, дії або властивостей людини. Наприклад, казковий герой може перевернути гори, випити море.

Гумор (від лат. *humor* — волога) — доброзичливий сміх. Таким є сміх у повістях «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Тореадори

з Васюківки» Всеволода Нестайка та «Митькозавр із Юрківки, або Химера лісового озера» Ярослава Стельмаха.

Дилогія (від грец. *di* — два і *logos* — слово) — об'єднані однією темою два прозові твори одного письменника, в яких діють одні й ті ж самі герої. Наприклад, повісті «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха.

Диптих (від грец. *diptychos* — подвійний) — об'єднані однією темою та ідеєю два поетичні твори. Наприклад, вірші «Чайка на крижині» та «Крила» Ліни Костенко.

Дійові особи — персонажі, які діють у художньому творі. Ними можуть бути не лише люди, а й тварини, рослини.

Драматичне (від грец. *drama* — дія) — естетична категорія, яка уособлює щось дуже складне й суперечливе (обставини, моральний вибір, почуття), що вимагає від героїв великої напруги переживань, особливої відповідальності за свої вчинки.

Драматичне становище — це збіг обставин, за яких персонаж чи персонажі потрапляють у дуже складні умови, часто небезпечні. Таким є становище Федька-халамидника на крижині посеред розбурханої ріки з однойменного оповідання Володимира Винниченка або Льоньки, коли він шукає і не може знайти порятунку для коня Бакуна, з повісті Віктора Близняча «Звук павутинки».

Екскурс (від лат. *excursus* — відступ) — це відхід від основної сюжетної лінії і основної теми твору з метою висвітлення якихось додаткових чи побічних питань. Екскурс буває часовим, просторовим і часово-просторовим. Екскурси в минуле головного героя Климка з однойменної повісті Григора Тютюнника дають можливість читачам зрозуміти, що хлопчик завжди був відповідальним, самостійним у прийнятті рішень.

Епітет (від грец. *epitheton* — означення) — це художнє означення, за допомогою якого підкреслено якусь суттєву ознаку явища, предмета, події й виражено ставлення автора до зображуваного.

Епітет постійний — це епітет, який у народнописанних текстах вживається лише з певним іменником: *вороний кінь*, *чорнобрива дівчина*, *далека дорога*, *зелена діброва*.

Зав'язка — це той момент твору, де вперше відбувається гостре зіткнення двох протидіючих сил у творі. В оповіданні «Федько-халамидник» Володимира Винниченка зав'язкою є дане Федьком слово своїм товаришам покататися на крижинах. В оповіданні «Митькозавр із Юрківки, або Химера лісового озера» Ярослава Стельмаха зав'язкою стає зустріч прибулих у село до бабусі міських хлопчиків із Василем Трошем.

Ідея (від грец. *idea* — вигляд) — основна думка твору, його пафосно-емоційний стрижень, ядро задуму автора.

Інверсія (від лат. *inversio* — перестановка) — незвичний (непрямий) порядок слів, який полягає у свідомому порушенні розташування підмета і присудка, означення і означувального слова з метою увиразнення змісту.

Інтерв'ю (від англ. *interview* — зустріч) — розрахована на обнародування бесіда з конкретною особою з метою висвітлення певних питань.

Іронія (від грец. *eironeia* — удаване незнання) — тонке, приховане глузування.

Історичний твір — це літературний твір про історичну подію. Літературознавці поділяють такі твори на історико-художні, художньо-історичні та художньо-документальні. Художньо-документальним твором є повість «Чорнобил» Юрія Щербака, художньо-історичним — роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша, історико-художнім — повість «Захар Беркут» Івана Франка.

Коломийка — дворянська народна пісня (співанка). Кожен рядок коломийки має 14 складів з обов'язковою цезурою (паузою) після восьмого складу.

Комічне (від грец. *komikos* — смішний) — естетична категорія, якою прийнято називати все смішне.

Композиція (від лат. *compositio* — складання) — це зумовлена задумом автора побудова художнього твору, певне розміщення і співвідношення його складових частин.

Контраст (від франц. *contraste* — протилежність) — особливо підкреслена протилежність у рисах характеру людей, у предметах і явищах. Наприклад, контрастними постають поліцей і дівчина в повісті «Климко» Григора Тютюнника.

Кульмінація (від лат. *culmen* — вершина) — це найважливіший момент сюжету, найвища точка напруги твору. Наприклад, кульмінацією оповідання «Маленький горбань» Спиридона Черкасенка є момент, коли дідуся приводить до Павлика його кривдника Захарка і пропонує покарати розбишаку.

Ліричний герой — друге ліричне «Я» поета, своєрідна форма втілення його думок, почуттів. Наприклад, героїня вірша «Пісенька про космічного гостя» Ліни Костенко — зовсім не поетеса, а мрійлива дівчина, яка узяла собі зустріч із прибульцем з іншої планети; ліричний герой вірша «Стати б хоч на менти лічені...» Леоніда Кисельова — не сам автор, а узагальнений тип прекрасної людської особистості, людина, яка бажає всім щастя.

Ліричний твір — переважно поезія, вірш, у яких передано настрої героя, його почуття.

Метаморфоза (грец. *metamorphosis* — перетворення) — докорінна зміна, перетворення кого-небудь або чого-небудь, наприклад, перетворення героя на рослину, тварину чи птаха. Метаморфози характерні для балад, казок і легенд.

Метафора (від грец. *metaphora* — переміщення) — художній засіб, який полягає в перенесенні ознак одного предмета чи явища на інші. Наприклад, *сніг іде, краплі падають*.

Мова автора — це мова оповідача, який розповідає про все, що діється з персонажами, природою, алегоричними образами в художньому творі. Найчастіше оповідачем виступає сам автор.

Мова дійових осіб — це та мова, якою висловлюють свої думки персонажі, важливе джерело характеристики персонажів. Наприклад, рясно вживаючи лайливі слова, а також виражаючи словами постійну ворожість до власного сина, мати з оповідання «Басурмен» Степана Васильченка виявляє себе сварливою, некультурною

жінкою, а мати Федька з оповідання «Федько-халамидник» Володимира Винниченка — ще й безжалісною людиною.

Мотив (від лат. *motus* — рух) — елемент сюжету художнього твору. Найближчим до поняття «мотив» у літературознавстві є поняття «тема».

Новела (італ. *novella* — новина) — невеликий за обсягом глибоко-психологічний твір, у якому незвичайна життєва подія розгортається дуже динамічно й має несподівану драматичну, а найчастіше — навіть трагічну, розв'язку. Наприклад, твір «Гер переможений» Любові Пономаренко.

Обрамлення — особливий художній прийом у творі, який за допомогою зв'язувальної рамки — повтору на початку твору і в його кінці тих самих рядків або того самого опису — більш яскраво розкриває головну думку.

Опис — найбільш поширений спосіб викладу матеріалу в літературних творах, який полягає в цікавому послідовному показі окремих рис, ознак і властивостей персонажів, явищ природи, речей. Різновидами опису є **портрет** і **пейзаж**.

Оповідання — це невеликий за обсягом прозовий художній твір, у якому розповідається про одну, дві або три події в житті людини або кількох людей. В оповіданні простий сюжет, який складається переважно з однієї сюжетної лінії (ряду подій, які стосуються головного героя). Оповіданнями є «Федько-халамидник» Володимира Винниченка, «Маленький горбань» Спиридона Черкасенка, «Басурмен» та «Свекор» Степана Васильченка, «Сім'я дикої качки» Євгена Гуцала.

Паралелізм (грец. *parallelismos* — порівняння) — зіставлення двох явищ шляхом одночасного їх зображення.

Пафос (від грец. *pathos* — почуття, пристрасть) — рівень емоційної напруги, піднесення, натхнення. У літературних текстах пафос найчастіше виявляється у щирому захопленні героями, однозначному схваленні їхніх вчинків, тому наявний насамперед у прозових і віршових творах історичної тематики й у громадянській ліриці.

Пейзаж (від франц. *payz* — місцевість, країна) — опис природи в художньому творі. Пейзажі можуть бути тлом, на якому відбувається дія (опис садів і гаю в казці «Запорожці» Івана Нечуя-Левицького), гармонувати з настроєм героїв (показ у цьому ж творі переправи байдака через Дніпровські пороги відчайдухами й сміливцями, для яких і земне пекло не страшне), контрастувати з внутрішнім станом (опис прекрасного урожаю на українських нивах, який люди виростили не для себе, а для панів-чужинців).

Персоніфікація — (від лат. *persona* — особа і *ficatio* — роблю) — надання тваринам, предметам, явищам природи та абстрактним поняттям людських рис.

Підтекст — прихований, внутрішній зміст висловлювання.

Пісня — ліричний вірш куплетної побудови, призначений для виконання співом. **Пісня народна** — вид фольклору; створена колективно.

Пісня літературна — створена конкретними людьми — авторами слів і музики. Славетними українськими піснями вважають Івана Франка, Костянтину Малицьку, Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Василя Діденка, Степана Пушика, Дмитра Луценка, Вадима

Крищенко, Миколу Луківа, Юрія Рибчинського. Прекрасну музику на ці поетичні тексти створили Микола Лисенко, Станіслав Людкевич, Денис Січинський, Георгій і Платон Майбороди, Олександр Білаш, Володимир Івасюк, Анатолій Горчинський.

Пісня народна — невеликий усний віршований фольклорний твір, який співають у супроводі музичних інструментів чи без нього.

Повість — досить великий за обсягом прозовий розповідний художній твір, у якому доля однієї людини пов'язана з багатьма іншими людьми. Повісті поділяють на соціально-побутові, пригодницькі, фантастичні, історичні та інші.

Повість-притча — алегорична повість, яка має ознаки повчальності, моралізаторства. За жанром повістю-притчею є твір Бориса Харчука «Планетник».

Позасюжетні елементи — складові частини композиції, які не входять у сюжет: пейзажі, портрети, спогади персонажів, екскурси в минуле, авторські та ліричні відступи.

Порівняння — художній засіб, який полягає в поясненні ознак одного предмета через зіставлення його з іншим, чимось подібним. Наприклад, *очі, як волошки (сині), хлопець, як явір (високий), дівчина, як зоря (красива)*.

Портрет — це опис зовнішнього вигляду персонажа в художньому творі.

Пригодницький твір — художній твір, у якому розповідається про захоплюючі пригоди головних героїв.

Прислів'я та приказки — малий жанр фольклору, влучні та яскраві афористичні вислови: *«Знання за плечима не носять»*, *«Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти»*, *«Свій край — як рай, а чужина — як домовина»*.

Присвята — напис на початку твору, який вказує, кому присвячено цей твір.

Притча — повчальна алегорична оповідь про людське життя з яскраво вираженою моралізаторською основною думкою. У біблійних притчах Ісус Христос розповідає апостолам повчальні історії, в яких алегорично пояснює, що у житті можна робити, а чого не варто. Жанр притчі в українській літературі використовували Іван Франко, Емма Андіївська у своїх казках.

Прозовий твір (від лат. *prosa* (*oratio*) — проста (мова)) — художній твір, написаний невіршованою мовою. До прозових жанрів належать оповідання, повість, роман та ін.

Прототип (прообраз) — реальна людина, зовнішність, характер, життєві події, вчинки якої автор описав, створюючи літературний образ.

Рефрен — (від франц. *refrain* — приспів) — рядок або кілька рядків, що повторюються і закінчують строфу або кілька строф у вірші.

Рими — співзвучні закінчення рядків у вірші. Рими надають віршованому твору милозвучності, пісенності. У тих рядках, які римуються між собою, обов'язковою є однакова кількість наголошених і ненаголошених складів і водночас певне, чітко визначене, а не довільне чергування наголошених складів із ненаголошеними. Найчастіше в поезіях перший рядок риметься з третім, а другий із чет-

вертим (*перехресне римування*), перший із четвертим, а другий із третім (*кільцеве римування*).

Риторичне запитання — ствердження у формі запитання.

Розв'язка — остаточне вирішення долі героя. Наприклад, у повісті «Захар Беркут» Івана Франка — це блискуча перемога мирних ту-хольців над військом монголів.

Романтизм — художній метод у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII — на початку XIX століття. Постом-романтиком був молодий Тарас Шевченко. Романтизм передбачав змальовання незвичайних подій, романтичного героя, романтичних пейзажів.

Романтичний герой — це непересічна особистість, що діє в незвичайних обставинах, якій властиві яскраві почуття, безстрашність, гостра реакція на спричинену кривду.

Романтичний пейзаж — картина дикої природи, показ сили й потужності стихії: бурі, урагану, грози.

Сатира (від лат. *satura* — суміш) — гостре осудливе осміювання негативних явищ у суспільстві або рис характеру людини. Сатирою відзначаються окремі співомовки Степана Руданського, а також гуморески Павла Глазового, у яких він піднімає питання недбалого ставлення українців до власної мови.

Символ (грец. *symbolon* — знак, прикмета) — художній засіб, який підкреслює й виразно виокремлює щось дуже важливе, концентруючи в собі глибокий зміст і високу емоційність. У повісті «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха символом дитинства є гуси-лебеді.

Строфа (від грец. *strophe* — поворот, зміна) — частина вірша, об'єднана змістом, інтонацією і *римуванням* (способом розміщення рим). Найбільш поширеними в українській поезії є чотирирядкові строфи. Кінцеві слова певних рядків вірша співзвучні, останні їхні склади однакові.

Сюжет (від лат. *subjectum* — підкладене) — подія або низка подій, через які у творі розкриваються взаємини між героями, їхні характери і ставлення автора до персонажів.

Тема (від грец. *thema* — основа, положення) — це основне питання, яке висвітлює письменник у художньому тексті. Наприклад, темою вірша «Тиша морська» Лесі Українки є зображення краси спокійного моря, темою поезії «Стежина» Андрія Малишка — згадка про свою батьківщину, родинне гніздо.

Трагічне — естетична категорія, яка уособлює все те, що людьми сприймається в житті як нещастя, горе.

Художня деталь — виразна подробиця твору, яка подає певний епізод, подію чи випадок у несподіваному ракурсі. Художньою деталлю в повісті «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха стає соняшникове насіння, яке Михайлик хотів вимінати на книжку, але віддав голодному ровесникові з Херсонщини.

Зміст

<i>Дорогі семикласники!</i>	3
<i>Художній твір як явище мистецтва</i>	4

ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

<i>Суспільно-побутові пісні</i>	9
<i>Ой на горі та женці жнуть</i>	15
<i>Стоїть явір над водою (І)</i>	16
<i>Стоїть явір над водою (ІІ)</i>	16
<i>Гомін, гомін по діброві</i>	17
<i>Ой у степу криниченька</i>	19
<i>Коломийки — «перли розсипаного намиста»</i>	21
<i>Коломийки про дозвілля молоді</i>	23
<i>Жартівливі коломийки</i>	26

ПРО ДАЛЕКІ МИНУЛІ ЧАСИ

Іван Франко	28
<i>Захар Беркут (Скорочено)</i>	32
<i>Мова художнього твору</i>	52
<i>Історична повість</i>	70
<i>Сюжет</i>	85
Тарас Шевченко	86
<i>Мені тринадцятий минало</i>	90
<i>Прийом контрасту в художньому творі</i>	92
<i>Тополя</i>	92
<i>Романтичні мотиви в баладі Тараса Шевченка «Тополя»</i>	98
<i>Заповіт</i>	100
<i>Ідея твору</i>	101
Андрій Чайковський	102
<i>За сестрою (Скорочено)</i>	106
<i>Геройко-романтична повість</i>	116
<i>Композиція</i>	136
Михайло Стельмах	137
<i>Гуси-лебеді летять (Уривки)</i>	141
<i>Автобіографічна повість</i>	150
<i>Символ</i>	162
Григор Тютюнник	163
<i>Климко (Скорочено)</i>	167
<i>Екскурс у художньому творі</i>	177
<i>Художня деталь</i>	187
<i>Прототип літературного героя</i>	188

«ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ — ЛЮДИНА?»

Олекса Стороженко	190
<i>Скарб</i>	193

Богдан Лепкий	200
Цвіт щастя	203
Мишка	207
Трагічна й комічна ситуації в художньому творі	211
Ліна Костенко	212
Чайка на крижині	215
Крила	217
Диптих	217
Борис Харчук	219
Планетник (Скорочено)	222
Повість-притча	254
Євген Гуцало	255
Сім'я дикої качки	258
Любов Пономаренко	265
Гер переможений	268
Новела	271

МИ — УКРАЇНЦІ

Василь Симоненко	274
Лебеді материнства	276
«Ти знаєш, що ти — людина?»	277
«Гей, нові Колумби й Магеллани...»	278
Ліричний герой	279
Перехожий	280
Андрій Малишко	281
Пісня про рушник	284
Стежина	286
Вогник	287
«Приходять предки, добрі і нехитрі...»	288
Анатолій Дімаров	289
Блакитна дитина (Скорочено)	292
Авторський відступ	315
Василь Голобородько	317
Наша мова	321
Вільний вірш	321
Ми йдемо	322
З дитинства: дощ	323
Біла лелека: птах, який має чорний знак на білому	324
Леонід Кисельов	333
«Стати б хоч на менти лічені...»	336
«Земля така гаряча...»	336
Додому	337
Катерина	338
Тестові завдання	339
Післямова	343
Літературознавчий словничок	344